

Bartosz Drzewiecki
Katarzyna Pękacka-Falkowska

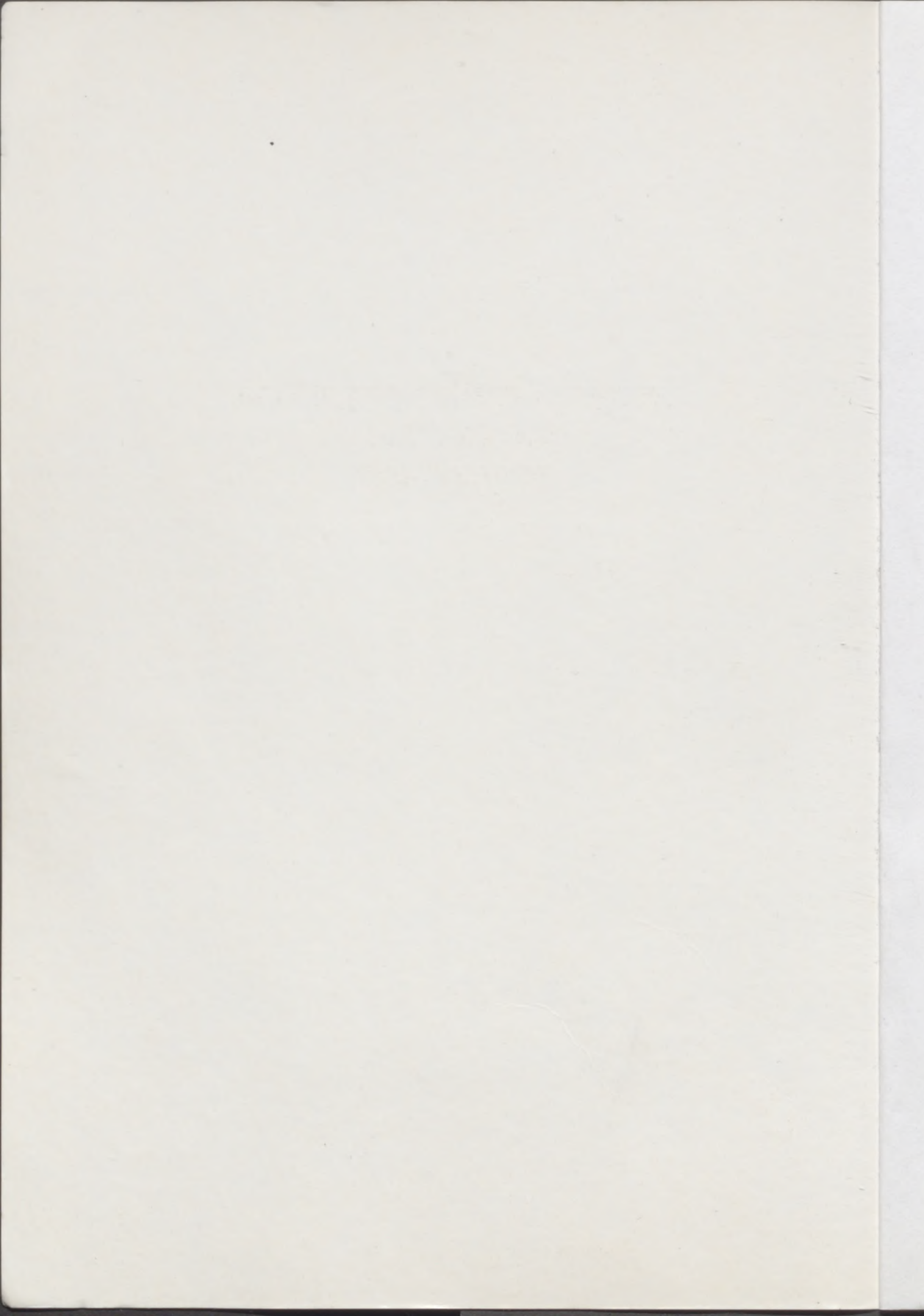
HISTORIA PARKU MIEJSKIEGO W TORUNIU (1817/1818–1939)

Toruń
Drzewiecki, Bartos

Hist

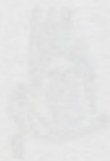

Bartosz Dzięwiecki
Katarzyna Pełocka-Falkowska

5 21
(2 2/21)
3

HISTORIA PARKU MIEJSKIEGO
W TORUNIU
(1817/1818-1939)

Toruń 2002

HISTORIA PARISH MICHIGAN
W. J. H. W. H.
(1818-1831)

II en
II (Pom)
3

Bartosz Drzewiecki
Katarzyna Pękacka-Falkowska

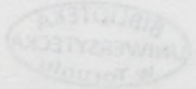
**HISTORIA PARKU MIEJSKIEGO
W TORUNIU
(1817/1818–1939)**

Printed in Poland
Tytuł oryginału: HISTORIA PARKU MIEJSKIEGO W TORUNIU (1817/1818–1939)

PARK CECYLIIA (Zieleń Parku)	15
Park Cecylia w latach 1817–1818	15
Park Cecylia około 1827 roku	20
Kilka innych dokumentów dotyczących Parku Cecylia	20
Opis Parku Cecylia w latach 1817–1818	21
Od lat XIX wieku do 1939 roku	22
Dwudziestoletni jubileusz	22
Dawny na Wzgórzu Włocławskim (Włocławski Park)	24
LASEK CECYLIIA (Zieleń Parku)	25
Lata do 1820 roku	25
Plan z 1820 roku	26
Lata 20. XIX wieku	26
Park około 1827 roku	27
Park około 1827 roku	27
Park około 1827 roku	27
Plan z lat 1827–1828	27
Plan z lat 1827–1828	27

Toruń 2012

RECENZENCI

Jan Tęgowski, Krzysztof Mikulski

© by Bartosz Drzewiecki & Katarzyna Pękacka-Falkowska

© by Towarzystwo Miłośników Torunia

II. 14, 45, 49, 57, 70, 90, 139, 162–163, 172–173, 176 © by Magdalena Niedzielska

II. 120–124, 196–198 © by Jadwiga Tokarska

II. 73, 76–77, 79, 132–134, 171, 199–200 © by Artur Dobiegała & Hanza Team

II. 15, 42, 50, 54, 56, 169 © by Jerzy Domaśłowski

II. 64, 127, 153–154 © by Volker J. Krüger

II. 39, 166 © by Marcin Wiśniewski, Antykwariat Toruński

Printed in Poland

Toruń 2012

ISBN 978-83-927097-0-1

Wydawca

TOWARZYSTWO MIŁOŚNIKÓW TORUNIA

ul. Podmurna 93, 87-100 Toruń

Dofinansowano ze środków

Gminy Miasta Toruń

Druk

TOTEM s.c., ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław

telefon: +48 52 35 400 40; fax: +48 52 56 101 43; e-mail: totem@totem.com.pl

1203760
K 87/13

SPIS TREŚCI

ZAMIĄST WSTĘPU	7
ROZDZIAŁ PIERWSZY	
OMÓWIENIE LITERATURY PRZEDMIOTU I WYKORZYSTANYCH W OPRACOWANIU ŹRÓDEŁ ARCHIWALNYCH	9
ROZDZIAŁ DRUGI	
PARK CEGIELNIA (<i>Ziegelei Park</i>)	15
Park Cegielnia w latach 1817/1818–1826	15
Park Cegielnia około 1827 roku	22
Kilka uwag dotyczących lokalizacji Parku Cegielnia	29
Drugie życie Parku Cegielnia (1841–lata 70. XIX wieku)	31
Od lat 80. XIX wieku do końca I wojny światowej	32
Dwudziestolecie międzywojenne	41
Pawilon na Wzgórzu Wilhelma (<i>Wilhelmshöhe</i>)	44
ROZDZIAŁ TRZECI	
LASEK CEGIELNIA (<i>Ziegelei Wäldchen</i>)	46
Lasek do 1880 roku	46
Plan z 1880 roku	48
Lata 90. XIX wieku	50
Park około 1911 roku	53
Park około 1928 roku	59
Park około 1934 roku	60
Staw z łabędziami (<i>Schwannenteich</i>) i park zdrojowy (<i>Kurpark</i>)	62
Plac Schillera (<i>Schiller-Platz</i>)	67
Żelazna altana parkowa, czyli Pawilon Tilka	71

ROZDZIAŁ IV

POMNIKI	74
Projekty zrealizowane	75
Pomnik konny Fryderyka Wielkiego	75
Pomnik Germanii, czyli Pomnik Schmiedeberga	77
Ławka Schillera	79
Pomnik Stanisława Moniuszki	87
Pomnik ku czci Poległych Żołnierzy Wojsk Balonowych	98
Projekty niezrealizowane	100
Pomnik Zwycięstwa	100
Hala Pamięci	101
Pomnik Fryderyka Chopina	102
ZAKOŃCZENIE	104
KATALOG ILUSTRACJI	107
SPIS ILUSTRACJI	240
BIBLIOGRAFIA	252

ZAMIAST WSTĘPU

Książka, którą oddajemy w Państwa ręce, przedstawia historię Parku Miejskiego w Toruniu w latach 1817/1818–1939 i jest zmienioną wersją opracowania, które powstało w 2010 roku na zamówienie Kujawsko-Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Monografia nie rości sobie pretensji do wyczerpania tematu i przedstawia wybrane zagadnienia w sposób wąski, nie osadzając ich w szerszym kontekście historycznym albo kulturowym.

Opracowanie prezentuje w sposób zwięzły dzieje Parku Cegielnia (*Ziegelei Park* lub *Ziegelei Garten*) i Lasku Cegielnia (*Ziegelei Wäldchen*) oraz historię pomników, które znajdowały się na terenie obu założeń. Parkiem Cegielnia nazywano tereny położone na zachód od ul. S. Przybyszewskiego, czyli obecne tereny Schroniska dla Bezdomnych Zwierząt przy ul. S. Przybyszewskiego 3 wraz z laskiem porastającym pierwszą dużą skarpe na zachód od schroniska. Zbiorczą nazwą Lasek Cegielnia określano natomiast – w zależności od okresu – albo tereny na wschód od Restauracji „Zieleniec” (czyli miejsca, w którym obecnie znajduje się ferma lisia) aż do ul. M. Konopnickiej, albo tereny na wschód od ul. S. Przybyszewskiego do ul. M. Konopnickiej. Północną granicę Lasku każdorazowo stanowiła ul. Bydgoska i jej przedłużenie – Szosa Bydgoska. Tereny położone na wschód od ul. S. Przybyszewskiego aż do ul. M. Konopnickiej to dzisiejszy Park Miejski.

Park Cegielnia powstał na przełomie 1817 i 1818 roku i istniał do roku 1934. Lasek Cegielnia zaczął kształtować się w II połowie XIX wieku. Pierwszy plan jego zagospodarowania w dzisiejszych granicach Parku Miejskiego pochodzi z 1880 roku.

Bartosz Drzewiecki i Katarzyna Pękacka-Falkowska

ROZDZIAŁ PIERWSZY

OMÓWIENIE LITERATURY PRZEDMIOTU I WYKORZYSTANYCH W OPRACOWANIU ŹRÓDEŁ ARCHIWALNYCH

Historia toruńskiego Parku Miejskiego – najprawdopodobniej ze względu na rozproszony materiał źródłowy – nie została dotychczas przebadana w należyty sposób, stając się tematem podstawowym jedynie trzech opracowań. W kolejności chronologicznej są to: przygotowana w 1991 roku przez Jolantę i Bogdana Chrostowskich oraz Stefanę Jarosz niepublikowana *Dokumentacja historyczno-konserwatorska Parku na Bydgoskim Przedmieściu*¹, drukowana broszura z 1997 roku *Park Miejski na Bydgoskim Przedmieściu w Toruniu*² autorstwa Kseni Gimińskiej oraz obroniona w 2005 roku niepublikowana praca magisterska Tomasa Markanicza *Park na Bydgoskim Przedmieściu w Toruniu. Historia i przemiany formy w latach 1818–1928*³.

Problematykę zieleni Parku Miejskiego poruszyli w swym opracowaniu Antonina Sienicka i Stefan Kownas⁴, którzy próbowali także ustalić

.....

¹ J. i B. Chrostowscy, S. Jarosz, *Dokumentacja historyczno-konserwatorska Parku na Bydgoskim Przedmieściu*, mps, Toruń 1991 [maszynopis dostępny w Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu].

² K. Gimińska, *Park Miejski na Bydgoskim Przedmieściu w Toruniu*, Wyd.: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Toruniu, Toruń 1997.

³ T. Markanicz, *Park na Bydgoskim Przedmieściu w Toruniu. Historia i przemiany formy w latach 1818–1928*, mps Toruń 2005 [praca magisterska dostępna w Bibliotece Katedry Historii Sztuki i Kultury UMK].

⁴ A. Sienicka, S. Kownas, *Drzewa i krzewy parku w Toruniu*, Polskie Towarzystwo Botaniczne, Warszawa 1952.

najważniejsze fakty z dziejów założenia, między innymi czas i okoliczności jego powstania, jednak zabrakło w ich wywodach oparcia źródłowego.

Pojedyncze wzmianki o dziejach parku występują także w pracy Marii Grzęskiej-Janiak i Aleksandry Walczak poświęconej zagadnieniu zabudowy Bydgoskiego Przedmieścia⁵ oraz w przygotowanej w 2005 roku *Koncepcji rewitalizacji zabytkowego Parku Miejskiego na Bydgoskim Przedmieściu wraz z przyległymi Błoniami i zbiornikiem wodnym zwanym «Martówka» w Toruniu*⁶. Natomiast historię pomników znajdujących się w obrębie założenia pokrótce omówili Antoni Ziółkiewicz i Adam Paczusi⁷.

Ze względu na przeprowadzoną przez autorów wymienionych prac niewystarczającą kwerendę archiwalną wszystkie one zawierają liczne braki oraz przekłamania.

Przykładowo autorzy *Dokumentacji historyczno-konserwatorskiej* piszą, że na osi głównej parku w miejscu, gdzie obecnie znajduje się rabatka kwiatowa, usytuowano fontannę, oraz że jedno z planowanych w 1880 roku boisk sportowych miało zostać utworzone na terenie zajęтым dziś pod zabudowę mieszkaniową⁸. Często myślą także obszary należące do Łasku Cegielnia i Parku Cegielnia, utożsamiając je ze sobą⁹, a także dowodzą, że na przełomie lat 1817/1818 z gruzu znajdującego się w parowie przy cegielni miejskiej zbudowano nieobecną na żadnej mapie Torunia *Steinstrasse*, czyli ul. Kamienną, którą należałoby zlokalizować¹⁰. Te same błędy powielił T. Markanicz, który w swoich badaniach opierał się

⁵ A. Grzęska-Janiak, A. Walczak, *Zabudowa Bydgoskiego Przedmieścia. Studium urbanistyczno-konserwatorskie*, mps, Toruń 1979 [maszynopis dostępny w Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu].

⁶ R. Kłosowski, H. Kłosowska-Plewicka, *Koncepcja rewitalizacji zabytkowego Parku Miejskiego na Bydgoskim Przedmieściu wraz z przyległymi Błoniami i zbiornikiem wodnym zwanym «Martówka» w Toruniu*, mps, Toruń 2005; dokument elektroniczny: http://bydgoskie.org/images/4/44/Koncepcja_rewitalizacji_Parku_-_cz%C4%99%C5%9B%C4%87_opisowa.pdf (data dostępu: 3 listopada 2011 roku).

⁷ A. Ziółkiewicz, A. Paczusi, *Pomniki Torunia*, Wyd.: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Toruniu, Toruń 2002.

⁸ J. i B. Chrostowscy, S. Jarosz, dz. cyt., s. 34.

⁹ Tamże, *passim*.

¹⁰ Tamże, s. 33.

zasadniczo na ustaleniach autorów *Dokumentacji*. Markanicz dodatkowo twierdził, że toruńska „cegielnia działała [jedynie] do lat 60. XIX wieku”¹¹.

Dla odmiany w opracowaniu K. Gimińskiej czytamy, że już w drugim dziesięcioleciu XIX wieku „na lokalizację parku wybrano obszar pomiędzy osiedlem Rybaki a Cegielnią Miejską”¹², a zatem tereny, które współcześnie zajmuje Park Miejski. Autorka uważa także, że znajdująca się na tym terenie nadwiślańska karczma nosiła nazwę „*Czarker Kaempe* lub *Pionier Kaempe*” i że już wtedy w jej pobliżu „dla celów rekreacyjnych i kulturalnych wybudowano [...] muszlę koncertową”¹³. Co więcej, Gimińska dowodzi, że „z dawnego założenia do dziś zachował się tylko układ wodny – zespół stawów parkowych nazywanych gliniankami”¹⁴ – oraz że w 1880 roku „nazwa *Park Cegielnia* została zastąpiona nazwą *Lasek przy Cegielni*”¹⁵.

Od błędów nie uchronili się również autorzy *Koncepcji rewitalizacji zabytkowego Parku Miejskiego na Bydgoskim Przedmieściu wraz z przyległymi Błoniami i zbiornikiem wodnym zwanym «Martówka» w Toruniu*, którzy w bardzo skromnym „Rysie historycznym – części opisowej” stwierdzili, że obecny Park Miejski powstał „jako kontynuacja niewielkiego parku przy cegielni datowanego na 1817 rok” i dopiero w 1880 roku wyznaczono jego oś główną¹⁶. Oba stwierdzenia są nieuzasadnione. Tereny obecnego Parku Miejskiego, czyli historyczny *Lasek Cegielnia*, nie był kontynuacją *Parku Cegielnia*, ale odrębnym bytem, który można co najwyżej potraktować jako uzupełnienie pierwszego. Także jego oś główna nie została wyznaczona w 1880 roku, ale istniała na długo przed rokiem 1817.

Prezentowane opracowanie dzięki pogłębionej kwerendzie źródłowej koryguje wszystkie wymienione błędy oraz wypełnia postulaty badawcze stawiane przez autorów wcześniejszych publikacji, między innymi określa pierwotną lokalizację gospody w *Parku Cegielnia* i fontanny parkowej. Jednakże ze względu na zakres i charakter prowadzonych analiz po-

.....

¹¹ T. Markanicz, dz. cyt., s. 25.

¹² K. Gimińska, dz. cyt., s. 3.

¹³ Tamże.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Tamże, s. 4.

¹⁶ R. Kłosowski, H. Kłosowska-Plewicka, dz. cyt., b.s.

zostawia także miejsce dla kolejnych pokoleń badaczy zainteresowanych dziejami zieleni miejskiej w Toruniu.

Kwerendą archiwalną, przeprowadzoną w Archiwum Państwowym w Toruniu w listopadzie 2010 roku, objęto przede wszystkim zespół Akt Miasta Torunia. Rzeczowy układ nadany tym materiałom pozwolił na wytypowanie dwóch serii odpowiadających funkcjom zarządu miasta w okresie pruskim. Były to: VIII. *Administracja dóbr i lasów* oraz IX. *Sprawy budowlane, utrzymanie obiektów użyteczności publicznej*.

W dziale VIII odnaleziono akta dotyczące tak zwanego folwarku Roesnera¹⁷ i najstarszych dziejów Parku *Cegielnia*¹⁸ oraz komplet akt odnoszących się do dziejów tamtejszej gospody¹⁹. W dziale IX poszukiwano planów sytuacyjnych oraz wszelkich informacji dotyczących rozbudowy, dróg i urzędzeń miejskich Bydgoskiego Przedmieścia²⁰. Przeanalizowano również jednostki dotyczące toruńskich pomników, głównie Ławki Schillera²¹. W dziale tym odnaleziono także akta dotyczące urządzania miejskich ogrodów²².

Osobną serię zespołu toruńskich akt miejskich stanowią akta magistratu, gdzie znów natrafiono na sprawy związane z zarządzaniem majątkiem miejskim (*A.1. Magistrat. Zarząd majątkiem miejskim*), w tym na niezwykle istotną jednostkę dotyczącą powstania założeń parkowych²³.

Analizując akta miejskie z okresu II Rzeczypospolitej, poszukiwano informacji w dokumentacji wytworzonej przez kilka wydziałów magistratu. W dokumentacji Wydziałów Ogólnego, Finansowego oraz w serii *Dobra i Lasy Miejskie* natrafiono na nieliczne informacje dotyczące działalności komisji oraz deputacji opiekujących się toruńskimi lasami, parkami i ogrodami²⁴. Na podstawie akt Wydziałów Ogólnego i Budownictwa zba-

.....

¹⁷ Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej cyt. jako: APT), AmT, C6357.

¹⁸ APT, AmT, C7105, C7106.

¹⁹ APT, AmT, C7107–C7112, C7242, C7248.

²⁰ APT, AmT, C7328, C7553, C7557–C7559, C7563, C7600, C7630.

²¹ APT, AmT, C7423, C7403–C7405.

²² APT, AmT, C7684–C7685, C7688.

²³ APT, AmT, C15395.

²⁴ APT, AmT, D1438, D1646, D6379, D6449.

dano kwestię projektów urządzeń miejskich oraz sprawę przebudowy leśniczówki przy ul. Bydgoskiej²⁵. Zbadanie serii akt Wydziału Budownictwa przyniosło pełną wiedzę na temat istniejących i planowanych w dwudziestoleciu międzywojennym pomników²⁶.

Koniecznością było również przeanalizowanie wydzielonej z Akt Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Toruniu serii Akt budowlanych miasta Torunia. Kwerendą objęto nie tylko materiały odnoszące się bezpośrednio do zabudowań znajdujących się na terenie parku²⁷, lecz również dotyczące nieruchomości położonych wzdłuż ulic zamykających przestrzeń parkową²⁸.

W celu potwierdzenia pojawiających się w literaturze²⁹ informacji o zaangażowaniu toruńskiego Towarzystwa Upiększania (*Verschönerungs-Verein*) w tworzenie założenia parkowego zbadano akta tej organizacji (w inwentarzu archiwum widniejącej pod nazwą Towarzystwo Miłośników Torunia)³⁰.

Niezwykle cennym uzupełnieniem informacji zawartych w Aktach Miasta Torunia, a dotyczących okoliczności powstania Ławki Schillera, była kwerenda obejmująca dokumentację Towarzystwa im. F. Schillera w Toruniu (*Schiller Ausschuss*)³¹.

Konieczne było również przeanalizowanie zbiorów kartograficznych³² oraz wydzielonej w osobną kolekcję dokumentacji technicznej – teka 50. w całości dotyczy zabudowań i urządzeń Parku Cegielnia³³.

Materiały znalezione podczas kwerendy w archiwum toruńskim uzupełniono o plany przechowywane w Tajnym Archiwum Państwowym

.....

²⁵ APT, AmT, D1694, D2808.

²⁶ APT, AmT, D2841, D2843, D2851.

²⁷ APT, AmT, G340–G342, G3728–G3730, G3716, G3721–G3722.

²⁸ APT, AmT, G346, G349–G352, G1549.

²⁹ Zob. np. T. Markanicz, dz. cyt., s. 24; A. Sienicka, S. Kownas, dz. cyt.

³⁰ APT, Towarzystwo Miłośników Torunia, t. 1–3.

³¹ APT, Towarzystwo im. Fryderyka Schillera w Toruniu, t. 3–4.

³² APT, Zbiory kartograficzne, 313, t. 378; 330, t. 113; 331, t. 79.

³³ APT, Dokumentacja Techniczna Miasta Torunia, T. 50: 3105/4/1, 3105/4/8–3105/4/9, 3105/4/51, 3105/4/101–3105/4/104, 3105/4/126–3105/4/131, 3105/4/133, 3105/4/136, 3105/4/141–3105/4/143, 3105/4/146, 3105/4/148–3105/4/150, 3105/4/152, 3105/4/177, 3105/4/182–3105/4/183, 3105/4/186–3105/4/187, 3105/4/201, 3105/4/232–3105/4/236, 3105/4/239, 3105/4/241–3105/4/242, 3105/4/245.

w Berlin-Dahlem³⁴. Ich kopie autorzy prezentowanego opracowania otrzymali dzięki życzliwości pp. Jacka Bachanka i Lecha Narębskiego.

W celu uzupełnienia ikonografii przeanalizowano również zbiory pocztówek i fotografii znajdujących się w kolekcji Sekcji Zbiorów Graficznych Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu³⁵, zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu³⁶ i w kolekcjach prywatnych pp. Magdaleny Niedzielskiej, Jadwigi Tokarskiej, Jerzego Domasłowskiego, Volkera J. Krügera, Marcina Wiśniewskiego oraz Artura Dobiegały i Stowarzyszenia Hanza Team. Cennym uzupełnieniem były również ilustracje dostępne w Internecie, przede wszystkim na stronie Narodowego Archiwum Cyfrowego³⁷.

.....

³⁴ Das Geheime Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (dalej cyt. jako: Archiwum Berlin-Dahlem), A70 400; A70 530; B70 071–B70 073; E70 585; G70 254.

³⁵ Biblioteka Główna UMK w Toruniu (dalej cyt. jako: BG UMK), Kolekcja historycznych pocztówek toruńskich [bez sygnatur]; zob.: J. Kotłowski, *Toruń w dawnej pocztówce. Katalog pocztówki toruńskiej z lat 1880–1945 z Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*, Wydawnictwo UMK, Toruń 1991.

³⁶ Muzeum Okręgowe w Toruniu, pocztówki, m.in.: MT/HN/I/1367/146, MT/HN/I/1368/113.

³⁷ Narodowe Archiwum Cyfrowe [www.nac.gov.pl], sygn. 1-G-1062-1–sygn. 1-G-1062-2; sygn. 1-G-1063-1–sygn. 1-G-1063-3; sygn. 1-U-6407–sygn. 1-U-6408-1.

ROZDZIAŁ DRUGI

PARK CEGIELNIA

(*Ziegelei Park*)

Park Cegielnia w latach 1817/1818–1826

Jak pisali świadkowie z epoki, w 1813 roku w trakcie oblężenia Torunia przez wojska napoleońskie spalono wszystkie przedmieścia, a większość znajdujących się tam budynków legła w gruzach³⁸. Dlatego wokół miasta, aż po brzeg Wisły, przez kilkanaście lat rozciągał się „łysy pas piaszczystych wydm”³⁹. Intensywny proces zagospodarowania nieużytków, który rozpoczął się na przełomie roku 1817 i 1818, trwał zaś przede wszystkim w latach 1820–1832, zainicjował nadburmistrz Gottlieb Mellien (1770–1830) (zob. il. 31)⁴⁰. Ten wysoki rangą urzędnik nakazał „obsadzić okalający miasto od zachodu pas piaszczystych wzgórz sosnami. Nowe drzewa zasadzono także na Górze Piekarskiej⁴¹, którą w trakcie oblężenia zmieniono w trudne do zdobycia umocnienie artyleryjskie [...]. Takie oto były początki tego założenia [parkowego], z którego lata później to-

.....

³⁸ Zob. np.: APT, AmT, C7248.

³⁹ Zob.: R. Heuer, *Thorn zu Biedermeierzeit*, „Jahrbuch. Thorner Heimatbund” 1933, s. 7.

⁴⁰ Więcej na temat zakrojonej na szeroką skalę akcji zagospodarowywania piaszczystych wydm wokół miasta zob. np.: APT, AmT, C7242 [tu szczegółowy plan nasadzeń], C7248.

⁴¹ Obecnie są to okolice ulic H. Derdowskiego, J. Matejki i A. Mickiewicza.

runianie byli tak bardzo dumni” – pisał w jednym z numerów „Ordenskreuz” anonimowy autor⁴².

Park Cegielnia, czy może raczej Ogród Cegielnia, bo początkowo park miał charakter ogrodu miejskiego, utworzono na przełomie lat 1817/1818⁴³ dzięki staraniom wspomnianego już nadburmistrza Melliena⁴⁴, przy czym za początek działalności założenia uznano rok 1818⁴⁵. Wysiłki Melliena dotyczące zagospodarowywania Ogrodu Cegielnia kontynuował pod koniec lat 20. XIX wieku inny wysoki rangą urzędnik miejski, Carl Friedrich Rosenow⁴⁶.

Park usytuowano na terenach należących do cegielni miejskiej na południe od jej głównych zabudowań (por. il. 1). W pobliżu zakładu znajdowały się dwie drogi – obsadzona drzewami Szosa Bydgoska, przy której znajdowały się budynki mieszkalne i użytkowe (w tym dom szosowy, *Chaussehaus*), oraz wąska ścieżka prowadząca na południowy zachód, wprost ku Wiśle. Przed 1817 rokiem obie drogi były piaszczystymi duktami (*sie waren nur fliegender Sand*), charakteru dróg bitych nabrały dzięki staraniom nadburmistrza, który kazał je utwardzić gruzem ceglany⁴⁷. Mellien nakazał również zagospodarować rozciągającą się między cegielnią a brzegiem Wisły piaszczystą równinę (*Sandsteppe*), która wkrótce przekształciła się w „rozkoszny ogród”. Nieco później dzięki jego dalszym decyzjom administracyjnym utworzono kolejny ogród miejski oddzielony od pierwszego i od drogi prowadzącej do Bydgoszczy zagajnikiem sosnowym. Był to Zieleniec⁴⁸.

.....

⁴² P.K., *Die Ziegelei. Sommerliche Abgesang*, „Das Ordenskreuz. Thorner Heimat-Zeitung” 1935/1936, Jg. 12, Nr. 12, s. 4.

⁴³ APT, AmT, C16395, k. 26.

⁴⁴ J.E. Wernicke, *Wegweiser durch Thorn und seine Umgebungen*, E. Lambeck, Thorn 1846, s. 85.

⁴⁵ R. Heuer, dz. cyt., s. 8.

⁴⁶ *Führer durch Thorn und seine Umgebung: mit 1 Plane und 31 Abbildungen*, hrsg. vom Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst, Buchdruckerei „Thorner Ostdeutschen Zeitung”, Thorn 1917, s. 93.

⁴⁷ C.G. Praetorius, J. Wernicke, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung der Stadt Thorn und ihres Gebietes der Vorzeit und Gegenwart umfassend. Bogen 1–31*, bearb. u. hrsg. von Julius Emil Wernicke, W.T. Lohde, Thorn-Culm, 1832, s. 231.

⁴⁸ Tamże, s. 232. Na temat gospody na Zieleńcu zob.: APT, AmT, G349–352.

Pierwszy uproszczony plan ukazujący lokalizację Parku Cegielnia pochodzi z 1818 roku (il. 2). Plan przedstawia trójpromienisty układ dróg w formie prostego traktu głównego, który zaznaczono jako najszerszy (dzisiejsza ul. Bydgoska), i odchodzących od niego dwóch innych alejek. Jednej prowadzącej wprost ku Wiśle do usytuowanej w tym rejonie gospody⁴⁹ (dzisiejsza droga wewnętrzna Wojewódzkiego Ośrodka Terapii Uzależnień i Współzależnienia przy Szosie Bydgoskiej 1), i drugiej odchodzącej w kierunku północno-zachodnim (dzisiejsza Szosa Bydgoska). Dalszy ciąg traktu głównego (dziś nieistniejący; na jego przecięciu wzniesiono budynek, w którym obecnie ma swoją siedzibę Ośrodek „Caritas” Diecezji Toruńskiej) prowadził w kierunku głównych zabudowań cegielni. Z lektury mapy wynika, że aleję boczną prowadzącą do gospody obsadzono co najmniej dwunastoma drzewami. Między drogą główną a wcześniej wspomnianą aleją na południowym wschodzie znajdowała się parcela prywatna, tzw. ziemia Habermanna, oraz miejska szkółka leśna (*Schoenung*) – zadrzewiony obszar rozciągający się aż do zachodniej granicy Ogrodu Doktora Schulza (czyli dzisiejszej ul. J. Matejki), na którym rosło kilkaset sosen i drzew liściastych (obecnie są to tereny Parku Miejskiego w Toruniu i zabudowane parcele między ul. J. Matejki, ul. M. Konopnickiej, ul. Rybaki, ul. I. Danielewskiego i ul. S. Klono-wica). Także rozległy teren po obu stronach alejki prowadzącej ku Wiśle między zabudowaniami cegielni miejskiej, ziemią Habermanna i małym cmentarzem⁵⁰ położonym nieopodal brzegu rzeki tuż przy pastwiskach (*Hütung*) zadrzewiono, a ponadto otoczono niewysokim płotem. Był to Park Cegielnia⁵¹.

W archiwaliach zachowały się dwie serie oryginalnych rachunków za przekształcenie terenu pocegielnianego na piaszczystych wzgórzach w założenie parkowe. W rachunkach tych między innymi czytamy:

.....

⁴⁹ Jej początkowy fragment istnieje do dzisiaj – jest to obrośnięta drzewami droga na terenie Wojewódzkiego Ośrodka Terapii Uzależnień i Współzależnienia przy ul. Szosa Bydgoska 1; por. il. 37–39.

⁵⁰ O cmentarzu tym nie informują żadne dotychczasowe opracowania historii Torunia. Można zatem zakładać, że służył on pochówkowi pracowników cegielni i był wyłączony spod jurysdykcji kościelnej.

⁵¹ Por. także: T. Markanicz, dz. cyt., s. 22.

Okolicę, która leży przy cegielni nadwiślańskiej, naprzeciw po prawej stronie, i która ubiegłej jesieni, a także tej wiosny była jeszcze piaszczystym wzgórzem tudzież wysypiskiem, przekształcono w przyjemny park, plantując położone przed domem [czyli dawniejszym budynkiem stołówki⁵² – przyp. autor.] piaszczyste wzgórze i zyskując w ten sposób płaski plac, który obsadzono następnie dzikimi drzewami. Tej wiosny służby terytorialne wywiozły znajdujący się w parowie stary gruz ceglany, który posłużył do budowy kamiennej ulicy, a znajdujące się w parowie bagno połączono [z rzeką] rowem odwadniającym. W innej części [założenia] odkryto źródło i doprowadzono wypływającą zeń strugę do nowo wykopanego stawu [...].

Wiosną 1818 roku przeprowadzono przez bagno kanał o długości 84 prętów [ok. 316,4 m] i przerzucono ponad nim dwa mosty. Splantowany teren za głównym mostem zamieniono w ogród. Wykopano także kanał o długości 18 prętów [ok. 67,8 m] od stawu do ujścia Wisły, lekko zakręcający od nowego mostu do końca parowu przy wielkiej szopie [cegielnianej]. Przy moście na terenie, gdzie wcześniej rozciągało się bagno i gdzie rosną stare olchy, wykopano nowy staw o długości 2 prętów i 5 stóp [ok. 9,1 m], szerokości 2 prętów [ok. 7,5 m] i głębokości 4 stóp [ok. 1,3 m]. Brzeg umocniono faszyną wierzbową z trzema podporami. Ponadto [...] przerzucono duży most i most chiński przez kanał główny, wzniesiono bastion przy stawie oraz nową drewnianą kręgielnię i nawiązujące do niej [formą] drewniane altany, wykonano most palowy nad kanałem, jak również okratowano bramę wejściową do ogrodu⁵³.

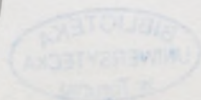
Obok rachunków zachowały się także informacje o ogłoszeniu publicznym z dnia 6 maja 1818 roku, które mówiło, że wspomniany teren wraz z gospodą zostanie puszczonej w dzierżawę⁵⁴. Decyzję o wydzierża-

.....

⁵² Zob. np.: A. Kortas, «Befestigte Kneipe». *Toruńskie lokale gastronomiczne i hotele w XIX i na początku XX wieku w świetle ksiąg adresowych i lokalnej prasy*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2010, s. 132.

⁵³ APT, AmT, C15395, k. 34; C7630, *passim*. Nieco zmieniony cytat za: T. Markanicz, dz. cyt. (fragment oryginalnie w tłumaczeniu J. i B. Chrostowskich). Wskazywana w oryginalnym opisie *Steinstrasse*, którą próbowali znaleźć na późniejszych mapach Torunia J. i B. Chrostowscy, S. Jarosz oraz T. Markanicz to po prostu wyłożona gruzem ceglanym droga, którą ufundował nadburmistrz Mellien, a nie – jak przypuszczali wymienieni badacze – nazwa własna ulicy.

⁵⁴ APT, AmT, C7105, k. 1 Historię gospody oraz późniejszej Restauracji „Cegielnia” w okresie pruskim zawierają przede wszystkim akta dotyczące administracji dóbr i lasów: APT, AmT, C7105–7112.

wieniu terenu podjęto już 21 kwietnia 1818 roku, natomiast w obwieszczeniu z 6 maja między innymi stwierdzano:

Tereny położone w pobliżu tutejszej cegielni [miejskiej] nad Wisłą, które zmieniono w ogród publiczny i na których znajdują się kręgielnia oraz budowla przekształcona w budynek mieszkalny i zarazem gospodę, zostaną puszczone z dniem 1. czerwca b.r. w roczną lub kilkuletnią dzierżawę. [Dzierżawa ta będzie wiązać się] z prowadzeniem gospody, natomiast założenie ogrodowe oraz teren porośnięty dzikimi drzewami będą miały charakter publiczny – wszystko ze względu na ich piękne położenie i wygodę [dotarcia do nich dzięki] nowo zbudowanej kamiennej ulicy. Nadający się do takiego oto zagospodarowania i użycia teren, odpowiedni do powstania przyjemnego *Établissement*, zostanie puszczony w dzierżawę 19. maja b.r.; przetarg rozpocznie się o godzinie 11:00 w Ratuszu [...]⁵⁵.

Z ogłoszenia, które podano także do prasy⁵⁶, dowiadujemy się, że można było wydzierżawić teren przekształcony w ogród publiczny, na którym znajdował się budynek mieszkalny z funkcją restauracyjną oraz takie obiekty rozrywkowo-rekreacyjne, jak na przykład kręgielnia. Rozpoczęciu działalności restauracyjnej w budynku miały sprzyjać zarówno jego ładne położenie: sąsiadujące z nim założenie parkowo-ogrodowe oraz rozległa parcela z dzikimi drzewami, jak i wygodny dojazd od strony Bydgoskiego Przedmieścia: kamienna droga (*Steinstrasse*) prowadząca wprost do restauracji. Co istotne, ogłoszeniodawcy podkreślali bardzo wyraźnie, że celem dzierżawy będzie stworzenie *Établissement*, a więc miejsca rozrywki i spotkań nie tylko dla mieszkańców Torunia, lecz także dla przybywających do miasta gości⁵⁷.

.....

⁵⁵ APT, AmT, C7105.

⁵⁶ Zob. np.: „Thorner Wochen-Blatt” 1818, Nr. 20 (14 maja), s. 79 i nast.

⁵⁷ Katarzyna Rozmarynowska pisze, że w XIX wieku niemieckie *Établissements* stały się odpowiednikami angielskich *pleasure gardens*, do których wstęp był zawsze otwarty, acz nierzadko płatny. W Niemczech przed utrwaleniem się zapożyczonej z języka francuskiego nazwy *Établissement* używano takich rodzimych określeń, jak *Lustgarten*, *ein öffentlicher Garten* czy *Volksbelustigungsgarten*. Moda na budowę tego typu miejsc rozrywki rozpoczęła się pod koniec XVIII wieku i trwała do początków wieku XX. *Établissements* lokalizowano zazwyczaj na przedmieściach i terenach podmiejskich, chętnie w pobliżu naturalnych zbiorników wodnych. Zazwyczaj otaczał je niewielki park, w pobliżu urządzano do-

19 maja ustalono, że umowa dzierżawcza zostanie podpisana z Johanne Thielem. Umowę na cztery lata (do 1821 roku) podpisano 19 czerwca. W załączniku do dokumentu znalazły się między innymi dokładne informacje na temat drzew, jakimi obsadzono dzierżawiony teren. I tak rośło tam między innymi siedemset dziewiętnaście rozmaitych drzewek owocowych (przede wszystkim jabłoni, grusz, śliw i wiśni), sto trzydzieści siedem lip, olch i klonów, trzynaście dębów, sto czterdzieści jeden brzoź i buków, dwieście dziewięćdziesiąt siedem topól (oraz tysiąc dwieście nowo wkopanych sadzonek, zarówno zrzesów, jak i ukorzenionych drzewek jedno- i dwuletnich), trzy wierzby płaczące, dwanaście orzechów włoskich, trzysta jedna jarząbów brzęków (*Elsenbaum*), trzysta siedemdziesiąt sześć grabów pospolitych i dwieście sześćdziesiąt dziewięć leszczyn. Spośród innych roślin wyróżniono między innymi sześćdziesiąt dwa duże krzaki świętojanek, czyli porzeczek, siedemdziesiąt jeden rozłożystych krzaków róż i trzysta pięćdziesiąt trzy różnokolorowe goździki. Dodatkowo w parku znajdowało się stare powalone drzewo, które pełniło funkcję ozdobną. Co istotne, między drzewami ustawiono trzynaście ławek dla spacerowiczów, a także zamontowano osiem latarni⁵⁸.

W opisie dzierżawionego terenu wymieniano również poszczególne nieruchomości objęte umową. Dowiadujemy się z niego, że Thiel wydzierżawił trzy niezależne budynki:

1. jednopiętrowy podpiwniczony dom mieszkalny, na parterze którego znajdowały się: izba (*Stube*), druga izba (*Kammer*), gabinet (*Cabinet*), kuchnia, komórka (*Speise-Kammer*) i piwnica (*Keller*), na piętrze zaś – pokój towarzyski (*Gessellschaftszimmer*), pokój zabaw (*Spielzimmer*), pokój dla pań (*Damenstube*) z balkonem oraz łazienka (*Baden*);

.....

datkowo trasy spacerowe prowadzące do podmiejskich lasów. Zgodnie z definicją, każdy *Établissement* miał dwie części: gastronomiczną i ogrodowo-parkową. Stąd też na *Établissements* składały się: (1) budynki widowiskowe, np. letnie sceny muzyczne, kawiarnie, restauracje; (2) ogrody, zarówno krajobrazowe, jak i ogródki aranżowane na tylnych częściach działek, w zwartej zabudowie, mieszczące m.in. pergole, kolumnady czy altany; (3) obiekty i elementy rozrywkowo-rekreacyjne, np. kręgielnie, strzelnice, huśtawki, gloriety itp. Całość uzupełniały pomieszczenia administracyjne, techniczne i hotelowe. Zob.: tejsze, *Ogrody odchodzące...? Z dziejów gdańskiej zieleni publicznej 1708–1945*, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2011, s. 81 i nast.

⁵⁸ APT, AmT, C7105; por.: „Thorner Wochen-Blatt” 1818, Nr. 20 (14 maja), s. 79 i nast.

2. nazywany *Belle Vue* (czyli *Piękny widok*) domek ogrodowy (*Garten-Haus*) z galerią i balkonem położony na górze w większym ogrodzie;
3. dużą kręgielnię (*Kugel-Haus*) z torami, kulami (*Kugeln*) i kręglami (*Kegel*);

oraz dwa ogrody:

1. znajdujący się obok gospody „ogród uciech” (*Lust-Garten*), który tworzyły zarówno drzewa owocowe, jak i dzikie; a także
2. duży ogród typu angielskiego, w którym rosły „piękne, stare dzikie drzewa”⁵⁹.

W notatce z 14 czerwca 1819 roku opisano natomiast bardzo dokładnie, co zrobiono dla „uładzenia” czy też „upiększenia” ogrodów i gospody w latach 1817–1818, powtarzając tym samym informacje przedstawione w rachunkach z tego okresu⁶⁰. Skądinąd w 1819 roku toruński magistrat dziękował w prasie lokalnej całemu mieszczaństwu za pomoc przy stworzeniu terenów zielonych przy *Établissement* „Cegielnia”: za zamienienie w ciągu zaledwie dwóch lat tego, co „dotychczas było okolicą jałową i przerażającą”, w miejsce ładne i pełne zieleni, dzięki czemu, jak zauważono, „piach przestał zasypywać drogę” prowadzącą w kierunku Bydgoszczy. Większość roślin do obsadzenia terenu – sadzonki drzew, krzewy i kwiaty – przewieziono ze wsi należących do kamlarii miejskiej⁶¹.

Decyzję o kolejnej czteroletniej dzierżawie Parku *Cegielnia* (do 1824 roku) podjęto 22 marca 1821 roku. Ogłoszenia pojawiły się między innymi w „Dzienniku Urzędowym”⁶², „Thorner Wochen-Blatt”⁶³ i „Beitrag zur Marienwerderschen Intelligenzblatt”⁶⁴. Tym razem w obwieszczeniu o dzierżawie wymieniano obok wszystkich wspomnianych wcześniej obiektów także należące do restauracji „trzy krowy, które będą mogły wypasać się na *Wyszowker Kaempe*”⁶⁵.

.....

⁵⁹ APT, AmT, C7105.

⁶⁰ Tamże.

⁶¹ R. Heuer, dz. cyt., s. 8.

⁶² „Dziennik Urzędowy” 1821 (Bydgoszcz), nr 14 (6 kwietnia), s. 213.

⁶³ „Thorner Wochen-Blatt” 1821, Nr. 14 (5 kwietnia), s. 54 i nast.

⁶⁴ „Beitrag zur Marienwerderschen Intelligenzblatt” 1821, Nr. 27 (2 kwietnia), s. 226.

⁶⁵ Tamże.

Kolejna dzierżawa rozpoczęła się w kwietniu 1824 roku i trwała do kwietnia 1827 roku. Decyzję o puszczeniu w dzierżawę restauracji wraz z przyległościami podjęto 12 lutego, ogłoszenia w prasie lokalnej i „Dzienniku Urzędowym” ukazały się natomiast w marcu. Podpisana w kwietniu umowa dzierżawcza tym różniła się od wcześniejszych, że wymieniano w niej dodatkowo nowo zbudowaną stajnię (*Stahl*).

Interesująca jest także notatka z 31 marca 1826 roku, w której dość dokładnie określono nie tylko położenie, lecz również powierzchnię dzierżawionego terenu. Park *Cegielnia* miał się znajdować ćwierć mili (ok. 1,8 km) od miasta, na południe od cegielni miejskiej. Składały się nań: lasek i dziki ogród (tj. ogród angielski), które zajmowały 10 mórg pruskich i 119 prętów kwadratowych pruskich powierzchni, natomiast na terenie o powierzchni 23 mórg pruskich i 79 prętów kwadratowych pruskich naprzeciw Kępy Wiślanej usytuowano dom mieszkalny z gospodą, stajnię, szopę/wozownię, kręgielnię i ogród z sadem⁶⁶.

Park *Cegielnia* około 1827 roku

Wykonana w październiku 1827 roku przez Rosenowa na podstawie rysunku Hepnera mapa Parku *Cegielnia* wskazuje na dalszy rozwój tego założenia (il. 3). Przy czym na mapie przedstawiono nie tylko tereny należące do restauracji wraz z ogrodami, lecz także fragment gruntów cegielni miejskiej, szkółkę leśną i las miejski (oddzielający Park *Cegielnia* od *Établissement „Zieleniec”*).

Dzięki lekturze planu wiadomo, że park angielski (tak zwany *duży ogród*) leżał na pofałdowanym terenie o zróżnicowanej rzeźbie: znajdowały się tam małe dolinki i liczne wzniesienia. Natomiast sama restauracja wraz z przyległościami, to znaczy *małym ogrodem* i kręgielnią, znajdowała się w obniżeniu o charakterze równinnym⁶⁷.

.....

⁶⁶ APT, AmT, C7107.

⁶⁷ Por.: T. Markanicz, dz. cyt.

Dwupiętrową gospodę o wymiarach 71 x 71 stóp (22,3 x 22,3 m) oznaczono na planie literą „A”, natomiast szopę i stajnię o wymiarach 26 x 10 stóp (8,16 x 3,14 m) – literą „B”.

Tak zwany mały ogród (zob. il. 4) został podzielony na dwie części – południową i północną – przez aleję główną obsadzoną dwudziestoma pięcioma wiśniami, która rozciągała się na linii wschód–zachód („a”–„b”) i na której wschodnim końcu stała altanka. W części południowej małego ogrodu znajdował się obrośnięty młodymi wierzby plac („l”) z kolejną altanką otoczoną krzakami porzeczek, w której urządzono miejsce do odpoczynku dla spacerowiczów. Alejkę boczną na linii północ–południe, oznaczoną literami „c”–„d”, obsadzono z kolei dwudziestoma olchami i dwudziestoma siedmioma wierzby. Również ją zamykała altanka („d”). Po zachodniej stronie alejki ulokowano ogród warzywny („f”) oraz ogród z ziołami i mały sad, oba zamknięte dla zwiedzających („e”). W sadzie rosły sześćdziesiąt cztery śliwy, cztery grusze i cztery wiśnie. Nad brzegiem Wisły (na całej długości tzw. małego ogrodu, czyli na linii „g”–„h”) posadzono natomiast trzydzieści pięć wierzby, które między innymi miały chronić przed powodzią, a także dodawać założeniu malowniczości. Dodatkowo na wschód od wspomnianej alejki na terenie oznaczonym literą „i” rosło sześćdziesiąt siedem olch w wieku od siedmiu do piętnastu lat i dwadzieścia trzy topole. W południowo-wschodniej części małego ogrodu na obszarze między literami „h”, „b” i „z” zasadzono natomiast: sześćdziesiąt siedem osik i topoli, cztery brzozy, dwie olchy i dwa buki. Ponadto rosły tam pojedyncze drzewa owocowe, między innymi grusze, a także leżało kilka grubych pni powalonych drzew odsłaniających bryły splątanych w fantastyczne formy korzeni.

W części północnej małego ogrodu znajdował się budynek kręgielni („C”) razem w torami. W zadaszonej budowli o wymiarach 15 x 15 stóp (4,7 x 4,7 m) wstawiono dwa witrażowe okna, we wnętrzu znajdowały się natomiast: drewniany pulpit do pisania, długi stół i dwie ławy, a zatem meble niezbędne dla graczy. Nawierzchnię trzech torów (o łącznych wymiarach 93 x 5 stóp, tj. 29,8 x 1,7 m) wyłożono gliną, dodatkowo tory zadaszono, aby uchronić nawierzchnię przed erozją wywoływaną zmianami pogody. Do każdego z torów przypisano po dwie kule i dwie kule.

Między kręgielnią a budynkiem gospody znajdował się okrągły placyk z wystawionymi pod gołym niebem ławami i stołem („m”) oraz ładną studnią w stylu rustykalnym („n”). Czerpano z niej wodę do picia i podlewania roślin. Placyk obsadzono dwoma rzędami lip (łącznie osiemnaście drzew). Także trzypoziomowe tarasy ziemne („o”–„q”) porastały liczne drzewa, zarówno dzikie, jak i owocowe: przykładowo na najniższym z tarasów rośło trzynaście topoli. Między okrągłym placem a budynkiem gospody usytuowano natomiast piwnicę lodową („D”), której mur miał grubość 3,5 stopy (1,1 m), a komora – wymiary 14 x 16 stóp (4,4 x 5 m). W piwnicy przechowywano gromadzony zimą lód, który latem służył do konserwacji żywności używanej przez kucharzy w restauracji.

Północną część *małego ogrodu* przecinała na linii północ–południe wąska alejka („t”) obsadzona topolami i olchami, która z jednej strony wychodziła na drogę do miasta i kończyła się furtką, z drugiej zaś była zamknięta ozdobną altanką ze ściankami *gazebo* (*Lustlaube*). Po obu stronach alejki znajdowały się kartofliska, przy czym na jednym z nich powstał dodatkowo pusty placyk otoczony niewysokim wałem ziemnym („r”). Jesienią usypywano tam kopce do przechowywania ziemniaków.

Dla wygody spacerowiczów w *małym ogrodzie* miało znajdować się kilkanaście ław i stołów. Jeden stół i dwie ławy umieszczono w altance „b”; trzy stoły i trzy ławy obok kręgielni („C”) vis-à-vis głównej alei ogrodowej; po jednym stole i ławie na placu „l” pod gołym niebem, a także w znajdującej się tam altanie; cztery stoły i pięć ław – na placu „z” w cieniu grusz; po jednym stole i ławie na placu „tz”; dwie ławy i stolik na placu „s”. Stół i trzy trzyosobowe ławy znajdowały się także przy alei głównej („a”–„b”) w pobliżu placu „l”. Jeden stół i jedną ławę umieszczono w altanie „d” obok ogrodu warzywnego. Wreszcie długie ławy i stoły znajdowały się tuż przy murach gospody. Chroniły je od słońca wysokie topole i rozłożyste lipy. Pozostałe miejsca do siedzenia w *małym ogrodzie* były luźno rozproszone i zmieniano ich usytuowanie zgodnie z aktualnymi potrzebami gości parkowych.

Jak wskazaliśmy wcześniej, oprócz *małego ogrodu* do *Établissement* przynależał także tak zwany *ogród duży* (il. 5), który miał podwójny charakter: po pierwsze otwartego dla zwiedzających sadu, po drugie zaś dzikiego ogrodu krajobrazowego (czyli parku angielskiego). Tę część założe-

nia otoczono wysokim płotem z wmontowaną (na odcinku 4–10) ozdobną bramą wejściową. Wejście do parku oświetlono lampami olejowymi. W pobliżu znajdowała się także niewielka stróżówka pomalowana farbą olejną na zielono i biało.

Po przejściu przez bramę spacerowicz wychodził na główną aleję parkową – tak zwana promenadę – szeroką na trzy pręty (ok. 11,5 m). Aleję dzielił na dwie części strumień, ponad którym przerzucono zielonobiałą mostek rustykalny (11). Pierwszą część promenady obsadzono z dwóch stron szesnastoma topolami, natomiast w drugiej części po stronie północnej zasadzono pojedynczy szpaler ośmiu topól. Po stronie północnej alei między drzewami ustawiono także ławki i stoły. Po stronie południowej znajdował się natomiast służący do wypoczynku i spotkań towarzyskich (przede wszystkim w trakcie niepogody) duży, zadaszony pawilon („E”) długi na 65 stóp i szeroki na 14 stóp (ok. 20,5 x 4,4 m). Czarno-czerwony budynek, z którego roztaczał się piękny widok na Wisłę, zbudowano z drewna. W tylnej ścianie wstawiono witrażowe okna, w części frontowej wychodzącej na promenadę znalazło się natomiast siedem wysokich kolumn. Dodatkowo pawilon otoczono chodnikiem z balów.

Od północnej części *dużego ogrodu* promenadę (na linii 10–16 i 17–18) oddzielał szpaler grabów pospolitych. W części wschodniej między parkanem na odcinku 5–10 a nieregularną linią wyznaczaną przez punkty 10–16–19–20–21–22–20–„b”–5 rośło trzydzieści pięć brzoź, sto sześć olch, dwadzieścia siedem topól, dziewięć dębów, dwie grusze, po sześć czereśni i śliw, dwie brzozy, cztery wierzby i kilka orzechów włoskich. Orzechy włoskie obrastały przede wszystkim wąską alejkę ziemną (10), która przebiegała w tej części założenia. Co więcej, znajdował się tam strumień z trzema dopływami, nad którym przerzucono skromną niepomalowaną kładkę (2), oraz niewielki plac z małą altaną (31), który obrastały młode graby.

Kolejną częścią *dużego ogrodu* był sad na zachód od mostku numer 11 znajdujący się między liniami, które przebiegały przez następujące punkty: 37–17–18–14–15–32. Rosło tam czterdzieści dziewięć wiśni, cztery grusze, trzydzieści jarzębów i liczne krzaki porzeczek, przy czym dwie osobne grupy tworzyły stare dzikie drzewa liściaste. Między grupami i kępami roślin poprowadzono kręte ścieżki oraz wystawiono ławki i stoły dla spacerowiczów. Natomiast tuż przy mostku (11) zbudowano

trejażową altankę ze stolikiem i ławkami (37), która graniczyła z grupą starych olch i strumieniem. W bezpośrednim sąsiedztwie lekkich i przewiewnych ścianek drewnianego budynku rosły wiśnie, nieopodal znajdowały się także pojedyncze pnie powalonych drzew, które nadawały temu zakątkowi tajemniczości. Altana dawała cień i poczucie intymności chroniącym się w niej spacerowiczom, nie zasłaniając przy tym widoku na otaczającą przyrodę i innych gości *Établissement*, którzy zapuścili się w te okolice. Nieopodal na niewielkim wzgórzu z dwoma tarasami znajdował się także okrągły plac z miejscami do siedzenia (39). Rozciągał się stamtąd ładny widok na sad, galk i tereny położone na drugim brzegu głównego strumienia w parku. W tym samym miejscu powstał później staw ze sztuczną wyspą, który istnieje do dzisiaj (il. 68).

Także w gaju, który znajdował się na terenie między głównym strumieniem a liniami wyznaczonymi przez punkty 15–40 i dalej aż do kolejnej studni (*Brunnen*), rosły drzewa owocowe, między innymi dwadzieścia cztery grusze, dziesięć śliw i trzy rozłożyste wiśnie, oraz liczne krzewy, między innymi porzeczki i agrest. Śliwy rosły również wzdłuż strumienia – począwszy od jego źródła, a skończywszy na mostku numer 11. Ponadto w gaju można było znaleźć trzydzieści pięć jarząbów, a także takie dzikie drzewa liściaste, jak na przykład graby, olchy czy jesiony. Przy czym, co istotne, w gaju nie było ani ścieżek, ani ławek, a zatem nie był on dostępny dla gości Restauracji „Cegielnia”.

Północną część dużego ogrodu od jego części południowej oddzielał strumień główny, który wypływał ze źródła oznaczonego numerem 44. Źródło ukształtowano w formie rustykalnej, z grupą kamieni maskujących wypływ wody. Nad pierwszym odcinkiem strumienia na linii zachód–wschód przerzucono dwa mostki: skromną niemalowaną kładkę (53b) i wygięty w łuk most chiński (12), z którego rozciągał się widok na parcelę porośłą przez ponad trzysta jarząbów oraz wysokie wzniesienie z drugim pawilonem ogrodowym („F”), znajdującym się w miejscu dawnego domku ogrodowego *Belle Vue*, który w 1818 roku nakazał zbudować nadburmistrz Mellien (por. s. 21). Z mostku w stronę pawilonu prowadziła szeroka aleja ziemna, która następnie rozgałęziała się w kilka mniejszych. Przy czym strumień główny płynący w kierunku zachód–wschód zakreślał na południe na wysokości mostku numer 11, dzieląc w ten sposób tę

część założenia na dwie kolejne: wschodnią i zachodnią. I tak w części wschodniej położonej vis-à-vis budynków gospodarczych *małego ogrodu* („B”) znajdowała się dzika parcela ograniczona wysokim parkanem (na planie linii 1-47-2-9) oraz strumieniem i pawilonem ogrodowym („E”). Teren porastało ponad sto pięćdziesiąt jarząbów oraz pojedyncze drzewa owocowe (na przykład grusze). I chociaż nie poprowadzono tam żadnych ścieżek dla spacerowiczów, można się tam było dostać przez kolejne dwa mostki przerzucone nad strumieniem: jeden prosty o niewyszukanej formie (49), drugi zaś bogato zdobiony ze sterczynami (8).

Na odcinku wyznaczanym dwoma ramionami głównego strumienia, między mostkami numer 12 i numer 8 a ścieżką rozciągającą się na linii 53a-50 wystawiono ławki oraz stoły dla spacerowiczów, które umiejscowiono między malowniczymi grupami jarząbów i dębów. Rosły tam także cztery stare wysmukłe topole jako formy soliterowe. Z ławeczek rozciągał się malowniczy widok na szemrzący strumień, rośliny i najważniejszy obiekt w *dużym ogrodzie* – pawilon ogrodowy „F”.

Najważniejszym obiektem w *dużym ogrodzie* był niewątpliwie pawilon ogrodowy „F”, który znajdował się na wzgórzu z czterema tarasami i aleją główną poprzecinaną drewnianymi schodami (54-56-57-58) prowadzącymi na każdy z parterów. Szachulcowy budynek pawilonu miał dwie kondygnacje, a każda z jego ośmiu ścian – 27 stóp szerokości (ok. 8,5 m). Na parterze pawilonu wmontowano szerokie drzwi i siedem szklanych okien (niektóre z nich były witrażowe). Znajdowała się tam przestronna sala ze stolikami i krzesłami oraz ladą z dużym wyborem napojów i słodyczy. Pierwsze piętro zamieniono natomiast w taras widokowy, przy czym dach pokryty dachówką wsparto na ośmiu kolumnach. Z tarasu rozciągał się widok na całość *Établissement*, zabudowania cegielni miejskiej i drugi brzeg Wisły, w tym na Podgórz. Nieopodal znajdowała się dodatkowo mała altanka dla zakochanych (66) pomalowana farbą olejną na zielono i białą, którą obrastały akacje i topole. Na stokach wzniesienia założono piękne trawniki i kwietniki dywanowe. Gdzieniedzie można było zobaczyć kosze kwiatowe i ozdobne wazy. Trawniki i kwietniki znajdowały się także na parcelach oznaczonych numerami 63, 64 i 65. Natomiast pozostałe parcele w tej części założenia porastały liczne drzewa, zarówno dzikie, jak i owocowe. I tak, przykładowo, parcelę numer 68 porasta-

ło dwadzieścia pięć topoli i trzydzieści dwie śliwy. W innych, wysuniętych bardziej na zachód fragmentach *dużego ogrodu* można było znaleźć kilkaset wiśni, śliw i grusz, liczne brzozy, wierzby, osiki, dęby czy graby. Natomiast w pobliżu granicy z laskiem kamlarii, nieopodal wyjścia na drogę prowadzącą w kierunku Krowieńca, rosły drzewa iglaste, przede wszystkim sosny i świerki.

Wiele lat później w miejscu, gdzie w 1827 roku stał pawilon „F”, zbudowano rotundę będącą trawestacją Świątyni Westy w Tivoli, a samo wzniesienie nazwano „Wzgórzem Wilhelma” (por. s. 44 i nast.).

Ławek wystawionych luźno w *dużym ogrodzie* było dwadzieścia osiem, przy większości z nich stały stoliki (dwadzieścia dwa). W alei głównej w części graniczącej z pawilonem ogrodowym „E” znajdowało się po pięć stołów i ławek. W altance numer 37 nieopodal mostku numer 11 – po jednym stole i ławce. Na mostku numer 11 przy poręczach po obu stronach – po jednej ławce. Za mostkiem w obrębie parceli oznaczonych numerami 77, 78, 79 i 39 odpowiednio: jeden stół i dwie ławki, dwa stoły i ławka, jeden stół i dwie ławki oraz jeden stół i dwie ławki. Na placu zamykającym promenadę w pobliżu mostku numer 12 – sześć stołów i pięć ławek. Kolejne miejsca do siedzenia znajdowały się w południowej części *dużego ogrodu*. Na parceli numer 80 wystawiono jeden stół i dwie ławki, na parceli numer 81 – po dwie ławki i dwa stoły, na parcelach numer 51 i 52 – po jednej ławce i jednym stole. Dwie ławeczki znajdowały się wreszcie w altance numer 66.

Co istotne, Park *Cegielnia* od początku swego istnienia był nie tylko miejscem spacerów, lecz także miejscem licznych imprez kulturalnych. I tak począwszy od lat 30. XIX wieku odbywały się tam regularnie (co niedzielę) koncerty muzyczne, na które torunianie uczęszczali bardzo chętnie⁶⁸. Cykliczną imprezę zawieszono tylko raz, w połowie czerwca 1831 roku, z powodu wybuchu epidemii cholery⁶⁹. Jednakże już w lipcu 1832 roku można było ponownie wykupić abonament na „odbywające się od godziny 16:00 do godziny 19:30 niedzielne popołudnia muzyczne”.

⁶⁸ Zob. np.: „Thorner Wochen-Blatt” 1831, s. 186, 193, 236.

⁶⁹ Tamże, s. 250.

Natomiast osoby, które chciały przyjść jednorazowo na koncert, musiały kupić bilet wstępu za 5 groszy⁷⁰.

Kilka uwag dotyczących lokalizacji Parku Cegielnia

Jak wspomnieliśmy we wstępie, w literaturze przedmiotu pojawiają się liczne przekłamania odnośnie do lokalizacji Parku Cegielnia. Należy bardzo wyraźnie zaznaczyć, że całkowicie błędne jest przypuszczenie Ksenii Gimińskiej, iż założenie parkowe z 1817/1818 roku obejmowało obszar późniejszego Lasku Cegielnia, czyli tereny dzisiejszego Parku Miejskiego od ul. M. Konopnickiej aż do ul. S. Przybyszewskiego⁷¹.

Z analizy mapy z 1816 roku przedstawiającej grunty należące do cegielni miejskiej i mapy tak zwanego folwarku Roesnera z 1817 roku jednoznacznie wynika, że w drugim dziesięcioleciu XIX wieku na terenie dzisiejszego Parku Miejskiego znajdowały się piaszczyste wydmy, które później przekształcono w szkółkę leśną (por. il. 32–33).

Na mapie gruntów przynależnych do cegielni z 1816 roku ich wschodnią granicę tworzy wspomniany wcześniej folwark Roesnera. Natomiast z mapy samego folwarku z 1817 roku dowiadujemy się, że za jego zachodnią granicą ciągnęły się piaszczyste pagórki (*Sand-Hügel*). Na północ od przedłużenia ul. Rybaki (na mapie folwarku jego północną granicę oznaczono jako starą piaszczystą drogę – *Alte Sand-Strasse* – prowadząca do Ogrodu przy Cegielni) widoczny jest natomiast wielki pusty teren. Albo była to pojedyncza dzierzawa, albo rósł tam już młody laszek miejski (w ramach szkółki leśnej), który przekształcił się później w północno-wschodnią część Lasku Cegielnia⁷².

.....

⁷⁰ „Thorner Wochen-Blatt” 1832, s. 275.

⁷¹ K. Gimińska, dz. cyt., s. 3.

⁷² APT, AmT, C6357. Późniejsze wpisy w dokumentacji tzw. folwarku Roesnera (np. z 23 września 1828 roku) obejmują listę jego dzierżawców. Dzięki temu wiadomo, że aż do 1835 roku (czyli do końca okresu, który obejmują wpisy z poszytu) folwark puszczano w dzierzawę. Brak jest jakichkolwiek informacji o tym, żeby tereny folwarku lub jego poszczególne części nazywano „parkiem” albo „laskiem”, zamiennie występują jedynie dwie

Kolejna istotna sprawa to „zlokalizowanie gospody, wokół której powstały pierwotne zaczątki Parku Cegielnia”⁷³. J. i B. Chrostowscy oraz S. Jarosz w swoim opracowaniu stwierdzili, że określenie położenia restauracji stanowi podstawową kwestię dla przebadania historii założeń parkowych na Bydgoskim Przedmieściu.

I tak hipotezę, że pierwotna gospoda znajdowała się w północnej części *Czarker Kaempe*, przyjęła K. Gimińska⁷⁴. Również J. i B. Chrostowscy, S. Jarosz oraz T. Markanicz stwierdzili, że „początków parku należy szukać przy samej Wiśle”⁷⁵. Ich zdaniem pierwotny budynek restauracji „znajdował się przy zachodniej granicy Kępy Wiślanej oznaczonej na mapach jako *Czarker Kaempe* lub *Scharker Kaempe*, między *Übungsplatz* a *Pionier Kaempe*”⁷⁶. „Na wschód od *Czarker Kaempe* znajdowała się *Kammereikampe*, która zamykała obszar założenia parkowego od wschodu”⁷⁷. Oznaczałoby to, że Restauracja „Cegielnia” początkowo znajdowała się w okolicy ul. S. Przybyszewskiego 6 (gdzie mieści się dziewiętnastowieczny budynek będący obecnie siedzibą firmy Bruksystem) (por. il. 18).

Jednakże hipoteza mówiąca, że *Ziegelei Park* i *Ziegelei Restaurant* znajdowały się we wspomnianej lokalizacji, jest całkowicie błędna. Usytuowana na terenie Kępy Wiesego restauracja o tej samej nazwie co kępa – *Wiese’s Kaempe* (por. il. 81, 90–91)⁷⁸ – nie miała aż do lat 30. XX wieku nic wspólnego z *Établissement „Cegielnia”*. Autorzy wcześniejszych opracowań zapomnieli bowiem, że linia brzegowa Wisły ulegała zmianom wskutek wielkich dziewiętnastowiecznych powodzi i – następnie – regulacji jej koryta.

Restauracja „Cegielnia” wraz z Parkiem *Cegielnia* począwszy od 1817/1818 roku była niezmiennie usytuowana na terenie dzisiejszego

.....

historyczne nazwy: „folwark Roesnera” i „ogrody na Przedmieściu Bydgoskim”. Niestety w APT nie udało się zlokalizować późniejszej dokumentacji dla tego terenu. Może się nie zachowała, a może przestano dzierżawić folwark i dalszych informacji trzeba szukać w aktach toruńskiej kamlarii? Odpowiedź na to pytanie wymaga dalszej, pogłębionej kwerendy.

⁷³ J. i B. Chrostowscy, S. Jarosz, dz. cyt., s. 32.

⁷⁴ K. Gimińska, dz. cyt., s. 3.

⁷⁵ Por.: J. i B. Chrostowscy, S. Jarosz, dz. cyt., s. 32; T. Markanicz, dz. cyt., s. 23.

⁷⁶ J. i B. Chrostowscy, S. Jarosz, dz. cyt., s. 32 i nast.

⁷⁷ T. Markanicz, dz. cyt., s. 23.

⁷⁸ Por.: APT, AmT, G3716, *passim*.

Schroniska dla Bezdomnych Zwierząt na ul. S. Przybyszewskiego 3 (budynki administracyjny schroniska to część oranżerii z 1935 roku; por. il. 75–78) wraz z jego zachodnimi przyległościami. Jednoznacznie przemawia za tym analiza źródeł kartograficznych, umów dzierżawnych i rachunków za splantowanie terenu.

Drugie życie Parku Cegielnia (1841–lata 70. XIX wieku)

Jak podaje Julius Wernicke, w pierwszych latach istnienia Parku Cegielnia nie zwracano większej uwagi na jego utrzymanie i pielęgnację. Założenie odżyło dopiero dzięki staraniom założonego w 1841 roku toruńskiego Towarzystwa Upiększania⁷⁹ (*Verschönerungs-Verein*), które wyznaczyło nowe alejki w ogrodzie, zasadziło liczne krzewy różane i przygotowało wielokolorowe rabatki kwiatowe (*Blumenbeete*)⁸⁰. Dzięki pomocy finansowej Towarzystwa stworzono także nowy balkon widokowy, z którego można było podziwiać malowniczą panoramę drugiego brzegu rzeki. Balkon powstał w najwyższym wzniesieniu w parku w miejscu starego pawilonu albo „domku uciech” (*Lusthaus*) (por. s. 26, pawilon ogrodowy „F”)⁸¹. W lecie w ogrodach odbywały się nadal koncerty orkiestry garnizonowej⁸², a także liczne imprezy kulturalne (*Feste*), co pozwoliło Wernickemu wyrazić opinię, że w niedługim czasie ogród powinien przeistoczyć się w park/ogród ludowy (*Volksgarten*)⁸³. Należy bowiem zaznaczyć, że początkowo tereny zielone przy Restauracji „Cegielnia” miały charakter

.....

⁷⁹ Analogiczne Towarzystwa Upiększania powstawały na całym obszarze niemieckim, m.in. jedno z nich założono w Gdańsku w 1840 roku. Celem tego typu zrzeszeń było podnoszenie jakości przestrzeni publicznej w miastach, w tym opieka nad istniejącą zielenią, zakładanie zieleńców i alei spacerowych oraz działalność edukacyjna w zakresie szerzenia idei zieleni publicznej jako czynnika poprawiającego estetykę terenów zurbanizowanych. Zob. np.: K. Rozmarynowska, dz. cyt., s. 123, 137–141.

⁸⁰ „Thorner Zeitung”, 1846, Nr. 30.

⁸¹ „Thorner Zeitung”, 1846, Nr. 40.

⁸² Tamże.

⁸³ J.E. Wernicke, dz. cyt., s. 69 i nast., 85 i nast. Więcej na temat dziewiętnastowiecznej koncepcji ogrodów ludowych (*Volksgarten*) zob.: K. Rozmarynowska, dz. cyt., s. 85 i nast.

półotwarty: za wejście pobierano drobną opłatę, w związku z czym korzystali z nich przede wszystkim bogatsi mieszkańcy Torunia⁸⁴. To właśnie oni tłumnie uczęszczali na niedzielne koncerty orkiestry garnizonowej rozpoczynające się raz to o godzinie 17:00⁸⁵, raz to o godzinie 16:00⁸⁶.

Jak podaje T. Markanicz, dziewiętnastowieczne Towarzystwo Upiększania zajmowało się między innymi porządkowaniem terenów pocegielnianych przeznaczonych na rozbudowę parku. „Dzięki jego działaniom zlikwidowano wiele wyrobisk i błotnistych zastoisk, odprowadzając nadmiar wód gruntowych do Martwej Wisły albo bezpośrednio do kanałów burzowych. Po uregulowaniu stosunków wodnych i wyrównaniu powierzchni wytyczono [nowy] system głównych alei [w Parku] [...]. Miejsca po wydobyciu gliny, już bezużyteczne, zaczęto zagospodarowywać i obsadzać drzewami”⁸⁷.

Forma przestrzenna i linia rozwojowa Parku (ew. Ogrodów) Cegielnia oraz stan zadrzewienia w okresie od lat 40. do lat 70. XIX wieku są trudne do zrekonstruowania. Wiadomo, że w latach 60. planowano wzniesienie nowego obiektu – Klubu w Ogrodach – zamierzenia tego jednak nie zrealizowano. Przy czym w Archiwum Państwowym w Toruniu zachowało się kilka projektów budynku⁸⁸. Najciekawszy z nich to dwukondygnacyjna budowla neogotycka z wieżą widokową (il. 6).

Od lat 80. XIX wieku do końca I wojny światowej

Najwcześniejsza dziewiętnastowieczna mapa, która ukazuje rozmieszczenie budynków restauracyjnych w *Établissement* „Cegielnia”, pochodzi z 1888 roku (il. 34). Przedstawia ona plany powiększenia starego budyn-

.....

⁸⁴ „Thorner Zeitung”, 1846, Nr. 40. Por. także: APT, Towarzystwo Miłośników Torunia, t. 1–3, *passim*.

⁸⁵ Zob. np.: „Thorner Wochen-Blatt” 1847, s. 554; „Thorner Wochen-Blatt” 1848, s. 459, 478, 532; „Thorner Wochen-Blatt” 1849, s. 444; „Thorner Wochen-Blatt” 1850, s. 284.

⁸⁶ Zob. np.: „Thorner Wochen-Blatt” 1851, s. 252.

⁸⁷ Por.: T. Markanicz, dz. cyt., s. 24 i nast.

⁸⁸ Zob. np.: APT, Dok. Techn. M. Tor., T. 50, 3105/4/149; 3105/4/150; 3105/4/152.

ku restauracyjnego (*altes Restaurants-Local*), który widoczny był także na planie z 1827 roku (por. il. 3). Oprócz tego widocznych jest pięć innych obiektów. Podłużne budowle na północ i południe od promenady, czyli prowadzącej w kierunku północno-zachodnim głównej alei parkowej, to kolumnady/werandy (*Collonada*). Najdłuższa z nich (por. il. 7) – zamykająca od wschodu *Sitzplatz*, czyli przestrzeń ogrodową, na której stały stoliki i krzesła – została zbudowana na prośbę „przyjaciół parku” w 1878 roku⁸⁹. W tym samym czasie powstały także plac zabaw, domek z piwem (*Bierhalle*) oraz przeszklony pawilon ogrodowy (*Glaspavillon*), czyli tzw. altanka z konarów brzozy⁹⁰ (zob. np. il. 67). Natomiast dwuczęściowy budynek na zachód od starej restauracji to najprawdopodobniej szopa/wozownia albo stajnia⁹¹. W trakcie prac budowlanych mających na celu rozbudowę restauracji (pozwolenie na ich przeprowadzenie wydano 22 września 1888 roku) wymieniono między innymi stolarkę drzwiową i okienną w budynku. Projekty nowych drzwi i okien zachowały się w dokumentacji przebudowy obiektu⁹². W Archiwum Państwowym w Toruniu zachował się również szkic przedstawiający elewację budynku restauracyjnego po rozbudowie (il. 35), plany rozbudowy garderoby damskiej zatwierdzone przez urząd 23 października 1896 roku⁹³ oraz – w 1888 roku wciąż niezrealizowane – plany piwnicy lodowej z roku 1885⁹⁴.

Kolejna mapa *Établissement „Cegielnia”* oraz obiektów należących do Restauracji „Cegielnia” pochodzi z roku 1897. Jest to plan sytuacyjny nowego pieca w cegielni miejskiej (il. 36). Obok budynków cegielni widzimy zabudowania kompleksu restauracyjnego, fragment parku (z promenadą) oraz – powyżej bramy parkowej – drogi prowadzące w kierunku ul. Bydgoskiej. Co istotne, w 1897 roku jeszcze nie powiększono budynku restau-

⁸⁹ APT, AmT, C7109, k. 188, 196.

⁹⁰ Tamże, k. 178–182.

⁹¹ Więcej na temat budynków restauracyjnych zob.: APT, AmT, C7112 (Restauracja, projekt rozbudowy, plan sytuacyjny); APT, Dok. Techn. M. Tor., T. 50, 3105/4/177 (Restauracja, projekt rozbudowy, plan sytuacyjny); APT, AmT, C7109, k. 391 (Restauracja, projekt przebudowy 1888, rzut); APT, Dok. Techn. M. Tor., T. 50, 3105/4/182.

⁹² APT, AmT, C7109, k. 391 i nast., 404–436; APT, AmT, G7279.

⁹³ APT, AmT, C7109, k. 543.

⁹⁴ Pozwolenie na budowę piwnicy lodowej wydano 2 września 1885 roku. Zob.: APT, AmT, C7109, k. 294–316. Tu przede wszystkim k. 315 (*Eiskeller*, projekt z 1885 roku).

racyjnego o nowe duże sale taneczne; projekty powiększenia zachowały się jednak w dokumentacji technicznej i aktowej „Cegielni”⁹⁵.

Kolejny skromny plan z 1898 roku ukazuje tereny restauracyjne z już rozbudowanym budynkiem restauracyjnym (wg planów z 1897 roku) oraz nowym obiektem – Pawilonem Koncertowym⁹⁶ (il. 10, 40). Estradę planowano postawić już w 1896 roku⁹⁷, ale plany jej budowy z przyczyn finansowych przesunięto o kilkanaście miesięcy. Estrada znajdowała się na południe od najdłuższej kolumnady/werandy parkowej. Drobiazgowa dokumentacja techniczna pawilonu koncertowego z 1898 roku zachowała się w Dokumentacji Technicznej Miasta Torunia, co pozwalałoby na jego zrekonstruowanie⁹⁸. Nowe szkice powiększenia pawilonu muzycznego pochodzą natomiast z 10 grudnia 1898 roku⁹⁹.

Szybka rozbudowa *Établissement* „Cegielnia” nastąpiła w 1899 roku, kiedy nowymi dzierżawcami zostali Heinrich Meyer i Ernst Schiebe. Doprowadzili oni wodociąg i gazowe oświetlenie do „Cegielni” oraz zbudowali pięć nowych obiektów: dwa bufety, domek piernikowy, kiosk z winem oraz nową bramę wjazdową na tereny restauracyjno-parkowe, czyli łuk triumfalny (il. 46–49)¹⁰⁰. Domek piernikowy usytuowano po wschodniej stronie pawilonu koncertowego, kiosk z winem – po zachodniej. Przy północnej ścianie najdłuższej kolumnady dobudowano nieduży bufet. Kolejny bufet wzniesiono przy zachodniej ścianie budynku restauracyjnego, mianowicie tuż przy kuchni¹⁰¹.

Szczególnie interesujące są dwa plany z 1899 roku (il. 41, 51). Na jednym z nich (il. 41) pokazano układ przestrzenny terenu należącego do Restauracji „Cegielnia” wraz ze znajdującymi się na nim obiektami sprzed rozbudowy. Wyraźnie widać, że budynek restauracyjny tworzą: zajazd (*Gasthaus*) i sala taneczno-restauracyjna (*Saal*). Przy północnej ścianie sa-

.....

⁹⁵ Zob. np.: APT, Dok. Techn. M. Tor., T. 50, 3105/4/201 (Restauracja, projekt powiększenia sali, 1897 rok); APT, AmT, C7112, b.s. (Restauracja, projekty rozbudowy).

⁹⁶ Zob. także: APT, AmT, G3729.

⁹⁷ Zob. np.: APT, Dok. Techn. M. Tor., T. 50, 3105/4/233.

⁹⁸ Zob. np.: APT, Dok. Techn. M. Tor., T. 50, 3105/4/232; 3105/4/235; 3105/4/236; APT, AmT, C7109, b.s.

⁹⁹ APT, AmT, C7109, k. 603 v, 604.

¹⁰⁰ APT, AmT, G3728; APT, AmT, C7758, k. 465, 468 i nast.

¹⁰¹ Tamże.

li widnieje mała dobudówka, przy ścianie zachodniej – zadaszona weranda. Nazwa *Zeltdach* sugeruje, że albo była to markiza, albo – co bardziej prawdopodobne – drewniane sklepienie namiotowe. Pozostałe budowle objęte planem to: pawilon koncertowy oraz trzy kolumnady. Warto zauważyć, że na terenie posesji znajdowała się także podświetlana fontanna typu europejskiego (*Springbrunnen*), uważana przez spacerowiczów za wielką atrakcję (il. 50). Na mapie widać również układ alejek parkowych w najbliższym sąsiedztwie restauracji. Dzięki legendzie dołączonej do planu dowiadujemy się, że kolorem brązowym zaznaczono alejki wysypane żwirkiem, kolorem fioletowym – ziemne alejki promenadowe, natomiast kolorem zielonym – alejki obrośnięte różami. Wyraz *Rosengang* sugeruje, że były to alejki z rozpiętymi na podporach różami pnącymi czepnymi. Literami „a”, „b” i „c” oznaczono natomiast latarnie. Litera „a” wskazywała latarnie, które już istniały i miały dalej działać, litera „b” – te, które należało dopiero postawić, „c” zaś te, które trzeba było zlikwidować. W 1899 roku na tereny Parku *Cegielnia* wprowadzono bowiem oświetlenie gazowe¹⁰².

Natomiast na kolejnym planie (il. 51) widać poszczególne obiekty parkowo-ogrodowe po rozbudowie restauracji wraz z ich opisami. Niezmiernie ważny jest fakt, że na mapie zaznaczono także monument znajdujący się na końcu głównej promenady parkowej. Był to pomnik konny Fryderyka Wielkiego (por. rozdz. IV). Co ciekawe, na planie widać także trawiaste korty tenisowe. Oznaczałoby to, że istniały one w *Établissement „Cegielnia”* – przynajmniej w formie szczątkowej – już od końca XIX wieku, a korty zbudowane w 1912 roku to ich rozszerzenie.

W 1902 roku zaplanowano przebudowę piwnicy lodowej (*Eiskeller*) w pobliżu restauracji. Przygotowano dwa projekty, z których zrealizowano tańszy¹⁰³. W tym samym czasie planowano także wzniesienie nowego drewnianego pawilonu między kolumnadami (il. 58), który służyłby do sprzedaży kwiatów i owoców. Jak się wydaje, pierwotny pomysł nie został wprowadzony w życie, bo choć pawilon zbudowano, to ustawiono go w innym miejscu, dzięki czemu mógł pełnić funkcje punktu widokowego (il. 82–83).

¹⁰² APT, AmT, C7110, k. 27–30.

¹⁰³ Zob. np.: APT, AmT, C7110, k. 87 (*Eiskeller*, projekt z 1902 roku); C7109, k. 295; APT, Dok. Techn. M. Tor., T. 50, 3105/4/187 (*Eiskeller*, projekt niezrealizowany, 1885 rok).

W 1904 roku zaplanowano rozbudowę toalet – damskiej i męskiej – na tyłach restauracji (il. 59)¹⁰⁴. Oba projekty zrealizowano dzięki umowie między miastem a spółką Meyer&Schiebe – właścicielami przedsiębiorstwa usługowo-gastronomicznego działającego w dzierzawionym *Établissement* „Cegielnia”¹⁰⁵. Należy jednak zaznaczyć, że w przypadku toalet zdecydowano się na budynek z sześcioma, a nie czterema uszypkami dla pań i z taką samą liczbą uszypków dla panów. *Établissement* był przecież odwiedzany przez tłumy gości.

W kolejnych latach nadal intensywnie rozwijano i zagospodarowywano tereny przyrestauracyjne. W 8 listopada 1907 roku wydano pozwolenie na zmianę lokalizacji piwnicy lodowej¹⁰⁶. W 1909 roku planowano wybudować nową bramę wjazdową do parku (il. 60) oraz odnowić najdłuższą kolumnadę/werandę w pobliżu pawilonu koncertowego¹⁰⁷. W 1910 roku powiększono ogrody o tereny zielone za sierocińcem oraz poszerzono promenadę prowadzącą do gospody¹⁰⁸.

Natomiast w 1912 roku postanowiono stworzyć duże trawiaste korty tenisowe (które w szczytkowej formie zaznaczono także na odręcznym planie z 1899 roku). 8 lutego 1912 roku miejscowe Towarzystwo Tenisowe wystosowało do magistratu oficjalne pismo, w którym informowało, że liczy już sześćdziesięciu członków, a posiada tylko dwa korty w gospodarstwie ogrodowej „Elysium” na ul. Bydgoskiej. Członkowie towarzystwa chcieli w niedalekiej przyszłości zorganizować międzynarodowe zawody tenisowe (podobne do sopockich), dlatego zaproponowali miastu zbudowanie kortów na terenach położonych na północ od Parku Cegielnia (Plac Schillera). W piśmie zgłaszano postulat zbudowania sześciu kortów: trzy z nich miały być dzierzawione przez Towarzystwo Tenisowe, trzy pozostałe – przez inne kluby sportowe działające w mieście¹⁰⁹. W zachowanych w Archiwum Państwowym w Toruniu aktach znajdujemy zarówno

.....

¹⁰⁴ Zob. także: APT, Dok. Techn. M. Tor., T. 50, 3105/4/241 i 3105/4/242 (toalety); 3105/4/186 i 3105/4/186 (kuchnia).

¹⁰⁵ APT, AmT, C7110, k. 88 i nast., 158.

¹⁰⁶ APT, AmT, C7109, k. 669.

¹⁰⁷ Zob. np.: APT, Dok. Techn. M. Tor., T. 50, 3105/4/239.

¹⁰⁸ APT, AmT, C7110, k. 323.

¹⁰⁹ APT, AmT, C7112, k. 2–3 v.

projekt kortów (w którym zaznaczono nie tylko ich wymiary, lecz także przedstawiono budynek pawilonu klubowego) (il. 12), jak i kosztorys ich budowy¹¹⁰. Planowane korty przedstawiono także na planie sytuacyjnym z 1912 roku zachowanym w Dokumentacji Technicznej Miasta Torunia (il. 63). Ostatecznie zdecydowano się na budowę trzech kortów a nie sześciu. Zmieniono także ich lokalizację – korty powstały na wzniesieniu na południe od głównej sali restauracyjnej w *Établissement „Cegielnia”* (zob. il. 13, 66). Prowadziły do nich niewysokie, kilkustopniowe schody.

W 1912 roku planowano także remont stajni i szopy¹¹¹ oraz wzniesienie nowego obiektu restauracyjnego, gdyż stary nie spełniał dobrze swoich funkcji. Ilustracja 65 prezentuje jeden z licznie nadsyłanych projektów konkursowych¹¹². Jednakże żaden z nich nie został zrealizowany przez władze miejskie i dzierżawców obiektu. Stąd też plan z roku 1914 roku przedstawia kolejne projekty związane z rozbudową starego lokalu, przede wszystkim jego części hotelowej (il. 13). W związku z rozbudową obiektu translokowana miała zostać stajnia (*Stahl*). Na wschód od budynku restauracyjnego widać też szopę (*Scheune*), piwnicę lodową (*Eiskeller*) oraz zmodernizowane w 1906 roku toalety (*Aborte*). Na mapie zaznaczono także korty tenisowe, pawilon orkiestrowy, kolumnady/werandy, kiosk z piernikami i kiosk z winem. Dobrze widoczny jest także układ głównych alejek spacerowych w pobliżu restauracji.

Szczególnie interesujący jest plan sytuacyjny obiektów restauracyjnych oraz Parku *Cegielnia* z 1915 roku (il. 66). Widzimy na nim usytuowanie restauracji i parku względem Placu Schillera, ul. S. Przybyszewskiego (*Nach Wieses Kaempe*) i nieistniejącej dziś drogi w kierunku ul. Bydgoskiej. Na mapie widać wyraźnie sieć alejek parkowych, układ budynków, elementy małej architektury (między innymi pawilon na Wzgórzu Wilhelma), fontannę, schody oraz korty tenisowe.

Interesujące wydaje się zestawienie tego planu z widokówkami przedstawiającymi tereny należące do restauracji (il. 14–15) oraz spisem dzierżawionych przez restauratorów nieruchomości.

¹¹⁰ Tamże, k. 6–6 v.

¹¹¹ APT, AmT, C7111, k. 16 i nast.

¹¹² Zob. np.: APT, Dok. Techn. M. Tor., T. 50, 3105/4/148; 3105/4/146.

I tak na ilustracji nr 14 u dołu widać obiekt restauracyjny. Piętrowy budynek z muru pruskiego to część północna „Cegielni”, która pełniła funkcje hotelowe. Południowa, parterowa część budynku to sala restauracyjna z zadaszoną werandą. W górnym kadrze widokówki widać natomiast obiekty położone na wschód od budynku restauracyjnego. Po cząwszy od lewej są to: fontanna, kiosk z piernikami, pawilon koncertowy, winiarnia i długa kolumnada/weranda (z bufetem). Na placu przed estradą rozmieszczone są stoliki restauracyjne. Jak pisał w 1903 roku Reinhard Uebrick, fontannę w trakcie koncertów podświetlano różnokolorowymi światłami¹¹³. Uebrick podkreślał także, że szczególnie ładnym obiektem był „domek piernikowy” (*Pfefferkuchenhäuschen*)¹¹⁴. Według innych źródeł w pobliżu znajdował się także dowcipny w formie „domek małpi” (*Affenhäuschen*), czyli kiosk z winem¹¹⁵. Szczegółowy spis nieruchomości znajdujących się na terenie Parku Cegielnia, którymi miał opiekować się dzierżawca, zawiera umowa z 1910 roku. I tak w dokumencie stwierdzano, że dzierżawca jest zobowiązany o dbałość o:

- zmiany w ogrodzie przez dokonywanie wszelkiego rodzaju prac ziemnych (*Erdbewegungen aller Art*),
- tarasy ze schodami i wszystkie znajdujące się na nich obiekty, także grotty, rabatki, obramowania ścieżek/krawężniki (*Weg-Einfassungen*), sadzenie drzew i ich wycinkę oraz regulację ich kształtu przez przycinanie gałęzi¹¹⁶,
- grządkę ze szparagami w ogrodzie gospodarczym (*Nutzgarten*),
- fontannę,
- okolenie drucianym płotem kortów tenisowych i całego kompleksu restauracyjnego od strony łąki,

.....

¹¹³ R. Uebrick, *Thorn: illustrierter Führer*, Kafemann, Danzig 1903, s. 109; zob. także źródło internetowe: <http://kpbc.umk.pl/dlibra/doccontent?id=1016&dirids=1> (data dostępu: 11 listopada 2011).

¹¹⁴ Tamże; zob. także: APT, AmT, C7110, k. 128–131 v, 340 v–344 v.

¹¹⁵ Szczegółowej analizie wciąż wymagają opisy budynków, elementów małej architektury, ogrodów i ruchomości należących do restauracji, które dołączano do umów dzierżawnych. Zob. np.: APT, AmT, C7109, k. 176–180, 491–494, 576–578; C7110, k. 111–114, 128–131 v, 340 v–344 v.

¹¹⁶ *Établissement* „Cegienia” zatrudniał własnego ogrodnika, o czym jednoznacznie świadczy informacje z toruńskich ksiąg adresowych z okresu pruskiego.

- ogrodzenie tak zwanego pomnika (*der Einfriedigung des sog. Denkmals*),
- wystawienie luźnych pni drzew, waz oraz innych obiektów dekoracyjnych;
- wszelkie zmiany dokonywane w gospodzie;
- pawilon z napojami chłodzącymi (*Erfrischungshalle*) obok kolumnady/werandy,
- dwa bufety w ogrodzie,
- łuk triumfalny (*Triumphbogen*) przy wejściu do ogrodu (czyli bramę wejściową)¹¹⁷,
- przeszkloną altankę (*Laube*) z konarów brzoźowych z oświetleniem gazowym (por. il. 67),
- „domek mały” (*Affenhäuschen*),
- „domek piernikowy” (*Pfefferkuchenhäuschen*),
- żelazną kuchnię gazową w bufecie w gospodzie, inne urządzenia kuchenne i oświetleniowe.

Przy czym należy wyraźnie podkreślić, że wśród wymienionych zadań dzierżawcy znalazło się także „ogrodzenie tak zwanego pomnika”. Twórcom umowy bezsprzecznie chodziło o pomnik konny Fryderyka Wielkiego, o którym raz po raz wspomina się na forach internetowych poświęconych dziejom Torunia. Więcej na jego temat piszemy w rozdziale IV naszego opracowania.

Zabudowania w kompleksie restauracyjnym widać także na kolejnym planie *Établissement* z 1915 roku (il. 69). Dzięki niemu dowiadujemy się, jakie funkcje pełniły poszczególne budynki położone na wschód od obiektu restauracyjnego. Były to: piwnica, w której przechowywano wino (*Wein-Keller*), dwie stajnie (*Stahl*), wozownia (*Wagenschuppen*), toaleta (*Abort*) i piwnica lodowa (*Eiskeller*).

W 1915 roku rozpisano także kolejny konkurs na wybudowanie nowej restauracji. Nowy obiekt gastronomiczny wraz z hotelem miał zająć tereny zaznaczone na ilustracji 69 czarnym szrafowaniem. W Dokumentacji Technicznej Miasta Torunia zachowało się kilka projektów budyn-

.....

¹¹⁷ Oznacza to, że nie wcielono w życie projektu budowy nowej bramy wjazdowej z 1909 roku.

ku, z których żaden nie został zrealizowany¹¹⁸. Niektóre z projektów – co istotne – zakładały, że obiekt restauracyjny powstanie na pagórkowatym terenie (stromiźnie). Najciekawszy ze złożonych projektów konkursowych prezentujemy w Katalogu (il. 16).

Oba plany z 1915 roku (il. 66, 69) były ostatnimi znanymi nam planami zagospodarowania terenów Restauracji „Cegielnia” w okresie pruskim.

Pod koniec wojny, 4 stycznia 1918 roku, przedstawiono kosztorys wykonania elektrycznego oświetlenia w Parku Cegielnia¹¹⁹ oraz plan sytuacyjny pociągnięcia kabli¹²⁰, natomiast dziesięć dni później – 14 stycznia – kosztorys ogrodzenia *Établissement* „Cegielnia” nowym parkanem¹²¹.

Na zakończenie nadmienimy tylko, że w 1917 roku planowano jeszcze rozbudowę parkowej willi „Spokój Henryka” (*Heinrichs-Ruh*), niebędącej jednak elementem zabudowań restauracyjnych (il. 84–87). Willa mieściła się między Placem Schillera a ochronką dla dzieci i była wcześniej domem mistrza cegielnianego. 23 stycznia 1917 roku złożono kosztorys jej rozbudowy, między innymi do budowania pokoju z piwnicą i przedłużenia dachu¹²².

Na północ od willi mieścił się natomiast budynek gospodarczy z pochodzącym także z końca XIX wieku pawilonem dla ptactwa. Pawilon zbudowano w stylu arabskim.

W dwudziestoleciu międzywojennym (w latach 30. XX wieku) willa miała zostać przekształcona w przedszkole miejskie „Przy Hali Wystawowej”. Uchwałę „o urzędzeniu przedszkola w budynku przy hali powystawowej” toruński magistrat podjął 18 sierpnia 1938 roku¹²³, natomiast już trzy tygodnie później – 11 września – nastąpił odbiór robót remontowych¹²⁴.

.....

¹¹⁸ Zob. np.: APT, Dok. Techn. M. Tor., T. 50, 3105/4/128; 3105/4/129; 3105/4/131; 3105/4/130; 3105/4/131; 3105/4/133; 3105/4/136; 3105/4/141; 3105/4/142; 315/4/143.

¹¹⁹ APT, AmT, C7111, k. 64 i nast.

¹²⁰ Tamże, k. 66.

¹²¹ Tamże, k. 31–32 v.

¹²² Tamże, k. 38–60 v. Por.: tamże, k. 37 (*Villa Heinrichs Ruh*, plany rozbudowy z 1917 roku – rzut nr 3).

¹²³ APT, AmT, G342, s. 1.

¹²⁴ Tamże, k. 13.

Dziś willa „Spokój Henryka” to rozpadający się budynek na tyłach pawilonu wystawowego przy ul. Bydgoskiej 3 (il. 88–89).

Dwudziestolecie międzywojenne

Kolejne plany terenów Parku *Cegielnia* i Restauracji „Cegielnia” pochodzą z dwudziestolecia międzywojennego, kiedy Toruń znalazł się w granicach państwa polskiego. Plan z 1922 roku (il. 72) całkowicie pokrywa się z planem z roku 1915 (il. 66, 69), nie będziemy go zatem omawiać. Przez następne osiem lat restauracja była regularnie dzierżawiona i cieszyła się dużym powodzeniem wśród mieszkańców miasta. I tak, przykładowo, 26 lutego 1919 roku postanowiono odnowić budynki restauracyjne. Nowy dzierżawca pisał do magistratu, że „konieczne są remonty jednego pokoju dla gości, pieca, kuchni, pokoju dla dziewcząt, pokoju dla panów oraz garderoby damskiej”¹²⁵. 23 czerwca 1919 roku zaplanowano całkowitą przebudowę toalet. Natomiast dwa dni wcześniej – 21 czerwca – przedstawiono kosztorys remontu (znalazły się w nim głównie kwestie techniczne). W tym samym czasie planowo także podłączenie restauracji do miejskiej linii telefonicznej¹²⁶. Niepokojące informacje o stanie *Établissement* zaczęły przychodzić dopiero z początkiem lat 30. XX wieku.

Z akt z tego okresu dowiadujemy się, że od 1931 roku łąka przy Parku *Cegielnia* była puszczana w dzierżawę jako osobna – niezależna od zabudowań – parcela za 30 zł rocznie¹²⁷. W tym samym roku podjęto także dalsze pertraktacje z niejakim Z. Polanowskim w sprawie dzierżawy samej restauracji¹²⁸. 22 września 1931 roku Deputacja Leśno-Ogrodnicza uchwaliła „wydzierżawienie restauracji p. Polanowskiemu na okres 12 lat za 3000 zł rocznie”¹²⁹. Jednak już po roku – 4 października 1932 roku – Deputacja otrzymała od Polanowskiego prośbę o obniżenie czynszu. Przed

.....

¹²⁵ APT, AmT, C7111, k. 87 (26 lutego 1919).

¹²⁶ Tamże, k. 82–83 v.

¹²⁷ APT, AmT, D1438.

¹²⁸ Tamże.

¹²⁹ Tamże.

udzieleniem odpowiedzi urzędnicy zamierzali zapytać Wydział Techniczno-Budowlany „o stan używalności i bezpieczeństwo budynków”¹³⁰. Możemy zatem wnioskować, że Polanowski argumentował swoją prośbę złym stanem obiektów.

Cztery miesiące później – 23 stycznia 1933 roku – Deputacja nakazała „kontraktu z Polanowskim nie zawierać oraz wezwać go do opróżnienia budynków; budynki [nakazała] rozebrać, zaś sale wyremontować; deputacja [uważała] za konieczne utrzymać w tym miejscu restaurację-ogród, wobec tego winien magistrat tam wybudować inny masywny budynek, a jeśli z powodów finansowych [było] to niemożliwe, [należało] rozpisać konkurs, aby ktoś z prywatnych osób budynek wybudował, a po zamortyzowaniu kosztów przeniesiono by go na własność miasta”¹³¹.

Najprawdopodobniej nie udało się znaleźć chętnego do wypełnienia tego planu, ponieważ 2 maja urzędnicy zgodzili się na kolejną prośbę Polanowskiego, tym razem o obniżenie czynszu na sezon 1933/1934. Od tej pory restaurator miał wpłacać do kasy miejskiej 1500 zł należnego¹³². Tego samego dnia w Deputacji rozważano także sprawę powiększenia estrady muzycznej. Kosztorys został nakreślony na kwotę 1400 zł. Zgoda została przez urzędników wydana, po czym ją anulowano. Pod kosztorysem znajdujemy zapiskę: „bez względu na brak kredytów estrady nie budować; Związek Kół Śpiewaczych [pewnie to on był inicjatorem powiększenia pawilonu muzycznego – przyp. autor.] może się zwrócić do saperów o pobudowanie prowizorycznej estrady”¹³³. 16 maja Deputacja Leśno-Ogrodnicza otrzymała kolejny wniosek Polanowskiego o obniżenie czynszu dzierżawnego do wysokości starego kontraktu¹³⁴. Na tej dacie korespondencja z Polanowskim się urywa. Widać Polanowski zgody nie otrzymał. Dlaczego?

23 marca 1934 roku Deputacja Leśno-Ogrodnicza podjęła sprawę przeniesienia Miejskich Zakładów Ogrodniczych z Mokrego w nowe miejsce. W aktach zapisano: „Park Cegielnia – Ogród winien pozostać dla celów

.....

¹³⁰ Tamże.

¹³¹ Tamże.

¹³² Tamże.

¹³³ Tamże.

¹³⁴ Tamże.

rozrywkowych publiczności. Deputację należy wołać dla znalezienia odpowiedniego miejsca na Miejskie Zakłady Ogrodnicze¹³⁵, a zatem już przed końcem marca 1934 roku Zakłady Ogrodnicze planowano ulokować właśnie w Parku Cegielnia. 12 kwietnia 1934 roku po wizycie w terenie postanowiono, że „deputacja uznaje posesję **byłej restauracji** [podkr. autor.] Parku Cegielnia za najodpowiedniejszą na urządzenie Miejskich Zakładów Ogrodniczych. Tereny na pn.-wsch. i na wsch. [należało] doszerzyć do ulicy wiodącej do Kępy Wiesego (do końca skarpy) i usunąć kilka drzew. Na imprezy zaś [przeznaczało] się teren na byłym placu obok hali¹³⁶, czyli teren dawnego Placu Schillera (zob. s. 67 i nast.). 12 kwietnia przypięczętowano likwidację *Ziegelei Park*. Tego dnia Deputacja Leśno-Ogrodnicza ostatecznie nakazała „urządzenie restauracji i ogrodu pozyskanego na byłym placu powystawowym; deputacja [uchwalała] urządzić restaurację w północnej części hali wystawowej. Kolumnady z Parku Cegielnia przenieść na teren wystawy i tam urządzić teren rozrywkowy. Restaurację [należało] urządzić natychmiast i wydzierżawić od 1 V 1934¹³⁷. Natomiast z notatek z 16 października dowiadujemy się, że część kwietniowych planów się nie powiodła, gdyż tego dnia uchwalono „przenieść estradę i – jeśli to możliwe – kolonady z Parku Cegielni do restauracji Kępa Wiesego¹³⁸”.

15 maja Restauracja „Cegielnia” już nie istniała. W tym czasie wydano pozwolenie na zbudowanie w pobliżu zlikwidowanego budynku restauracyjnego małej szopki wraz z pralnią¹³⁹.

Natomiast niecałe trzy miesiące później, 7 sierpnia 1934 roku, Deputacja Leśno-Ogrodnicza podjęła sprawę budowy oranżerii dla ogrodów miejskich według przedłożonego projektu: „Komisja postanowiła pobudować oranżerię wraz z zabudowaniami gospodarczymi dla ogrodów miejskich na posesji b. Parku Cegielni według sporządzonego przez Wydział Techniczno-Budowlany projektu, etapami – w paru latach budżetowych¹⁴⁰. Budowę oranżerii zakończono w przeddzień wybuchu II wojny światowej.

¹³⁵ Tamże

¹³⁶ Tamże.

¹³⁷ Tamże.

¹³⁸ Tamże.

¹³⁹ Tamże.

¹⁴⁰ Tamże. Por.: APT, AmT, D6449, k. 3 v.

19 października 1937 roku Deputacja Leśno-Ogrodnicza uchwaliła kosztorys dokończenia oranżerii (wykończenie prac dotychczas wykonywanej części, wybudowanie czterech nowych cieplarni i wzniesienie domu mieszkalnego), który opiewał na sumę 49 486 zł i 92 gr. Decyzję odroczone jednak do czasu spłynięcia oferty miejscowych przedsiębiorstw, które budowały obiekt¹⁴¹.

Szczególnie interesujący jest plan sytuacyjny planowanej oranżerii wraz z przybudówką mieszkaniową z 1935 roku (il. 74), ponieważ obiekt ten istnieje do dzisiaj. Jest to budynek administracyjny Schroniska dla Bezdomnych Zwierząt na ul. S. Przybyszewskiego 3 (il. 78). Kiedy porówna się plan frontowej elewacji planowanej oranżerii (il. 75¹⁴²) ze zdjęciem współczesnego budynku, widać podobieństwa. Przy budynku administracyjnym schroniska wciąż istnieje tak zwana przybudówka mieszkaniowa. Nadal istnieje także murowana część samej oranżerii. Brak natomiast przeszklonego pawilonu (szklarni) na piętrze. Zastąpił go dach z blachy falistej¹⁴³. Współcześnie istnieje także inny budynek przedstawiony na planie, mianowicie hala wystawowa, czyli siedziba firmy Targi Toruńskie na ul. Szosa Bydgoska 3. Co istotne, ze względu na jego szczegółowość, plan z 1935 roku (zatwierdzony przez I. Tłoczka 3 września) mógłby zostać wykorzystany w badaniach archeologicznych na byłych terenach *Zigelei Park* albo w pracach rewitalizacyjnych tego terenu.

Pawilon na Wzgórzu Wilhelma (*Wilhelmshöhe*)

O istnieniu na tak zwanym Wzgórzu Wilhelma pawilonu, będącego trawestacją świątyni Westy z Tivoli¹⁴⁴, wiadomo przede wszystkim dzięki przekazom ikonograficznym i kartograficznym.

.....

¹⁴¹ APT, AmT, D1438.

¹⁴² Zob. także: APT, AmT, G3721–3722.

¹⁴³ Zob. także: APT, Dok. Techn. M. Tor., T. 50, 3105/4/8; 3105/4/9; 3105/4/51.

¹⁴⁴ Por.: K. Rozmarynowska, dz. cyt., s. 167.

Klasycyzujący w stylu pawilon znajdował się w pobliżu Restauracji „Cegielnia” w południowej części skarpy parkowej. Z terenu restauracji prowadziła doń wąska alejka o nawierzchni ziemnej (utwardzanej).

Najwcześniejszy wizerunek pawilonu przedstawiono na zabawnej widokówce wydanej w atelier Juliusa Wallisa i obiegowanej w 1899 roku (il. 17). Widzimy na niej mężczyznę pchającego wózek z dzieckiem na szczycie góry (*Wilhelmshöhe*) zwieńczonej tymże obiektem. O pawilonie mówi także notka prasowa z 8 listopada 1913 roku zamieszczona w „*Thorner Zeitung*”. Skądinąd wycinek prasowy wklejono 11 listopada do akt Urzędu Ogrodniczego¹⁴⁵. W „*Thorner Zeitung*” pisano, że w parku trzeba niezwłocznie zbudować nową altanę, ponieważ pawilon znajduje się dość wysoko na pagórku, a ponadto trzeba do niego wchodzić po schodkach, czego w przypadku złej pogody (przede wszystkim deszczu) nie uda się zrobić osobie prowadzącej wózek z dzieckiem.

Lokalizację pawilonu na terenie Parku *Cegielnia* ukazuje odręczna mapka z przełomu wieków (il. 80) oraz mapa z 1915 roku (il. 66). Pawilon był usytuowany na krawędzi skarpy, na której znajdował się tak zwany *duży ogród* Parku *Cegielnia* (il. 5), prowadziła doń kręta alejka, odchodząca od głównej alei parkowej – promenady. Z pawilonu roztaczał się malowniczy widok na fragment Martwej Wisły i na samą Wisłę.

Przedstawiony na zdjęciu z 1930 roku pawilon (il. 79) do złudzenia przypomina ten z pocztówki z początku wieku. Jednym z jego elementów architektonicznych są kilkustopniowe schodki. Być może jest to więc pawilon, o którym informowała notatka prasowa z 1913 roku. Pawilon zlokalizowano na trawiastej łące. W tle widać las sosnowy. Taki las – zgodnie ze świadectwem Praetoriusa i Wernickego¹⁴⁶ – miał oddzielać Park *Cegielnię* od Zielenca. W zachowanym materiale aktowym nie udało się odnaleźć więcej informacji na temat tego jakże urokliwego obiektu.

.....

¹⁴⁵ APT, AmT, C7404, k. 401.

¹⁴⁶ J. Wernicke, dz. cyt., s. 75 i nast.; C.G. Praetorius, dz. cyt., *passim*.

ROZDZIAŁ TRZECI

LASEK CEGIELNIA

(*Ziegelei Wäldchen*)

Lasek do 1880 roku

Przynajmniej do lat 70. XIX wieku obszar dzisiejszego Parku Miejskiego był regularnym laskiem, który rósł na terenach pocegielnianych. Przy czym już w latach 20. XIX stulecia założono tam miejską szkółkę leśną (por. s. 29).

Na mapie z 1816 roku (il. 32) ukazano tereny należące do cegielni miejskiej położonej w pobliżu Wisły. Tworzyły je oznaczony kolorem zielonym obszar planowanego Parku *Cegielnia* na południowy-wschód od zabudowań cegielnianych oraz duży piaszczysty obszar na wschód i północ od tych zabudowań ciągnący się aż do folwarku Roesnera. Na zachodzie terytorium przynależne do cegielni graniczyło z Lasem Kamlarii (czyli laskiem miejskim), natomiast na północy – z ul. Bydgoską i Szosą Bydgoską. Na mapie zaznaczono także literami „A” i „B” dwie geometryczne figury w kolorze różowym. Były to tereny, na których znajdowały się glinianki. Natomiast ówczesne błonia nadwiślańskie to długi zielony pas tuż przy rzece.

Kolejna mapa, z 1837 roku, przedstawia częściowo zalesione tereny na wschód od zabudowań cegielni miejskiej. Granicę Lasu na zachodzie wyznacza odchodząca pod kątem prostym od ul. Bydgoskiej (na wysokości domku szosowego) linia w kierunku Martwej Wisły. Północną granicę tworzy ul. Bydgoska, południową – krawędź skarpy. Wschodnia granica

Lasku jest ukształtowana podobnie do dzisiejszej, między innymi wyraźnie widać kwadrat między ul. M. Konopnickiej i ul. Rybaki. Przez Lasek przebiegają tylko dwie drogi: główna droga na linii wschód–zachód będąca przedłużeniem ul. Rybaki oraz krótka droga na linii północ–południe – jest to jedna z alejek parkowych na wschód od dzisiejszego parkowego odcinka ul. S. Klonowica, łącząca w linii prostej parcele przy ul. Rybaki 54 i ul. Bydgoskiej 52/53. Oznacza to, że w latach 30. XIX wieku Lasek obejmował swą powierzchnią także parcelę, na której obecnie znajduje się kościół pod wezwaniem św. Michała Archanioła W południowej części Lasku (poniżej głównej alei) zaznaczono natomiast niezadrzewiony teren z gliniankami (*Lehmgruben*)¹⁴⁷.

Na mapie z 1862 roku (il. 19) znowu widzimy lasek sosnowy. Jednakże tym razem jego wschodnia granica nie obejmuje ani terenu między ul. M. Konopnickiej i alejką parkową łączącą ul. Rybaki z ul. Bydgoską, ani wąskiego pasa zieleni na wschód od jej przedłużenia (dochodzącego do działki przy ul. Rybaki 54). Południową granicę Lasku stanowi – tak jak wcześniej – skarpa. W zachodniej części terenu oznaczono glinianki i tymczasowe zabudowania cegielniane. Układ dróg pozostał niezmienny względem tego z 1837 roku.

Niemal identyczny układ dróg w Lasku *Cegielnia* widać również na mapie z 1863 roku (il. 20). Jednak tym razem nie oznaczono północnej części drogi będącej przedłużeniem alejki prowadzącej do parceli przy ul. Rybaki 8. Oznacza to, że była to jedynie wydeptana ścieżka boczna, a nie – droga główna¹⁴⁸.

Dokładny obszar Lasku *Cegielnia* zaznaczono również na mapach z lat 1877¹⁴⁹ i 1878 (il. 21 i 92), czyli tych, które powstały w przeddzień przygotowania przez Juliana Rehberga planu zagospodarowania interesującego nas w prezentowanym rozdziale terenu. Lasek *Cegielnia*, który miał w tamtym czasie charakter lasu miejskiego (*Städtischer Wald*) i podlegał administracji Urzędu Leśnego, obejmował tereny na południe od domku szosowego i ul. Bydgoskiej aż do skraju skarpy. Na wschodzie

¹⁴⁷ Archiwum Berlin-Dahlem, E70 539.

¹⁴⁸ Por.: APT, AmT, G3935, k. 2 (mapa z 1863 roku).

¹⁴⁹ Por.: tamże, k. 16, 26 (mapy z 1877 roku).

jego granicę stanowiła aleja łącząca w linii prostej parcele przy ul. Bydgoskiej 52/53 i ul. Rybaki 54 oraz – dodatkowo – kwadrat między wspomnianą aleją, ul. M. Konopnickiej i ul. Rybaki.

Należy wyraźnie podkreślić, że do Lasku nie należała parcela przy dzisiejszej ul. S. Klonowica 1, a także tereny na wschód od prowadzącej do Parku Cegielnia ul. Przy Cegielni aż do linii wyznaczonej przez północny odcinek dzisiejszej ul. S. Przybyszewskiego (do wysokości głównej alei parkowej) oraz dalej na południe wzdłuż wydeptanych ścieżek w lasku.

Co istotne, na obu mapach zaznaczono trzy drogi w Lasku: biegnącą ze wschodu na zachód ścieżkę główną będącą przedłużeniem ul. Rybaki, oraz dwie ścieżki biegnące na linii północ–południe. Pierwsza z nich to widoczna także na wcześniejszych mapach ścieżka między ul. Bydgoską 52/53 a ul. Rybaki 54. Natomiast druga to ścieżka biegnąca od ul. H. Sienkiewicza w kierunku zachodnim; prowadziła ona na skraj skarpy w okolice glinianek.

Plan z 1880 roku

Pierwszym projektem zagospodarowania terenu tak zwanego Lasku Cegielnia był plan miejskiego radcy budowlanego Juliana Rehberga z 1880 roku (il. 93).

Na planie wyraźnie wyznaczono główną oś parkową. Była to stara piaszkowa droga (*alte Sand-Strasse*) będąca przedłużeniem ul. Rybaki widoczna także na mapie dołączonej do dokumentacji tak zwanego folwarku Rosnera z 1817 roku (por. il. 33) oraz na wszystkich mapach Lasku Cegielnia z lat 1837–1878 (il. 19–21, 92). Na planie widać również rzędowe obsadzenia alei między ul. Bydgoską 52/53 a ul. Rybaki 54. Będąca przedłużeniem alei południowa droga boczna, która kieruje się na zachód, a następnie odchodząca od niej ścieżka prowadząca ku rabatce kwiatowej, przypominają swoim układem dzisiejsze alejki. Także niektóre ścieżki boczne oznaczone na planie z 1880 roku pokrywają się z dzisiejszym systemem drożnym w Parku Miejskim na Bydgoskim Przedmieściu (por. il. 94).

Prosta droga od południowo-wschodniego narożnika parku do dzisiejszego basenu z fontanną miała zostać obsadzona kasztanami. Podob-

nie aleja przecinająca park w kierunku północno-wschodnim miała zostać podkreślona podwójnym szpalerem brzoźowym. Większość pozostałych dróg miała być trasowana linią główną. Obecny system wodny nie został jeszcze ukształtowany. Na planie brak stawów w zachodniej części parku. Ponadto park nie obejmował stoków skarpy opadających nad Martówkę.

W Lasku *Cegielnia* Rehberg przewidywał stworzenie dwóch boisk sportowych (*Spielplatz*): jednego przy krawędzi skarpy, drugiego zaś – na zachodnim skraju parku, nieopodal dzisiejszej ul. S. Przybyszewskiego. Nie można się zgodzić z opiniami wcześniejszych badaczy, że pierwsze z wymienionych boisk planowano na terenie zajętym obecnie przez zabudowę mieszkaniową. Jak widać z zestawienia il. 93 i 94, obszar planowanego boiska pokrywa się z terenem, który porasta dziś las sosnowy. Od wschodu teren, na którym miało znaleźć się boisko, byłby oflankowany istniejącą dziś ścieżką, która prowadzi do małych, niszczących schodków wiodących ku Martówce, od południa – istniejącą dziś ścieżką, która odchodzi na zachód od ścieżki ze schodkami i prowadzi w dół ku głównym schodom ku Martówce (do łącznika między ich dwoma częściami), natomiast od zachodu – kolejną, wciąż istniejącą ścieżką prowadzącą w dół ku Martwej Wiśle odchodzącą od bocznej alejki przy punkcie widokowym z niskim kamiennym murkiem – na planie z 1880 roku zaznaczonej jako „droga parkowa ku Kępie [Wiesego – przyp. autor.]”.

Celom czynnej rekreacji miała także służyć prosta droga biegnąca wzdłuż ul. Bydgoskiej, w miejscu dzisiejszej linii tramwajowej – była to trasa spacerów konnych¹⁵⁰.

Co ważne, zgodnie z planami Rehberga przestrzeń parkową miały wyznaczać luźno komponowane aleje, a całość założenia miała mieć charakter naturalistyczny. W parku planowano zastosować autonomiczną formę kolistych klombów. Miały być one luźno rozmieszczone i występować w miejscach łączenia się alejek. W środku klombów planowano grupowanie form najwyższych, przede wszystkim drzew, które otaczałyby pierścień krzewów. Brzegi klombów miały natomiast wypełniać byliny lub kwiaty (por. il. 95)¹⁵¹.

¹⁵⁰ Por.: T. Markanicz, dz. cyt., s. 25 i nast.

¹⁵¹ Tamże, s. 27.

Podczas zagospodarowywania terenu przedstawionego na planie z 1880 roku zrezygnowano z części proponowanych przez Rehberga elementów, przede wszystkim z licznych, geometrycznych w formie nasadzeń kwiatowych¹⁵². Przy czym, podkreślmy, plany urzędnika w pewnym stopniu zrealizowano, o czym świadczą plany z lat 1883 i 1888 (il. 22 i 96).

Na planie z 1883 roku widać niezmienny względem mapy z 1878 roku obszar Lasku *Cegielnia*. Na jego terenie oprócz głównej drogi przecinającej las na dwie części zaznaczono kilka mniejszych ścieżek, które prowadziły do glinianek oraz parceli przy dzisiejszej ul. S. Klonowica 1. Co istotne, na mapie widać także (zaznaczoną kolorem czerwonym) nitkę projektowanej na potrzeby wojska ul. S. Przybyszewskiego.

Ścieżki w lasku zaznaczono także na mapie z 1888 roku. W większym zagęszczeniu występują one tylko we wschodniej części interesującego nas terenu i prowadzą nie dalej niż na skraj skarpy. Natomiast na planie z 1884 roku (il. 97) widać jedynie główne drogi w *Ziegelei Wäldchen*.

Lata 90. XIX wieku

Co interesujące, w aktach miejskich zachował się projekt zmiany układu ul. Bydgoskiej z 1882 roku (który po części udało się przeprowadzić)¹⁵³.

.....

¹⁵² Ważną rolę pełniła także obwodnica, tworząc charakterystyczny układ dróg zwany obwodnicowym. Drogi-obwodnice były szerokie i łączyły główne elementy architektoniczne oraz punkty widokowe. Natomiast drogi boczne i lokalne różnicowały się pod względem szerokości.

W projektowanym przez Rehberga parku na terenach Lasku *Cegielnia* mamy do czynienia z istnieniem co najmniej dwóch punktów widokowych umieszczonych na skarpie na skraju parku, z których rozciągał się widok na rzekę. Punkty te były precyzyjnie zaplanowane i starannie wkomponowane w układ przestrzenny założenia – miał okalać je pas zieleni o półkolistym kształcie [być może pozostałością takiego punktu widokowego jest kamienny podest na terenie opisywanego wcześniej lasku sosnowego, którego teren miał pełnić funkcję boiska, oraz wyniesienie ze schodkami na szczycie skarpy w pobliżu kaskady, czyli „wierzchołek” skarpy z torem saneczkowym (na planie z 1880 roku byłaby to najbardziej wysunięta półkolistą rabatka przy południowej obwodnicy)]. Najwięcej przestrzeni parkowej zajmowały jednak trawniki (lub trawiaste polany) wyznaczone przez luźno prowadzone aleje. W projekcie Rehberga aleje te poprowadzono w ciągach poprzecznych względem osi głównej. Por.: tamże, s. 28.

¹⁵³ APT, AmT, C7328, k. 92.

Projekt ten jest ważny dla nas dlatego, że obejmował przekształcenia wschodniej części Lasku *Cegielnia* (il. 24). Na mapie widać plany przeprowadzania ul. S. Klonowica. Widać także ówczesnie istniejącą alejkę łączącą ul. Bydgoską 52/53 z ul. Rybaki 54 i oddzielającą wysunięty najdalej na wschód prostokątny skrawek Lasku od reszty terenów zielonych. Widoczna jest także aleja będąca przedłużeniem ul. Rybaki – biegnie ona na południe od wspomnianego skrawka, a potem (już węższa) przecina Lasek na linii wschód–zachód. Analogiczny plan z 1881 roku zachował się w dokumentacji technicznej działki przy ul. Rybaki 45¹⁵⁴.

Także inny projekt sieci drożnej na Przedmieściu Bydgoskim (z 21 lutego 1890 roku) wskazuje na plany wytyczenia ul. S. Klonowica na odcinku parkowym (il. 23)¹⁵⁵. Tak jak dziś, jej kontynuacją miała być alejka oddzielająca wschodni skrawek Lasku od reszty terenów zielonych. Przy czym na wspomnianym planie – w odróżnieniu od planu z 1892 roku – alejka będąca przedłużeniem ul. Rybaki i przecinająca Lasek równoleżnikowo jest równie szeroka, co ul. Rybaki¹⁵⁶. Co więcej, wyraźnie widać, że oryginalnie ul. S. Klonowica miała biec w dół skarpy i łączyć się z dzisiejszą ul. Ks. J. Popiełuszki.

Odnosnie do zachodniej części Lasku warto natomiast zaznaczyć, że na planie oświetlenia zachodniej części ul. Bydgoskiej z 1884 roku¹⁵⁷ nie zaznaczono żadnych alejek parkowych na interesującym nas obszarze. Widoczna jest na nim tylko droga odchodząca od ul. Bydgoskiej w lewo tuż przed siedzibą dzisiejszego „Caritasu”¹⁵⁸. Oznacza to, że w latach 1884–1892, w północno-zachodniej części Lasku nie zaszły żadne zmiany (por. il. 25).

Gęstszą siatkę ścieżek przedstawia mapa z 1893 roku (il. 26). Lasek *Cegielnia* obejmuje tu – tak jak na mapie z 1892 roku – teren od ul. S. Przybyszewskiego do ul. M. Konopnickiej. Widać jednak kilka nowych drózek w północno-zachodniej części Lasku i wokół glinianek, planowany (nigdy

.....

¹⁵⁴ APT, AmT, G3937, k. 90, 120, 130.

¹⁵⁵ APT, AmT, C7328, k. 122 (21 lutego 1890).

¹⁵⁶ Tamże, k. 92.

¹⁵⁷ APT, AmT, C7558, k. 19.

¹⁵⁸ Ze względu na brak informacji o parku nie zamieszczamy tego planu w prezentowanym opracowaniu. Zaznaczamy jednak, że plan jest o tyle ciekawy, o ile dołączono doń wzory latarni, które planowano wystawić na ul. Bydgoskiej. Tamże, k. 220.

niezrealizowany) parkowy fragment ul. H. Sienkiewicza oraz nowo zbudowany odcinek ul. S. Klonowica¹⁵⁹. Tereny zielone należące do Lasku zaznaczono także na wschód od ul. S. Klonowica i na południe od ul. Rybaki. I tak zalesiony skrawek o wymiarach 42 x 84 m – obecna działka parafii Św. Michała – stanowił część interesującego nas terenu aż do 1948 roku¹⁶⁰.

Warto także zaznaczyć, że zarówno na mapie z 1892 roku, jak i na mapie z roku 1893 wschodni skrawek Lasku (od ul. M. Konopnickiej do alei parkowej łączącej ul. Bydgoską 52/53 z ul. Rybaki) oznaczono innym kolorem, analogicznie do obszaru Parku Cegielnia i przydomowych ogrodów na Rybakach. Stało się tak dlatego, że był to jedyny w pełni zagospodarowany fragment Lasku, nazywany w późniejszym czasie ogrodem Schmiedeberga (por. rozdział IV). Pod koniec lat 90. stworzono w jego pobliżu (przy wylocie na ul. S. Klonowica) ładny trawnik z ozdobnymi roślinami. Kolejny trawnik z bogatą roślinnością ozdobną powstał również w okolicach wyjścia z parku w kierunku ul. W. Broniewskiego (*Kasernenstrasse*)¹⁶¹.

Nowy układ ścieżek w Lasku Cegielnia prezentuje mapa z 1909 roku (il. 98). Widać na niej nowe stawy (jednym z nich jest tak zwany staw z łabędziami) oraz umiejscowiony na szczycie skarpy pawilon (oznaczony skrótem „Pav.”). Stawy parkowe powstały w wyniku zagospodarowania dawnych glinianek, które znajdowały się na obszarze wyrobisk „A” i „B” przedstawionych na mapie cegielni z 1816 roku (il. 32). Obecnie istnieją tylko trzy spośród czterech widocznych na mapie zbiorników wodnych. Staw na południe od tzw. stawu z łabędziami wysechł i pozostało po nim jedynie widoczne obniżenie terenu.

Tabliczki parkowe

W 1892 roku mocą uchwały Magistratu w Lasku Cegielnia i na Górkach Piekarskich pojawiły się liczne tabliczki ostrzegające spacerowiczów przed łamaniem prawa i niszczeniem zieleni. I tak na trawni-

.....

¹⁵⁹ Por.: APT, AmT, G3940, b.s. (mapa z 1893/1894 roku); G3944, k. 6 (mapa z 1897 roku), k. 21 (mapa z 1906 roku).

¹⁶⁰ APT, AmT, G3944, *passim*; G3945, *passim* (przede wszystkim notatka z 28 czerwca 1940 roku i mapa z 1948/1949 roku).

¹⁶¹ APT, AmT, C7563, s. 437 i nast.

kach znalazło się dziesięć pomalowanych na biało drewnianych tabliczek (10 x 40 x 40 cm) z napisem: „Das Betreten der Anpflanzungen ausserhalb der Wege ist bei Strafe verboten. Der Magistrat” (Pod groźbą kary zabrania się wstępu na miejsca nasadzeń za wyjątkiem ścieżek. Magistrat). Na kolejnych sześciu można było przeczytać: „Das Fahren, Reiten und Karren auf den Promenaden, Wegen und in den Anlagen ist bei Strafe verboten. Der Magistrat” (Pod groźbą kary na promenadach, alejkach [parkowych] i w samym założeniu zabrania się jazdy końmi, powozami i innymi środkami transportu. Magistrat). Dodatkowo w Lasku pojawiło się piętnaście tabliczek z napisem: „Das Rauchen in der Forst ist vom 1. April bis 1. November strengstens untersagt. Der Magistrat der Stadt Thorn” (Od 1 kwietnia do 1 listopada surowo zabrania się palenia w Lasku. Magistrat miasta Torunia)¹⁶².

Park około 1911 roku

Kolejne mapy przedstawiające teren współczesnego Parku Miejskiego w Toruniu dotyczą planowanej sieci wodociągowej w Lasku *Cegielnia* i na Placu Schillera (il. 99–100). Pomysł stworzenia wodociągu pojawił się po raz pierwszy w 1911 roku w ramach projektu zagospodarowania terenów parkowych. W projekcie wskazywano między innymi na potrzebę dostarczenia wody dla roślin. „Gdyby wodociągi miejskie musiały oszczędzać wodę, to można by użyć do celu [nawadniania roślin] wody wiślanej, którą za pomocą pomp można by przepompowywać z rzeki do wieży wodociągowej (która mogłaby być jednocześnie wieżą widokową) i dalej poprzez podziemną instalację do zraszaczy” – pisano w aktach¹⁶³.

Pierwotnie planowano wybudowanie przepompowni nad północnym brzegiem Martwej Wisły. Rury główne wodociągu miały zostać poprowadzone w górę skarpy, wzdłuż schodów prowadzących do Martówki aż do głównej alei parkowej, a następnie połączone z prostopadłą nitką wodociągu biegnącą od najbardziej wysuniętego na zachód boku Placu Schille-

¹⁶² APT, AmT, C7550, k. 187.

¹⁶³ APT, AmT, C7684, k. 13–15.

ra aż do najbardziej wysuniętego na wschód skrawka parku zamkniętego ul. M. Konopnickiej. Wodociąg miał mieć także dodatkowe, w większości prostopadłe rozgałęzienia, których nitki kończyłyby się przy wejściach do parku od ul. Bydgoskiej (por. il. 99).

Wschodnie ramię wodociągu – najpewniej ze względu na chęć minimalizacji kosztów budowy całego systemu – planowano także połączyć z wodociągiem miejskim poprowadzonym wzdłuż ul. Bydgoskiej (il. 100). Na obu planach linii wodociągowej (il. 99–100) widać wyraźnie układ ścieżek na terenie dzisiejszego Parku Miejskiego na Bydgoskim Przedmieściu oraz na ogrodzonym terenie należącym obecnie do firmy Targi Toruńskie Sp. z o.o. Układ ówczesnej sieci drożnej różni się od dzisiejszego.

Ciekawie przedstawiała się również koncepcja samej przepompowni (typu Delfin). Szkic jej elewacji wraz z planami technicznymi zachował się do dzisiaj w Archiwum Państwowym w Toruniu (zob. il. 101–102).

Projekt wodociągów nie został jednak zrealizowany, stąd też problem nawadniania terenów parkowych regularnie powracał. I tak kolejna propozycja założenia wodociągów w Parku Miejskim pojawiła się w 1928 roku¹⁶⁴. W budżecie ogrodów miejskich widnieje pozycja „założenie wodociągów w Parku Miejskim”, jednak w polu „kwota” nic nie wpisano. Z kolejnych zapisek dowiadujemy się, że magistrat zaplanował założenie wodociągów na rok budżetowy 1929/1930. W uwagach pojawiła się także informacja: „założenie wodociągów celem skraplania trawników i dróg w parku podług życzeń województwa pomorskiego”¹⁶⁵.

Plany zagospodarowania parku z 1911 roku wskazywały również na inne (niż nawadnianie) problemy związane z utrzymaniem terenów zielonych w Lasku Cegielnia. Między innymi w projektach zaznaczono, że:

[t]ę część parku cegielnianego, której **charakter ogrodowy** jest już dzisiaj dobrze widoczny, trzeba będzie utrzymywać i rozwijać na wzór parku ludowego [tj. parku publicznego – przyp. autor.]. Tam, gdzie zachował się **charakter leśny** założenia, należy go mądrze utrzymać, a następnie stopniowo przekształcić taki teren w park [publiczny] [...]. Wejście do lasu cegielnianego przy ul. Parkowej [czyli ul. M. Konopnickiej – przyp. autor.] wymaga grun-

¹⁶⁴ APT, AmT, D6379, k. 8 v.

¹⁶⁵ Tamże, k. 10 v.

townej wycinki drzew i [licznych] przekształceń. Jednorodne stanowisko klonów musi zostać dobrze prześwietlone, aby pozostało tylko kilka zdrowych drzew z rozłożystymi koronami. Potrzeba tu dużo światła, by móc stworzyć trawniki. Ponieważ musi nastąpić całkowita odbudowa tej części [parku], można wspomnianej partii jako wejściu do *parku cegielnianego* nadać charakter bogato wyposażonego założenia¹⁶⁶.

Przytaczana notatka wyraźnie wskazuje, że Lasek *Cegielnia* miał podwójny charakter: zarówno leśny, jak i ogrodowy. Oгородowy charakter miał z pewnością fragment Lasku zajmujący tereny od ul. M. Konopnickiej aż do alejki łączącej ul. Bydgoską 52/53 z ul. Rybaki 54, co widać na niektórych mapach (il. 103–105). Skądinąd warto przypomnieć, że ów kwadrat parkowy był „oflankowany” dwoma restauracjami ogrodowymi: od strony ul. M. Konopnickiej restauracją „Esplanada”, natomiast od ul. Bydgoskiej (między ul. S. Klonowica i nieistniejącą ul. C. F. Rosenowa) Restauracją „Elysium”.

W tym miejscu należy także zaznaczyć, że na jednej z map z 1911 roku w interesującym nas fragmencie parku zaznaczono jakiś pomnik (il. 106), identyfikowany przez Krzysztofa Kalinowskiego z pomnikiem konnym Fryderyka Wielkiego¹⁶⁷. Jednakże pomnik króla pruskiego, jak pokazaliśmy wcześniej, znajdował się na terenie Parku *Cegielnia*. We wskazanym na mapie miejscu znajdował się *Schmiedeberg Denkmal* – „monument” opisany w ten sposób na kolejnej mapie z 1911 roku¹⁶⁸. I tak, z informacji zawartych w *Führer durch Thorn und seine Umgebung* z 1917 roku wynika, że „wschodnią część Lasku *Cegielnia* stworzył [nie kto inny, jak] rentier Schmiedeberg (lasek jednak nabrał kształtu, który znamy dzisiaj, dopiero w ostatnich latach)”¹⁶⁹. Oznacza to, że pomnik Schmiedeberga został ufundowany przez samego rentiera (por. rozdz. IV).

.....

¹⁶⁶ APT, AmT, C7684, s. 10.

¹⁶⁷ K. Kalinowski, *Tajemniczy pomnik w Parku na Bydgoskim Przedmieściu*, dokument elektroniczny: <http://otoruniu.net/tajemniczy-pomnik-w-parku-na-bydgoskim-przedmiesciu/> (data dostępu: 11 grudnia 2011).

¹⁶⁸ Zob.: najprawdopodobniej niesygnowana mapa w gablocie ściennej w Pracowni Naukowej Archiwum Państwowego w Toruniu na Pl. Rapackiego 4.

¹⁶⁹ *Führer...*, s. 93.

Kolejne informacje zawarte w planie zagospodarowania terenów zielonych na Bydgoskim Przedmieściu (1911 r.) dotyczą obszarów o charakterze półdzikim i dzikim.

Partie położone na południe od drogi stanowiącej kontynuację ul. Rybaki, przy tarasie z pawilonem i przy stawie, oraz założenia przy Placu Schillera i na północ od wspomnianej wcześniej drogi, odpowiadają swoim charakterem zarówno parkowi, jak i laskowi. Stąd też trzeba je rozbudowywać w podobnym duchu. Wszędzie konieczne są prześwietlenie i przewietrzenie. Niektóre powierzchnie można niemal całkowicie odślonić i przekształcić w trawniki [...]. Zwłaszcza partie przy stawie cierpią na przeładowanie. Drogi nadbrzeżne straciły swój urok na skutek posadzenia podwójnej alei. Ta aleja z regularnym nasadzeniem całkowicie kłóci się z naturalnymi ugrupowaniami [drzew na skarpach] nad stawem [...]. Również założenie kaskady można ukształtować dużo ładniej. W miejscu wznoszącej się na skarpie dość nienaturalnie zbudowanej grotty lepsze byłoby inne zamknięcie – przykładowo chatka leśna lub coś podobnego [...]. Przy czym bogate nasadzenia pnączy i dzikiej róży między kamieniami wzmagają małowidoczne oddziaływanie [kaskady] i ukrywają braki estetyczne w układzie kamieni¹⁷⁰.

Cytowana notatka nie wymaga, naszym zdaniem, odrębnego komentarza. Inaczej rzecz ma się w przypadku kolejnego zapisu z 1911 roku:

Postanawia się [1] przebudować niegotowe jeszcze części założenia między ul. Parkową i ul. S. Klonowica, [2] promenadę poprowadzić wzdłuż ul. S. Klonowica do ul. Bydgoskiej i [3] na zachód od ul. S. Klonowica stworzyć połączenie między parkiem i lasem. Główna szeroka droga prowadząca przez lasek ma być stopniowo rozbudowywana i umacniana. [...] Najpierw należy rozpocząć prace przy partii położonej przy Martwej Wiśle, a mianowicie martwe ramię połączyć ze stawem poprzez rów, nad którym należy wybudować mostek¹⁷¹. Oba dolne schody (stopnie) przy Pawilonie Tilka, jak i okrągłą grupę krzewów, należy usunąć i stworzyć w tym miejscu łąkę, którą należy odgraniczyć od dolnego spocznika schodów żywoplotem kolczastym.

¹⁷⁰ APT, AmT, C7684, k. 10–12.

¹⁷¹ Wspomniany mostek miał zostać zbudowany na terenie, do którego prowadzą współcześnie małe schodki ku Martówce, a nie w miejscu, w którym znajdował się w ostatnich latach, czyli na terenie, do którego prowadzą duże, dwukondygnacyjne schody nad Martwą Wisłą.

Administrację lasu należy poprosić o odstąpienie pasma ziemi na południe od Martwej Wisły w celu założenia promenady, a ta ma być połączona poprzez mostek w pobliżu „Domku Leśnego” z resztą założenia. Most ma zostać wzniesiony przy pomocy saperów. Kaskady, o ile w swoich górnych partiach zbudowane są ze szlaki, należy zlikwidować i wybudować od nowa z kamieni¹⁷².

Autor cytowanej notatki wyraźnie podkreślał, że wysunięty najdalej na wschód fragment Lasku Cegielnia był wciąż niezagospodarowany. Ponadto zwracał szczególną uwagę na kultywację zieleni wokół Pawilonu Tilka i „Domku Leśnego”. Trzeba zatem zapytać, gdzie znajdowały się wspomniane obiekty.

Pawilon Tilka został ufundowany przed 1900 rokiem przez Roberta Tilka – była to żelazna altana, o której piszemy w dalszej części prezentowanego opracowania (zob. s. 71 i nast.). Natomiast odnośnie do lokalizacji „Domku Leśnego” i sąsiadującego z nim mostku, to najprawdopodobniej chodzi o dawny domek ogrodniczy, czyli późniejszą Restaurację „Leśny Domek” (*Waldhäuschen*)¹⁷³, zaznaczoną na obu planach projektowanych wodociągów (por. il. 99–100). Restauracja była położona na wschód od ścieżki prowadzącej ku małym schodkom do Martówki i cieszyła się dużym powodzeniem wśród mieszkańców Torunia: zarówno Polaków, jak i Niemców (il. 162–164). Budynek restauracyjny przetrwał do dzisiaj i znajduje na ostatniej parceli parkowej przy ul. S. Klonowica 1 (il. 165).

W notatce z 1911 roku istotna jest także informacja o chęci wykupu ziemi na południowym brzegu Martówki w celu stworzenia tam promenady parkowej. Jednakże trzeba wyraźnie pokreślić, że południowe tereny nad Martwą Wisłą i błonia nadwiślańskie do końca analizowanego w opracowaniu okresu nie należały do Parku. W aktach regularnie spotyka się rachunki za dzierżawę tych terenów osobom prywatnym w celu wypasu bydła, połowu ryb, zimowej eksploatacji lodu z Martwej Wisły itd.¹⁷⁴

W sierpniu 1911 roku zaplanowano również wzniesienie toalet parkowych¹⁷⁵. Projekt budynku, który miał zostać zbudowany w parku

.....

¹⁷² APT, AmT, C7685, k. 383.

¹⁷³ Zob. np.: A. Kortas, dz. cyt., s. 155.

¹⁷⁴ Zob. np.: APT, AmT, C7684, k. 81–82 v. (15 sierpnia 1915).

¹⁷⁵ APT, AmT, G340, k. 19–24.

vis-à-vis ul. H. Sienkiewicza (czyli w miejscu, gdzie znajduje się obecnie Bar Park), zatwierdził budowniczy miejski K. Kleefeld¹⁷⁶. Miały znaleźć się w nim: pisuar, toaleta dla panów, toaleta dla pań oraz toaleta dla dzieci (il. 108).

21 sierpnia 1915 roku ogłoszono, że od 1 września pod zarządem Urzędu Ogrodniczego spod zarządu Urzędu Leśnego ma przejść dziesięciometrowy pas ziemi nad Martówką. Urząd Ogrodniczy miał wybudować na jej północnym brzegu małą przystań (*Boothaus*). Przystań miała służyć dwóm celom: latem można by było „wypożyczyć tam łódki i rozkoszować się możliwością spacerów wodnych”, zimą natomiast na Martwej Wiśle przygotowywano by ślizgawki „z dobrze wypielegnowanymi torami”¹⁷⁷. Niestety, trudno jednoznacznie orzec, czy przystań miała zostać zbudowana przy Porcie Zimowym, czy w którejś z odnóg Martwej Wisły, i kto w istocie miał się nią opiekować.

24 czerwca 1912 roku w Lasku *Cegielnia* wysokimi „koszami z drutu” otoczono niektóre młode drzewa oraz zamówiono takie same kosze, ale o większej średnicy, do otoczenia drzew starszych¹⁷⁸.

Ostatnia informacja z okresu pruskiego na temat Lasku *Cegielnia* pochodzi z 26 czerwca 1918 roku. W dokumentach Urzędu Ogrodów zapisano, że w budżecie na rok 1917/1918 planowano przeznaczyć 3000 marek na odnowienie głównej ścieżki w Lasku *Cegielnia* (nie podano jednak, jakiego materiału zamierzano użyć). Z przyczyn finansowych projekt zarzucono¹⁷⁹.

Warto także nadmienić, że Lasek *Cegielnia* musiał być terenem raczej zaniedbanym, o czym świadczy liczba zatrudnianych w nim pracowników fizycznych. W lecie 1915 roku w *Ziegelei Wäldchen* pracował jeden robotnik i „jedna kobieta”, natomiast zimą tego samego roku – jeden robotnik, który zajmował się również parcelą *Schmiedeberga*. Ogrodników nie zatrudniano¹⁸⁰.

¹⁷⁶ Tamże, k. 24.

¹⁷⁷ APT, AmT, C7685, k. 52 i nast.

¹⁷⁸ APT, AmT, C7684, k. 114 i nast.

¹⁷⁹ APT, AmT, C7688, k. 62.

¹⁸⁰ Tamże, k. 1.

Kończąc tę część opracowania, poświęćmy jeszcze kilka słów układowi drożnemu w Lasku. Jak widać na mapach z lat 1911 i 1916 (il. 27, 106) w ciągu pięciu lat przemianom uległy jedynie alejki na obszarze ogrodu Schmiedeberga. Pozostałe aleje pozostały bez zmian. W Lasku nie istniał jeszcze dywan kwiatowy w miejscu dzisiejszej fontanny z basenem oraz dolna część wielkich schodów prowadzących nad Martówkę. Brak było także alei nad Martówką prowadzącej od istniejących dzisiaj tak zwanych małych schodów (we wschodniej części założenia) do glinianek w zachodniej części parku. Natomiast taras widokowy stanowił fragment alei parkowej przecinającej współcześnie duże schody nad Martwą Wisłą.

Park około 1928 roku

Kolejny plan ukazujący rozwój przestrzenny obszarów Lasku Cegielnia to plan sytuacyjny Parku Miejskiego z 1928 roku (por. il. 113), a zatem z okresu polskiego. Rozplanowanie terenu niewiele różni się od dzisiejszego.

Cechą charakterystyczną tego założenia jest układ dwuosiowy symetryczny, który dzieli park na cztery części. Po raz pierwszy pojawia się w pełni ukształtowana oś poprzeczna z rozszerzeniem od strony ul. Bydgoskiej w postaci rozległego dywanu kwiatowego (na mapie z 1916 roku dywanu jeszcze nie ma). Jego zarys zbliżony jest kształtem do obecnego basenu z fontanną. Pozostałe alejki i ścieżki są poprowadzone swobodnie oraz są zróżnicowane pod względem szerokości. Widoczne są także obwodnice parkowe, które łączą ważniejsze punkty urbanistyczne terenu. Na głównej alei parkowej widać natomiast klomb z wysokimi świerkami, obecnie znajduje się tam rabatka kwiatowa.

W 1928 roku nie istniała jeszcze aleja nad północnym brzegiem Martówki, prowadząca od tak zwanych małych schodów (we wschodniej części założenia) do glinianek w zachodniej części Lasku. Brak było także samych „małych schodów”. Dobudowano natomiast drugą część wielkich schodów prowadzących w dół skarpy uwieńczonej Pawilonem Tilka. Altana była jedynym elementem małej architektury ogrodowej na obszarze założenia. Pomnik ku czci Poległych Żołnierzy Wojsk Balonowych

został wzniesiony w jej miejscu dopiero w 1937 roku (por. rozdz. IV). W parku nie zaznaczono także żadnych pomników, w tym Ławki Schillera, która znajduje się obecnie przy głównej alei parkowej. Oznacza to, że Ławka w 1928 roku znajdowała się w innym miejscu (por. rozdz. IV).

Warto nadmienić, że w 1928 roku do pilnowania parku zatrudniono dwóch stróżów¹⁸¹. W tym samym czasie zaplanowano także duży remont ustępów publicznych nieopodal ul. H. Sienkiewicza¹⁸² i drobne prace ogrodnicze w terenie. Prace musiały przynieść bardzo dobry rezultat. Wszak w 1932 roku jeden z mieszkańców Torunia napisał: „Lasek na Przedmieściu Bydgoskim także zimą jest prześliczny. Spacer alejkami po świeżym śniegu jest olbrzymią przyjemnością. W ostatnich latach powstały plany, aby Lasek upiększyć – tak jak działo się to w czasach, gdy miastem rządili Niemcy. Dzięki temu [także dzisiaj] spacer po parku jest do prawdy cudowny”¹⁸³.

Park około 1934 roku

Jedną z ostatnich map Lasku Cegielnia pochodzi z 1934 roku (il. 112); jest to *Plan parków i rezerwatów w mieście*. Na mapie zaznaczono: obszar zajmowany przez tereny zielone na Bydgoskim Przedmieściu, alejki, schodki i inne obiekty parkowe. Południowa granica Parku Miejskiego nie dochodziła wówczas do Martwej Wisły. Oznacza to, że jeszcze w latach 30. XX wieku obszary położone nad Martówką (na północ i południe od niej) nie należały do parku. Także na filmie Bogusława Magiery z 1939 roku tereny te wyglądają jak tereny zalewowe, nieużytki lub pastwiska. Co interesujące, na szczycie schodów nad Martówką nie zaznaczono altany parkowej. Najprawdopodobniej wyobraża ją czarna kropka na zachód od ul. S. Klonowica. Oznaczałoby to, że już w 1934 roku altanę przeniesiono (albo planowano przenieść) w nowe miejsce.

¹⁸¹ APT, AmT, D6379, k. 5 v.

¹⁸² Tamże, k. 7 v.

¹⁸³ F. von der Weichsel (wł. Johannes Wentzel), *Wie sieht's in Thorn aus?*, „Jahrbuch. Thorner Heimatbund”, 1932, Jg. 9, s. 9.

W 1934 roku, a zatem w tym samym okresie, z którego pochodzi wspomniana mapa, Deputacja Leśno-Ogrodnicza zdecydowała o nowych sadzeniach w parku. „Komisja po zwiedzeniu parku stwierdza, że Park Miejski powinien być podsadzony. Podsadzenie, uzupełnienie i utrzymanie winno być uskutecznione materiałem z likwidacji szkółki na Mokrem. Specjalną uwagę należy zwrócić na mnożące się szkodniki i przystąpić do ich tępienia”¹⁸⁴. Tego samego dnia, 29 listopada, Komisja nakazała także „tępienie kotów w Parku Miejskim, gdyż niszczą gniazda ptasie wybierając młode, a także wyłapują ptaszki (słowiki itp.)”¹⁸⁵. Zagospodarowania i opieki nad zielenią miejską dotyczy wreszcie notatka Deputacji z 22 grudnia 1936 roku, z której dowiadujemy się, że w Parku Miejskim zarządzono trzebież: „usunięcie drzew przygłuszonych i chorych w celu doprowadzenia światła do gleby”¹⁸⁶.

23 lipca 1935 roku Deputacja Leśno-Ogrodnicza podniosła kwestię pobudowania pięćdziesięciu ławek na nowe skwery ogrodów miejskich – nie wiadomo jednak, czy w tym wypadku chodziło o Park Miejski, czy o inne tereny zielone w Toruniu. Mistrz stolarski, niejaki Lisewski, chciał otrzymać po 12 zł 50 groszy za ławkę w przypadku, gdyby materiał budowlany – drewno – dostarczyło miasto¹⁸⁷. Natomiast 22 lutego 1938 roku Deputacja wydzierżawiła niejakiej Grzegorzewskiej miejsce „na sprzedaż owoców na skrzyżowaniu ul. Rybaki i ul. S. Klonowica”. Czynnosc za dzierżawę terenu pod kiosk z owocami na sezon letni miał wynieść 90 zł¹⁸⁸.

Co istotne, w miejskim planie zagospodarowania z 1935 roku jest mowa o „spisie projektowanych, częściowo rozbudowywanych urządzeń parków i skwerów przewidzianych w planie rozbudowy miasta”, do którego dołączono spis projektów. Zgodnie z nim arkusze III i IV dotyczą Parku Miejskiego¹⁸⁹. W zachowanych aktach brakuje jednak tych arkuszy.

W 1936 roku zaplanowano poszerzenie parku o nieruchomości przy ul. S. Klonowica 1. 4 września syndyk miejski Tomaszewski napisał do

.....

¹⁸⁴ APT, AmT, D1438 (29 września 1934).

¹⁸⁵ Tamże.

¹⁸⁶ Tamże (22 grudnia 1936).

¹⁸⁷ Tamże (23 lipca 1935).

¹⁸⁸ Tamże (22 lutego 1938).

¹⁸⁹ APT, AmT, D1694, k. 70.

Wydziału Budownictwa: „Nieruchomość Hertwiga, w pewnej mierze przeznaczona jest na zaokrąglenie Parku Miejskiego. Proszę więc rozważyć czy nie warto jej kupić dla miasta”¹⁹⁰. Rozważania nad zakupem wymienionej parceli potwierdza także odręczna notatka: „należałoby kupić i przeznaczyć na tereny zielone połączone z parkiem”¹⁹¹.

Ostatnia interesująca nas mapa Lasku Cegielnia pochodzi z 1940 roku (il. 81). Widzimy, że zmianie względem roku 1934 uległa sieć drożna we wschodniej części parku. Znikły także niektóre drogi na wschód i zachód od głównej alei na osi północ-południe. Nadal nie powstał odcinek alei parkowej nad Martówką od glinianek do małych schodków w części wschodniej założenia (schodków skądinąd także jeszcze nie było).

Staw z łabędziami

(Schwannteich)

i Park zdrojowy

(Kurpark)

Początek przekształcania terenów pocegielnianych, na których znajdowały się glinianki, w tereny parkowe można datować na ostatnie lata XIX wieku. Pierwszy etap prac adaptacyjnych zakończył się 1 października 1899 roku¹⁹². I tak w lutym 1900 roku nadleśniczy Luepkes przygotował krótkie pismo skierowane do Deputacji Leśnej, w którym podsumowywał podjęte do tego czasu prace.

W trakcie robót ziemnych północne oraz wschodnie brzegi większego stawu (późniejszego *stawu z łabędziami*) umocniono gruzem ceglany i obsadzono żywopłotem, do tego dno zbiorników wypełniono piaskiem, natomiast brzegi tuż przy lustrze wody wzmocniono gliną, wycinając w rezultacie krzaki i drzewa porastające brzegi glinianki. Jednocześnie dzięki nawiezieniu nowej gliny i wyłożeniu brzegów faszyną nadano gliniankom

.....

¹⁹⁰ APT, AmT, G1549, k. 9.

¹⁹¹ Tamże.

¹⁹² APT, AmT, C7563, s. 437 i nast.

bardziej regularne kształty. Przy czym brzegi większej z nich (1,65 ha) dodatkowo podwyższono za pomocą gliny o około 12 cm. W pobliżu nawieziono piasek i stworzono plac do wypoczynku oraz przekopano parcelę o powierzchni 4013 m², którą obsadzono następnie młodymi drzewami.

W okolicy stawów poprowadzono nowe dróżki pokryte iplem i gruzem ceglany, dodatkowo wyznaczono promenadę z łupków ilastych łączącą okolice stawów z terenami należącymi do Restauracji „Cegielnia”. Krawężdzie alejek umocniono kamieniem polnym¹⁹³.

Stawy szybko stały się lokalną atrakcją; były chętnie odwiedzane przez spacerowiczów i gości restauracyjnych. Zgodnie z informacją zamieszczoną w przewodniku autorstwa R. Uebricka, *Thorn: illustrierter Führer*, który wydano w 1903 roku: „na prawo od Restauracji «Cegielnia» znajduje się Lasek Cegielnia regularnie upiększany przez nadleśniczych miejskich (w kolejności chronologicznej byli to Schoedeon, Baehr i Luepkes). Jego wyjątkową atrakcją są kaskady ze stawem, które uruchamia się w niedzielę”¹⁹⁴. Przy czym osobą rzeczywiście odpowiedzialną za powstanie tak zwanego stawu z łabędziami i kaskad był nie tyle Luepkes, co Stadtrat Kordes. To właśnie za jego namową przeprowadzono wśród mieszczan toruńskich zbiórkę funduszy na odnowienie wybranych fragmentów Lasku Cegielnia, w tym na budowę nowych urządzeń wodnych. Projekt stawu i kaskady przygotował wówczas urzędnik wodociągów, niejaki Droge. W dniu otwarcia założenia przygotowano wielką fetę, podczas której po raz pierwszy puszczono strumienie wody. Natomiast zagospodarowaniem terenu wokół stawów miał zająć się architekt zieleni, poznaniak, Priebe, Gartenbauinspektor i Gartenbaufachmann¹⁹⁵. Zanim kaskady w zachodniej części założenia przestały działać, co stało się w chwili wybuchu I wojny światowej, „osoby, które stały na kamiennych schodkach [u szczytu małej grotty (koronującej kaskadę), z której wypływała woda], miały wiele uciechy, gdy niczego nieświadomi spacerowicze zostawali znienacka ochlapani przez tryskają-

.....

¹⁹³ Tamże, *passim*.

¹⁹⁴ R. Uebrick, dz. cyt.

¹⁹⁵ P.J. Wallis, *Das Thorn der 70er und 80er Jahre. Ein Lang-, Breit-, Quer – und Zickzackschnitt durch das Leben und Treiben der damaligen Zeit. Aus der Erinnerungen der Zeitgenossen*, „Ordenskreutz. Thorner Heimat-Zeitung” 1934, Jg. 10, Nr. 10 (Juli), s. 4

ce strumienie (zarówno rozbijającą się o kamienie wodę z kaskady, jak i wodę z fontanny w stawie ze złotymi rybkami)¹⁹⁶.

Staw z łabędziami i kaskady, o których pisał R. Uebrick, zaznaczono na planie z 1909 roku (il. 98). Jak podawała „Thorner Zeitung”, w 1909 roku dobudowano przed nim drugi mniejszy staw (tak zwany staw ze złotymi rybkami¹⁹⁷), a zaraz nad nim od strony wschodniej zaprojektowano naturalistyczną kamienną grotę z dodatkowym wodotryskiem. Niewysoka grotka spełniała również funkcję punktu widokowego (il. 128, 136–139)¹⁹⁸.

Jedna z fotografii zamieszczonych w książce Mariana Arszyńskiego i Tadeusza Zakrzewskiego, *Toruń. Miasto i ludzie*¹⁹⁹, przedstawia mały staw z kaskadą wodną. Widok jest ujęty od strony północno-zachodniej. Zgodnie z informacjami z „Thorner Zeitung” kaskadę i wodotrysk (fontannę umieszczoną w mniejszym stawie) puszczano w ruch od Wielkiego Piątku co niedzielę w godzinach od 16:00 do 17:00. Staw z łabędziami (na środku którego znajdował się domek dla ptaków) w początkach wieku był ogrodzony kamiennym płotem obrośniętym pnącą roślinnością²⁰⁰.

W planie zagospodarowania z 1911 roku pisano, że „założenie kaskady może również być ukształtowane o wiele ładniej. Zamiast górującej na wzniesieniu ponad terenem niedostatecznie naturalnie ugrupowanej grotki, lepsze byłoby inne zamknięcie – poprzez chatkę leśną lub coś podobnego”. Ponadto radzono, aby ukształtować wodospad w ten sposób, by wyglądał bardziej naturalnie: „by źródło wypływało jakby z naturalnej skały, a więc nie ponad terenem. Poprzez częściową zmianę ugrupowania kamieni należy spróbować nadać partii wodospadowej kształt zbliżony do natury; przy kaskadach z regularnymi stopniami wodnymi ukształtowanie musi być architektonicznie regularne, wyklucza to użycie kamieni z grotki²⁰¹. Natomiast w 1913 roku stwierdzono, że kaskady należy zlikwidować, jeśli są ze szlaku i odbudować je z kamieni²⁰².

.....

¹⁹⁶ Tamże.

¹⁹⁷ Por. pocztówka w posiadaniu M. Wiśniewskiego.

¹⁹⁸ „Thorner Zeitung” 1909, Nr. 199 (12 maja), s. 4.

¹⁹⁹ M. Arszyński, T. Zakrzewski, *Toruń. Miasto i ludzie na dawnej fotografii (do 1939 roku)*, Wydawnictwo TNT, Toruń 1998, s. 95.

²⁰⁰ „Thorner Zeitung” 1914, Nr. 83 (31 marca), s. 5.

²⁰¹ APT, AmT, C7684, k. 10–12.

²⁰² Tamże, k. 383.

W 1914 roku w pobliżu stawu z łabędziami powstał ogród kuracyjny tudzież zdrojowy (*Kurgarten, Kurpark*), z którego mogło jednocześnie korzystać około stu czterdziestu osób, w tym zamieszcowi²⁰³. W aktach Miejskiego Zarządu Ogrodów znajdujemy rachunki za „wzniesienie ogrodu kuracyjnego nad stawem z łabędziami w Lasku Cegielnia”. W latach 1914/1915 łączny przychód z działalności ogrodu kuracyjnego wyniósł 416 marki i 90 fenigów (był to przychód ze sprzedaży biletów: 414 sztuk), natomiast jego wydatki opiewały na kwotę 413 marek i 64 fenigów. 29 marca 1914 roku wystawiono rachunek za przygotowanie *Gummihandstempel*, czyli gumowej pieczętki do stemplowania nadgarstków, natomiast 28 kwietnia – rachunek za druk biletów. Możemy zatem przyjąć, że kwiecień 1914 roku to czas organizowania parku zdrojowego.

Od maja 1914 roku pojawiają się rachunki za *Kurkonzerty* w łabędziarni. Odbywały się one w każdy wtorek i piątek (za jeden z nich zapłacono Obermeistrowi Musikkorpsu FR 176 M. Böhmowi 9 marek). 18 maja wystawiono rachunek za odświeżenie domku dla łabędzi. Rachunek, który opiewał na kwotę 88 marek i 80 fenigów, wystawił mistrz stolarski F. Konkolewski. Tego samego dnia wystawiono także rachunek za przygotowanie „parku kuracyjnego przy łabędziach”. W parku znalazła się budka pijalni wody mineralnej, która miała kosztować 59 marek i 86 fenigów (nie wiadomo jednak, czy jest to kwota za postawienie budynku, czy tylko za jego remont). Rachunek wyszczególniał następujące usługi: 1) pomalowanie drewnianych ścian szwedzką farbą (11 marek i 97 fenigów), 2) zadaszanie (36 marek i 37 fenigów), oraz 3) pomalowanie zewnętrznej części zadaszania (10 marek i 91 fenigów). W pijalni pomalowano także ściany wewnętrzne, drzwi zewnętrzne, miedzianą ladę (*Kupferladen*) oraz balustradę w otwartej części budynku. Wystawiono także rachunek za odmalowanie toalet parkowych (123 marek i 89 fenigów)²⁰⁴.

²⁰³ APT, AmT, C7688; „Gazeta Toruńska” 1914, t. 48, nr 851 (12 maja), s. 6.

²⁰⁴ O toaletach parkowych i ich remoncie była mowa także w zapiskach z 1928 roku, ale nie podawano w nich dokładnej lokalizacji wychodków. Zob.: APT, AmT, D6379, k. 7 v. W tym przypadku chodziło jednak najprawdopodobniej o toalety nieopodal ul. H. Sienkiewicza (zob. s. 57 i nast. niniejszego opracowania).

27 kwietnia 1916 roku Miejski Zarząd Ogrodów wydał obwieszczenie, które ukazało się także w „Thorner Bürger”:

Z dniem 1. maja o godzinie 6:30 rano w domku przy stawie z łabędziami ponownie rozpoczyna się sprzedaż naturalnej wody źródlanej. Sprzedaż będzie prowadzona codziennie w godzinach 6:30–8:30. Zamówienia na wodę źródlaną można składać albo w godzinach działalności zakładu, albo później u Pani Hertwig w „Domku Leśnym”. Jednorazowe zamówienie musi obejmować co najmniej dziesięć butelek – płatne z góry. Każda osoba, która będzie chciała pić i kupić wodę źródlaną ze studni [głębinowej], otrzyma numererek i odpowiedni dokument [uprawniający do odbioru zamówienia]²⁰⁵.

Natomiast dzięki notatce z 7 września 1916 roku dowiadujemy się, kto był odpowiedzialny za utrzymanie stawu z łabędziami, sąsiadującego z parkiem zdrojowym. Miejski Zarząd Ogrodów informował toruńskie Towarzystwo Upiększania, że ze względu na fakt, że spacerowicze przestali karmić łabędzie chlebem (z powodu panującej wskutek wojny biedy sami go zjadali), to Ogrody przejmą na siebie utrzymanie ptaków, a następnie wystawią rachunek Towarzystwu²⁰⁶.

Kolejne informacje dotyczące terenów parku zdrojowego pochodzą z końca lat 20. XX wieku. Na liście ubezpieczonych budynków w parku miejskim obok „domku parkowego z szopą” znalazły się kiosk i ustępy²⁰⁷. Wymieniony kiosk to najprawdopodobniej tak zwany „kiosk przy łabędziach”, o którym mówią inne źródła. I tak w 1931 roku Deputacja Leśno-Ogrodnicza puściła „kiosk przy łabędziach w dzierżawę za 30 zł rocznie inwalidzie Leopoldowi Kusakiewiczowi”²⁰⁸. W latach 1933–1935 budynek ponownie wydzierżawiano. W 1934 roku pisano „o kiosku, który jest puszczany w dzierżawę za 48 zł rocznie”²⁰⁹. 19 lutego 1935 roku Deputacja Leśno-Ogrodnicza zdecydowała, żeby „wydzierżawić [go] na dotychczasowych zasadach”²¹⁰. Z dużym prawdopodobieństwem można zakładać, że znaj-

.....

²⁰⁵ APT, AmT, C7685, k. 68.

²⁰⁶ Tamże, k. 92.

²⁰⁷ APT, AmT, D6379, k. 10 v.

²⁰⁸ APT, AmT, D1438.

²⁰⁹ Tamże; APT, AmT, D1646, k. 21.

²¹⁰ APT, AmT, D1438.

dował się on w pobliżu południowo-zachodniej części największego stawu parkowego (il. 28).

Plac Schillera (Schiller-Platz)

Do 1884 roku okolice późniejszego Placu Schillera wraz z północno-zachodnim kwadratem Łasku *Cegielna* traktowano jako śmietnisko, dlatego Zarząd Policyjny zabronił w kwietniu tego roku „wyładowywania w owym miejscu łąjna, śmieci itp.”²¹¹. W 1887 roku „w Łasku *Cegielnia* między Restauracją «Cegielnia» a Zieleńcem założono szkółkę leśną”²¹².

Plac Schillera powstał w 1905 roku. 18 kwietnia toruński komitet obchodów uroczystości setnej rocznicy śmierci autora *Zbójców* wystosował do magistratu prośbę, „aby na 7 maja – na obchody ku czci Schillera – plac dawnej miejskiej cegielni uporządkować, nadać mu imię Schillera, w widocznym miejscu postawić tablicę pamiątkową albo popiersie z brązu, zamknąć procesję uroczystym posadzeniem drzewa”. 25 kwietnia miasto wyraziło zgodę na spełnienie wszystkich prośb Towarzystwa im. F. Schillera²¹³.

W Archiwum Państwowym w Toruniu zachował się plan sytuacyjny obchodów uroczystości. Zaznaczono na nim miejsce w pobliżu ul. Bydgoskiej – był to *Schiller-Platz* (il. 179). Układ alejek był wówczas zupełnie inny niż ten, który przedstawiono na planie z 1909 roku. W centralnym punkcie, na półokrągłym trawniku, wyznaczone miejsce na mównicę i posadzenie lipy²¹⁴.

Kolejne informacje dotyczące usytuowania Placu Schillera pochodzą z końca kwietnia 1905 roku. 27 kwietnia miasto wydało obwieszczenie, że w związku z obchodami rocznicowymi ku czci Schillera proponuje właści-

.....

²¹¹ APT, AmT, G340, k. 1 i nast.

²¹² Tamże, k. 4

²¹³ APT, AmT, C7423, k. 4.

²¹⁴ Tamże, k. 25.

cielom sklepów i karczem wykupienie stoisk (ew. bud) w części lasu między *Sedanplatz* i *Zieleńcem* w celu prowadzenia handlu podczas uroczystości (7 maja). Koszt wynajmu wynosił 1 lub 3 marki²¹⁵. 11 maja 1905 roku ogłoszono spis osób, które wykupiły miejsce pod handel na 7 maja w „Lasku (sic!) *Cegielnia*”: trzynastu osób zapłaciło po 3 marki (wystawiły one tak zwane „karczmy”, czyli większe budy z jedzeniem), tyle samo osób zapłaciło po 1 marce (wystawiły one tak zwane „sklepiki” z przyprawami i innymi drobiazgami)²¹⁶.

W czerwcu 1910 roku na Placu Schillera zaplanowano zbudowanie drewnianej widowni i estrady muzycznej na potrzeby I Zachodniopruskiego Święta Śpiewaczego²¹⁷. Na estradzie mogło zmieścić się jednorazowo tysiąc dwustu śpiewaków (il. 141–143).

W 1911 roku na Plac Schillera planowano doprowadzić wodociąg (por. il. 99). W planie zagospodarowania terenów zielonych z tego samego roku pisano także:

Plac Schillera jest idealnym placem do zabawy [...].

By stworzyć w lasku cegielnianym²¹⁸ wolne powierzchnie do gier i sportu, najbardziej nadają się powierzchnie lasku przed Restauracją „Zieleniec”. Łąki leśne, które obecnie są wykorzystywane przez szkółkę leśną, oferują znakomity teren do gry [chodzi o tereny przy leśniczówce – przyp. autor.]. [...] Bez wątpienia prace pielęgnacyjne byłyby ułatwione, gdyby istniała możliwość sztucznego polewania. Nie jest to jednak niezbędne, a brak instalacji nie wyklucza możliwości upiększania nowej części parku [...]²¹⁹.

Cytowany opis wskazuje, że Plac miał stać się częścią Lasku *Cegielnia* i znajdował się przed laskiem sosnowym oddzielającym go od Restauracji „Zieleniec” oraz od terenów zielonych przy Leśniczówce²²⁰ (por. il. 144–145).

.....

²¹⁵ Tamże, k. 27.

²¹⁶ Tamże, k. 99.

²¹⁷ APT, AmT, G340, k. 7–18.

²¹⁸ Pod pojęciem „Lasek Cegielniany” autorzy cytowanego fragmentu rozumieli okolice Parku *Cegielnia*.

²¹⁹ APT, AmT, C7684, k. 13–15.

²²⁰ Na temat leśniczówki zob.: APT, AmT, D2808, k. 1, 5, 48, 193, 197, 203, 251, 294, 296, 324.

W 1912 roku na Placu Schillera miały zostać wybudowane trawiaste korty tenisowe, jednak ostatecznie ich lokalizację zmieniono na tereny należące do *Établissement „Cegielnia”* (por. il. 12).

W pierwszym piętnastolecu XX wieku na Placu Schillera, w pobliżu Leśniczówki oraz w samym Parku *Cegielnia* wyznaczano co zimę specjalne tory saneczkowe (*Wege zum Rodeln*), zakazując tej formy spędzania czasu wolnego w pozostałych miejscach znajdujących się pod administracją Urzędu Ogrodniczego²²¹.

W dwudziestolecu międzywojennym w 1923 roku w związku z planowaną budową pomnika Stanisława Moniuszki pojawił się pomysł na zmianę nazwy placu – miał się on nazywać „Placem Moniuszki”. Przy czym nowo zbudowany pomnik znajdował się na wskazanym terenie jedynie do roku 1928, kiedy to rozpoczęły się prace przygotowawcze do I Pomorskiej Wystawy Ogrodniczo-Przemysłowej (zob. rozdz. IV) i gdy stanął tam na chwilę gipsowy, tymczasowy pomnik Józefa Piłsudskiego²²². Na sześć tygodni przed otwarciem wystawy w „Słowie Pomorskim” pisano:

[G]orączkowa praca wre także tam, gdzie nad urządzeniem swych wystaw krzątają się sami wystawcy. Teren przed halą, gdzie dawniej stał pomnik Moniuszki, zmienił się nie do poznania. Sam pomnik został na czas wystawy usunięty, teren zniwelowano, wycięto szereg drzew i krzewów, ziemię użyźniono. Na miejscu pomnika stanie fontanna; przed halą zajęła miejsce firma Hozakowski, dalej w głębi firma Hentschel i inne po lewej stronie, ku Cegielni ogrody miejskie z Bydgoszczy przegotowują ogród nowoczesny, z przeciwnej strony zbudowała już swój pawilon f-a Tomaszewski. / Cały ten teren obramowany drzewami tworzy piękny pejzaż, obawy zatem tych, którzy obawiali się <zszpecenia> tej części parku przez wycięcie alei i kilku drzew były na szczęście płonne. / Łączy się z terenem tym dawniejsza po-

.....

²²¹ APT, AmT, C7685, k. 48.

²²² Pomnik wykonano z pośledniego materiału jako jeden z kilku pomników towarzyszących wystawie. Przedstawiał marszałka w galowym mundurze z orderami, siedzącego w głębokim fotelu z oparciem ustawionym na płaskim prostokątnym cokole na skrzyżowaniu alei. Ze względu na efemeryczność tego obiektu nie piszemy o nim w prezentowanym opracowaniu. Więcej informacji zainteresowany Czytelnik znajdzie w książce A. Ziółkiewicza i A. Pacuskiego, dz. cyt. oraz na stronie internetowej Urzędu Miasta Torunia: http://uran.um.torun.pl/~gzm/GM59_11.html (data dostępu: 10 listopada 2011).

lana wśród lasu sosnowego, dziś zamieniona również na teren wystawowy. W głębi najbliższej Zieleńca mieszczą się szkółki i inne pokazy zarządu toruńskich lasów miejskich, zakończone domkiem leśnym z okrągłaków. Będą tu nie tylko eksponaty flory, ale i fauny naszych lasów toruńskich: bażantów, danieli, dzików. / Obszerna polana zajęta jest już cała przez wystawców, o czym świadczą przygotowane już klomby i zagony zraszane podczas suszy bardzo pomysłowymi urządzeniami²²³.

Co więcej, w 1928 roku w trakcie prac przygotowawczych do Pomorskiej Wystawy Ogrodniczo-Przemysłowej we wschodniej części placu zbudowano pawilon wystawowy (jego twórcą był Kazimierz Ulatowski). Pełna dokumentacja techniczna pawilonu i bramy na tereny wystawowe zachowała się w dziale budowlanym akt miasta Torunia (il. 155, 157)²²⁴. Podczas wystawy, jak wspomniano, plac obsadzono prezentowanymi na konkursie roślinami ozdobnymi. „Liczba eksponatów, ich jakość przeszła oczekiwania samych organizatorów. Nie tylko krajowa krytyka zawodowa, lecz i pisma ogrodnicze zagraniczne wyrażały się o wystawie z najwyższym uznaniem” – pisano w ówczesnej prasie²²⁵. W doniesieniach z wystawy między innymi zauważano, że „już samo wejście, tarasy upiękzone kwietnikami (dekoracje ogrodnictwa miejskiego w Grudziądzu) przedstawiają się okazale. Dekoracje kwiatowe firmy Hozakowski przed frontem hali uderzają pięknem rysunku i doborem barw [...]. Szczególnie wielu zwiedzających gromadzi się przy barwnych ogródkach Bydgoszczy, przy poglądowych zagonach kwiatowych firmy Tomaszewski i ciekawej wystawie miasta Torunia”²²⁶ (il. 156, 158–161).

Kolejne informacje dotyczące nieruchomości znajdujących się na Placu Schillera pochodzą z lat 30. XX wieku. W 1931 roku Deputacja Leśno-Ogrodnicza puściła w dzierżawę za 50 zł rocznie „domek leśny na placu powystawowym”²²⁷. 23 marca 1934 roku ta sama Deputacja uchwa-

.....

²²³ *Przed Pomorską Wystawą Ogrodniczo-Przemysłową*, „Słowo Pomorskie” 1928, nr 139 (19 czerwca), s. 3.

²²⁴ APT, AmT, G340–342 (przede wszystkim jednostki: 340 i 342).

²²⁵ *Pomorska Wystawa Ogrodniczo-Przemysłowa*, [w:] Toruń. Królowa Wisły, „Ajencja Wschodnia” 1928, październik, s. 2.

²²⁶ *Pomorska Wystawa Ogrodniczo-Przemysłowa*, „Słowo Pomorskie” 1928, nr 174 (31 lipca), s. 1.

²²⁷ APT, AmT, D1438.

liła obsadzenie hali powystawowej winoroślą²²⁸, natomiast 12 kwietnia postanowiono, że cały teren powystawowy obsadzi się nowymi roślinami (a tym samym przekształci się on w regularny ogród). Pracami związanymi z obsadzeniem placu mieli zająć się ogrodnicy miejscy. Ponadto postanowiono, że halą administrować będzie Zarząd Miejski²²⁹. 12 kwietnia 1934 roku Deputacja Leśno-Ogrodnicza uchwaliła, że Toruńskie Towarzystwo Włościańskich Zakładów Ogrodniczych obsadzi plac i utrzyma go własnym kosztem. Miasto miało zapewnić jedynie wodę do podlewania roślin, utrzymywać ganki, kosić trawniki oraz zagwarantować usługi stróża. W kolejnych dniach uchwalono, że Towarzystwo Ogrodnicze będzie w niedzielę pobierało za wstęp na Plac drobną opłatę w wysokości 20 groszy. 24 kwietnia tego samego roku Deputacja Leśno-Ogrodnicza wydzierżawiła halę powystawową niejakiemu Nalaskowskiemu. Natomiast 16 października Weronika Dymska poprosiła Deputację Leśno-Ogrodniczą o wydanie pozwolenia na postawienie kiosku na placu powystawowym, prośba kobiety została jednak odrzucona. Przy czym już pół roku później – 20 marca 1935 roku – Deputacja zdecydowała się wydzierżawić teren pod kiosk na placu powystawowym innej osobie.

Żelazna altana parkowa, czyli Pawilon Tilka

Żelazna altana parkowa, czyli tak zwany Pawilon Tilka, znajdowała się na zakończeniu poprzecznej osi parku, w miejscu, w którym zbudowano później Pomnik Poległych Żołnierzy Wojsk Balonowych (por. rozdz. IV). Wystawiono ją późnym latem 1897 roku nakładem miasta i toruńskiego Towarzystwa Upiększania, choć sam pomysł zbudowania ozdobnego pawilonu pojawił się na posiedzeniu miejskiej Deputacji Parkowej już 20 maja tego roku. Rajca miejski Tilk zaproponował wówczas pozostałym członkom Deputacji: nadburmistrzowi Paulowi Kohliemu, nadleśniczemu Bae-

²²⁸ Tamże.

²²⁹ Tamże.

hrowi oraz rajcom Kuntzemu i Meyerowi, wystawienie ładnej altanki parkowej, która będzie cieszyć swym wyglądem spacerowiczów (il. 167).

Koszt wykonania pawilonu wyniósł 594 marki, z czego 500 marek zapłacił magistrat (który wskazane środki znalazł w ramach funduszu Kasy Leśnej), a 94 marki – Towarzystwo²³⁰. Jeden z najwcześniejszych przekazów ikonograficznych z wizerunkiem nowo zbudowanej altany to pocztówka z początku XX wieku, przedstawiająca duże schody nad Martówkę, tak zwane *Grosse Treppen* (widok w kierunku pn.). Na placu (na szczycie schodów) stoi interesujący nas obiekt (il. 166). W tym miejscu należy wyraźnie zaznaczyć, że na widokówce widać jedynie górną część schodów (powyżej alei parkowej przecinającej obecnie schody i dzielącej je na dwie części). W czasie, gdy wykonano zdjęcie, a więc u progu XX stulecia, niższa część schodów nie została jeszcze zbudowana (zamiast nich na zdjęciu widnieje wysoka skarpa). Na pierwszym planie, czyli nad współczesną nam aleją nad Martówką, widoczna jest natomiast duża rabatka różana²³¹, która w późniejszych latach miała zostać zlikwidowana.

Na podstawie analizy przekazów ikonograficznych i dokumentacji aktowej można stwierdzić, że altanę zbudowano na naturalnym podłożu ziemnym i prowadziły do niej także alejki. Natomiast fundamenty pawilonu wykonano z cegły i zaprawy wapiennej; schodki o szerokości 16 cm i wysokości 3–4 cm wykonano zaś z betonu²³². Altanę, w której w okresie pruskim odbywały się koncerty parkowe²³³, rozebrano w końcu lat 30. XX wieku. Być może przeniesiono ją wówczas na tereny parkowe na zachód od ul. S. Klonowica. Na mapie z 1934 roku miejsce to zaznaczono kropką (por. il. 112). Obecnie znajduje się tam plac zabaw dla dzieci.

UWAGA. Doskonałą dokumentację ikonograficzną dla parku w latach 30. XX wieku stanowiłyby zdjęcia wykonane przez fotografów: Jana Dekorabiego, Leokadię Biedrzyńską i Alojzego Czarneckiego, którym De-

.....

²³⁰ APT, AmT, C7553, *passim*.

²³¹ Antykwariat Toruński M. Wiśniewskiego (zob. bibliografia).

²³² APT, AmT, C7559, s. 344–347.

²³³ Zob. np.: „Gazeta Toruńska” 1917, nr 124 (2 czerwca), s. 4: informacja o niedzielnym koncercie (godz. 16:00–22:00) kapeli wojskowej I Batalionu 176. regimentu Piechoty w celu zebrania środków na budowę U-botów.

putacja Leśno-Ogrodnicza wydawała pozwolenia na robienie zdjęć w parku. Dwaj pierwsi fotografowie uzyskali je 24 kwietnia 1934 roku²³⁴, ostatni z wymienionych – 17 maja 1938 roku. Odnalezienie zdjęć wykonanych przez wspomnianych fotografów wymaga dalszej, pogłębionej kwerendy.

²³⁴ Tamże (24 kwietnia 1934). Opłata wynosiła 5 zł.

ROZDZIAŁ CZWARTY

POMNIKI

W analizowanym okresie w Parku Miejskim (w części obejmującej zarówno Ogrody Cegielni, jak i Lasek Cegielnia) na pewno istniało sześć pomników. W kolejności chronologicznej (od najstarszego do najmłodszego) były to: pomnik konny Fryderyka Wielkiego, Ławka Fryderyka Schillera, *Schmiedeberg Denkmal*, Pomnik Stanisława Moniuszki, tymczasowy pomnik Józefa Piłsudskiego i Pomnik ku czci Poległych Żołnierzy Wojsk Balonowych.

W okresie pruskim planowano także wzniesienie Pomnika Zwycięstwa (*Kriegerdenkmal*) dla uczczenia pamięci poległych w wojnach z lat 1861–1871 oraz Hali Pamięci dla żołnierzy niemieckich poległych w trakcie I wojny światowej, natomiast w dwudziestoleciu międzywojennym – wystawienie Pomnika Fryderyka Chopina. Pomnik Zwycięstwa postawiono ostatecznie na Placu Teatralnym²³⁵. Pozostałych dwóch projektów nie zrealizowano.

Usytuowany na rogu ulic Bydgoskiej i S. Przybyszewskiego naprzeciw szpitala dziecięcego Pomnik Bismarcka nie należał do przestrzeni parkowej²³⁶.

.....

²³⁵ Por.: J. Kucharzewska, *Architektura i urbanistyka Torunia w latach 1871–1920*, Neriton, Warszawa 2004, s. 109–112, 411–415.

²³⁶ Por. plan: APT, AmT, D2843, k. 3; D2846; A. Ziółkiewicz, A. Paczusi, dz. cyt., s. 9.

Projekty zrealizowane²³⁷

Pomnik konny Fryderyka Wielkiego

Autor:	Julian Wałdowski albo malarz Koehler/Cohler
Data odsłonięcia:	1899 rok lub wcześniej [lata 1883–1890]
Materiał:	drewno malowane
Wymiary:	bd.
Napisy:	bd.
Demontaż:	przed 1918 rokiem

O istnieniu pomnika nie wspominały żadne dotychczasowe opracowania dziejów Torunia. Co więcej, Heinze Krause w tekście *Thorn und Friedrich der Große. Warum der Preußenkönig in der Weichselstadt kein Denkmal bekam*²³⁸ dowodził, że takiego pomnika w Toruniu nigdy nie było.

O istnieniu pomnika po raz pierwszy napisał w marcu 2010 roku Krzysztof Kalinowski, który podkreślał, że o monumencie było wiadomo jedynie dzięki świadectwu pocztówek pochodzących sprzed I wojny światowej. Pomnik zdaniem K. Kalinowskiego miał zostać wystawiony między 1870 a 1900 rokiem (najprawdopodobniej w 1871, 1886 lub 1893 roku) i znajdować się we wschodniej części Lasku *Cegielnia*, w kwadracie między ul. S. Klonowica i ul. M. Konopnickiej²³⁹. Na il. 106 ten punkt zaznaczono strzałką.

Jednak jeśli przyjąć, że przedwojenne widokówki przedstawiające pomnik są werystyczne (zob. np. il. 173), a nie ma powodów, by przypuszczać, że jest inaczej, to pomnik konny pruskiego króla musiał znajdować się na terenie Parku *Cegielnia*, a nie – jak zakłada K. Kalinowski – w Lasku *Cegielnia*.

.....

²³⁷ W dalszej części opracowania pomijamy pomnik tymczasowy J. Piłsudskiego, o którym pisaliśmy wcześniej; por. s. 69.

²³⁸ H. Krause, *Thorn und Friedrich der Große. Warum der Preußenkönig in der Weichselstadt kein Denkmal bekam*, „Der Westpreusse” 1988, Nr. 1, s. 5 i nast.; tekst opublikowano także jako dokument elektroniczny: <http://www.thorn-wpr.de/fqHKTuFdG.htm> (data dostępu: 12 grudnia 2011).

²³⁹ K. Kalinowski, dz. cyt.

W przebadanych przez nas materiałach archiwalnych najwcześniejsze informacje na temat zlokalizowanego w Parku *Cegielnia* pomnika pochodzą z roku 1899 roku²⁴⁰. Na odręcznej mapie planowanej sieci oświetleniowej na terenach restauracyjnych zaznaczono zarówno sam pomnik (*Denkmal*), jak i prowadzącą do niego drogę (*zum Denkmal*), czyli ostatni odcinek promenady parkowej w kierunku zachodnim (il. 177). Także w dokumentach dotyczących inwentaryzacji obiektów restauracyjnych z tego roku wymieniono pomnik z nazwy: *Denkmal Friedrich der Grossen*²⁴¹. Co należy wyraźnie podkreślić, pierwsze znane nam pocztówki z wizerunkiem pomnika (zarówno fotografie, jak i litografie) są obiegowane najwcześniej w 1899 roku. Oznacza to, że pomnik najprawdopodobniej powstał w chwili wydzierżawienia restauracji przez nowego ajenta – firmę *Schiebe&Meyer* – a zatem w 1899 roku, choć niewykluczone, że wzniesiono go wcześniej.

Kolejne informacje na temat pomnika znajdujemy pod rokiem 1910 i 1912. W 1910 roku wymieniono go w umowie między miastem a kolejnym dzierżawcą restauracji, Gustavem Behrendem²⁴². Pomnik zaznaczono także na pochodzącej z 1912 roku mapie sytuacyjnej planowanych w Parku *Cegielnia* kortów tenisowych (por. il. 63)²⁴³. Jego wizerunek pojawia się również w Toruńskiej Księdze Adresowej z tego samego roku, mianowicie w jednej z reklam restauracji G. Behrenda²⁴⁴.

Co istotne, opieka nad pomnikiem nigdy nie należała do obowiązków miasta, tylko restauratora-dzierżawcy, dlatego informacji o pomniku próżno szukać w źródłach poświęconych miejskiej ochronie pomników wykonanych z brązu²⁴⁵.

I tak pomnik toruński był kopią pomnika berlińskiego z 1851 roku autorstwa Christiana Daniela Raucha (*Nachbildung des Berliner Alten-*

²⁴⁰ APT, AmT, C7010, k. 33.

²⁴¹ Tamże, k. 34 v.

²⁴² Por. rozdział II niniejszego opracowania

²⁴³ Zob. np.: APT, Dok. Techn. M. Tor., T. 50, 3105/4/103 (Korty, plan sytuacyjny, 1912 rok).

²⁴⁴ *Adressbuch für Thorn: Stadt und Land 1912*, herausgegeben aufgrund amtlicher Quellen und eigener Feststellungen, Dombrowski, Thorn 1912, s. 361: reklama restauracji Gustava Behrenda; księga dostępna także jako dokument elektroniczny: <http://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/2243?tab=1> (data dostępu: 12 grudnia 2011).

²⁴⁵ APT, AmT, C7405, k. 102–103 v, 109–110 v. Stąd też wiadomo, że pomnika nie odlano z brązu.

Fritz Denkmals) i ze względu na swój charakter (pomnik ogrodowy) wykonano go z poźniejszego materiału, mianowicie drewna. Jego twórcą był albo artysta Julian Wałdowski (Waldowsky)²⁴⁶, albo malarz o nazwisku Koehler/Coehler²⁴⁷.

Jak się wydaje, goście Restauracji „Cegielnia” chętnie spacerowali w kierunku pomnika. I tak w czasopiśmie „Ordenskreuz” opublikowano takie oto wspomnienie jednego z torunian:

Najulubieńszym ze wszystkich toruńskich lokali ogrodowych była zawsze „Cegielnia”. Mała, do dziś istniejąca, świątynia widokowa (*Aussichtstempel*), która znajdowała się na Wzgórzu Wilhelma, oraz znajdujący się na końcu dużej alei pomnik Starego Fryca były tym, co napełniało nas, torunian, dumą. Przy czym sam pomnik nie miał żadnej wartości: zrobiono go z ciosanych desek (*Brettkulisse*), na których na wzór berliński namalowano Starego Fryca i jego wiernych [współpracowników]. Ale oglądany z daleka, zaiste wyglądał jak prawdziwy!²⁴⁸

Pomnik Germanii, czyli Pomnik Schmiedeberga

Tak zwany *Schmiedeberg Denkmal* zaznaczono na dwóch mapach z 1911 roku (il. 106). Zarys jego cokołu i figury widoczny jest także na pocztówkach z lat 1911–1917 przedstawiających wschodnią część parku. Niezmiernie interesująca w tym kontekście jest znajdująca się w zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu widokówka o sygn. MT/HN/I/1368/113 obiegowana 11 stycznia 1915 roku (il. 178). Przedstawiająca wejście do Łasku Cegielnia (*Eingang zum Stadtwald*) pocztówka ukazuje – na pierw-

.....

²⁴⁶ Lipski, *Thorner Gartenlokale*, „Das Ordenskreuz. Thorner Heimat-Zeitung” 1930, Jg. 6, Nr. 8 (maj), s. 3; więcej na temat Wałdowskiego zob.: T. Zakrzewski, *Wałdowski Julian (1854–1912)*, [w:] *Toruński Słownik Biograficzny*, red. K. Mikulski, t. I, Wydawnictwo ToMiTo, Toruń 1998, s. 244 i nast.; P.K., *Die Ziegelei. Sommerlicher Abgesang*, „Das Ordenskreuz. Thorner Heimat-Zeitung” 1936, Jg. 6, Nr. 11 (sierpień), s. 4: „Drogę od Fryca do Zielenca oświetlono lampami łojowymi (*Talglampchen*)”.

²⁴⁷ *Sprechsaal. Die Ziegelei*, „Das Ordenskreuz. Thorner Heimat-Zeitung” 1936, Jg. 6, Nr. 12 (wrzesień), s. 6.

²⁴⁸ P.J. Wallis, dz. cyt., s. 3.

szym planie – kwietnik, natomiast w tle zarys interesującego nas pomnika oraz pergolę. Zarys pomnika widać także na ilustracji nr 107, którą załączono do niniejszego opracowania. Pomnik znajdował się przy alejce łączącej ul. Bydgoską 52/53 z ul. Rybaki 54 (w miejscu dzisiejszego skalnika) i przedstawiał postać kobiecą. W przebadanym materiale archiwalnym nie udało się odnaleźć żadnych informacji na jego temat. Milczą o nim także toruńskie przewodniki z epoki. Pozwala to wnioskować, że *Schmiedeberg Denkmal* – tak samo jak znajdujący się w Parku *Cegielnia* pomnik Fryderyka Wielkiego – miał charakter pomnika ogrodowego wykonanego z pośledniego materiału.

O tajemniczym pomniku napisał jednak w swych wspomnieniach zamieszczonych w „Ordenskreuz” w 1934 roku Paul Justus Wallis:

Latem pojedyncze osoby, zarówno ludzie młodzi, jak i starzy, grali na drózkach w Lasku *Cegielnia* w *croquis*. Znali oni również – i to nie tylko z nazwy – tenis, piłkę nożną, hokej itd. [Skądinąd z powodu ich miłości do sportu] w żadnym ogrodzie publicznym nie mogło zabraknąć także wysokich huśtawek.

Chociaż lasek miejski traktowano jak ozdobę [Torunia], to był on czymś pośledniejszym. I tak rozsądni mieszczanie toruńscy wskazywali na to bardzo wcześnie. Sprawy w swoje ręce wziął w końcu rajca miejski (*Stadtrat*) Schmiedeberg. Będąc miłośnikiem przyrody, otoczył opieką zdziczały zieleniec i przy wejściu do Lasku *Cegielnia* od strony miasta stworzył nowy skwer. Urzędnik miał do dyspozycji wszelako bardzo skąpe środki. I tak nakazał obsadzić front skweru licznymi krzewami, między nimi zaś wyznaczył kręte dróżki. Na środku skweru ustawił zaś na skromnym cokole (przypominającym kształtem kolumnę grecką) gipsowy biust Germanii. Niebawem krzaki rozrosły się w mały las, ponieważ brakowało środków na ich pielęgnację i przycinanie. Ładny zieleniec padał skądinąd także ofiarą najgłupszych żartów, jakie tylko przychodziły do głowy lokalnej młodzieży. Ta śliczna figura, gipsowa Germania, została kiedyś pod osłoną nocy zdjęta z cokołu przez swawolnych uczniów toruńskiego gimnazjum i ustawiona u stóp Kopernika [na Rynku Staromiejskim]²⁴⁹.

²⁴⁹ P.J. Wallis, dz. cyt., s. 4.

Ławka Schillera²⁵⁰

Autor:	Ernest Seger (plakieta)
Data odsłonięcia:	9 maja 1910 roku
Materiał:	włoski marmur (ławka, zagłówek), brąz (plakieta)
Wymiary:	2,5 m szerokości
Napisy:	SCHILLER (marmurowy zagłówek z plakieta)
Demontaż:	bd.
Stan obecny:	odrestaurowana w latach 2004–2005 Ławka Schillera stoi obecnie przy głównej alei Parku na Bydgoskim Przedmieściu

Pierwsze informacje na temat chęci upamiętnienia sto pięćdziesiątej rocznicy urodzin Friedricha Schillera (przypadającej na 10 listopada 1909 roku) w Toruniu pochodzą z 19 maja 1905 roku. W trakcie posiedzenia Towarzystwa im. F. Schillera zauważono, że zgodnie z pomysłami burmistrza Torunia, Willy'ego Stachowitza, w miejscu upamiętnienia poety na Placu Schillera naprzeciw kraty pod rośliny powinno stanąć jego popiersie lub tablica pamiątkowa²⁵¹. 30 czerwca 1906 roku w drugiej części obrad Towarzystwa dyskutowano pomysł wystawienia dużego obelisku ku czci autora *Zbójców*. Jeden z dyskutantów wnioskował za tym, aby zapytać jednego z kamieniarzy, jak wysoki byłby koszt wystawienia obelisku z kamienia odpornego na zmiany pogody, przy czym jako pożądaną lokalizację dyskutant podawał miejsce w pobliżu tak zwanej Lipy Schillera (zasażonej w trakcie obchodów setnej rocznicy śmierci poety w 1905 roku). Natomiast burmistrz Stachowitz miał porozmawiać z firmą *Gladenbrick* o kosztach sporządzenia medalionu²⁵².

Na posiedzeniu 7 czerwca 1907 roku burmistrz Stachowitz przedstawił wyniki swoich działań. Między innymi zaprezentował szkic pomnika sporządzony przez Staatsbaurata Gauera oraz trzy szkice wykonane przez

.....

²⁵⁰ APT, Towarzystwo im. Fryderyka Schillera w Toruniu, t. 3: Organizacja obchodów ku czci F. Schillera w setną rocznicę śmierci (1905–1910); t. 4.

²⁵¹ Tamże, t. 3 – brak paginacji.

²⁵² Tamże.

kamieniarza Meyera²⁵³, z których jeden – naturalny kamień z przymocowaną doń plakieta pamiątkową – uważał za szczególnie interesujący (ze względu na niskie koszty wykonania, tj. 700 marek, oraz na fakt, że pasowałby on do naturalnej przestrzeni Parku Cegielnia). Natomiast dr Bernhart Maydorn proponował, aby przesunąć dzień upamiętnienia Schillera na 10 listopada 1909 roku (czyli rocznicę śmierci poety), a zyskany w ten sposób czas wykorzystać na wystawienie pełnowartościowego monumentu. W przypadku, gdyby zaszła konieczność zebrania na ten cel dodatkowych funduszy, należało – jego zdaniem – zaangażować toruńskich mieszczan. Obecni na sali członkowie Towarzystwa przychylni się do propozycji Maydorna, jednocześnie prosząc, aby ktoś zorientował się, ile zapłacono za pomnik Schillera wystawiony we Wrocławiu w Parku Szczytnickim²⁵⁴, oraz ile mogłoby kosztować wykonanie jego kopii w innym materiale (pomnik wrocławski wykonano z granitu i marmuru, por. il. 180). Sprawą tą miał zająć się *Stadtrat* Gluckman²⁵⁵.

3 lutego 1908 roku do nadburmistrza Torunia został przesłany list Felixa Henry'ego, wrocławskiego architekta, który wykonał projekt architektoniczny pomnika z Parku Szczytnickiego. W liście informował on, że popiersie zostało sporządzone według rzeźby Johanna Heinricha Danneckera, która znajduje się w Muzeum w Weimarze. Reprodukcję przygotowała firma Keller&Reiner z Berlina (mająca swoje biuro na Potsdamerstr. 122), natomiast prace wykonawcze (ich jakość i zgodność z oryginałem) nadzorował prof. Ludwig Menzl z Berlina²⁵⁶.

Zgodnie z informacjami przesłanymi przez Henry'ego firma Keller&Reiner przygotowała i dostarczyła dwa popiersia tej samej wielkości: jedno do Wrocławia (cena: 1860 marek), drugie natomiast do Głogowa (il. 181), przy czym popiersie dostarczone do Głogowa wykonano z gorszego materiału (cena: 1559 marek). Fundament pomnika wrocławskiego wykonała z marmuru *Hauteville* firma Zeidler&Wimmel (koszt: 3665 marek). Całkowity koszt wykonania pomnika (w tym także brązowych słup-

.....
²⁵³ Żaden ze wspomnianych szkiców nie zachował się w aktach.

²⁵⁴ Pomnik odsłonięty 9 maja 1905 roku. Projekt architektoniczny wykonał Felix Henry, popiersie – Ludwig Menzl (według rzeźby Johanna Heinricha Danneckera).

²⁵⁵ APT, Towarzystwo im. Fryderyka Schillera w Toruniu, t. 3.

²⁵⁶ Tamże, t. 4.

ków i prętów tworzących niski płotek) wyniósł zatem około 6500 marek. Dokładne rachunki trzymał tajny radca Geissler, syndyk *Breslau-Brieger Landschaft*. Henry podkreślał także, że skromniejszy pomnik Schillera odsłonięty w setną rocznicę jego śmierci w Głogowie kosztował około 3500 marek, natomiast okalający go niski żelazny parkan – ok. 150 marek. Do korespondencji dołączono fotografie biustu z pomnika, ale nie zachowały się one w archiwaliach²⁵⁷.

9 lutego 1909 roku na posiedzeniu Towarzystwa ustalono, że posiada ono wolne środki w wysokości 1308 marek i 5 fenigów (stan na 31 grudnia 1908 roku), które można wykorzystać na przygotowanie kamienia pamiątkowego i że jego ustawieniem powinna zająć się sprawdzona firma²⁵⁸.

31 marca 1909 roku do dra Maydorna (w odpowiedzi na jego list z dn. 17 marca), który był najważniejszym inicjatorem budowy pomnika Schillera, przyszło pismo z firmy Keller&Reiner. Berlińska spółka informowała, że jej przedstawiciele rozmawiali z tamtejszym rzeźbiarzem prof. Ernstem Segerem o wykonaniu kamienia pamiątkowego (*Schiller-Gedenksteine*), i że profesor, który co prawda jest przyzwyczajony do „innych” (czyli wyższych) honorariów, ze względu na długoletnią znajomość z firmą zgodził się go wykonać po rozsądnych kosztach. Profesor proponował wykorzystanie głazu narzutowego (*Findelstein*) i umieszczenie na nim plakiety z brązu w taki sposób, jak pokazywał to przesłany projekt²⁵⁹. Firma informowała także, że wstępnie koszty wykonania monumentu (w tym przewóz głazu na miejsce i sporządzenia plakiety) wyniosą 1500 marek, ale jednocześnie podkreślała, że Toruń otrzyma „oryginalne dzieło pierwszorzędnego artysty”. W sytuacji, gdyby nie znaleziono odpowiedniego kamienia, proponowano wykorzystać „skromny piaskowiec, surowo ociosany (aby uniknąć efektu grobowca), jak pokazuje to załączony szkic²⁶⁰, na którym będzie można ewentualnie przygotować płasko-rzeźbę, co zostałyby wykonane w atelier artysty”. W tym wypadku kosz-

²⁵⁷ Tamże.

²⁵⁸ Tamże, t. 3.

²⁵⁹ Projekt nie zachował się w aktach.

²⁶⁰ Szkic nie zachował się w aktach.

ty obejmujące zakup kamienia, ale niepokrywające kosztów jego transportu, także miały wynieść 1500 marek²⁶¹.

6 kwietnia 1909 roku na kolejnym posiedzeniu Towarzystwa dr Maydorn poinformował, że nawiązał kontakt z firmą Keller&Reiner z Berlina. Firma miała zamontować na głazie narzutowym pamiątkową plakię wykonaną przez prof. Segera. Dlatego należało dać do prasy (między innymi „Thorner Zeitung”) ogłoszenie o poszukiwaniu odpowiedniego kamienia²⁶².

13 czerwca 1909 r. na kolejnym spotkaniu Schillerowców powiadomiono, że przyszło dziesięć ofert sprzedaży głazu, ponadto stwierdzono, że należy zapytać berlińczyków, czy dysponują także innymi projektami monumentu²⁶³.

Kolejne pismo do Maydorna nadesłane przez firmę Keller&Reiner było datowane na 25 czerwca 1909 roku (przy czym dostawiono na nim stempel: *Architekt Leopold Bauer, Wiedeń, 28 czerwca 1909 roku*). Po rozmowie z prof. Segerem firma złożyła nową propozycję – zbudowanie ławki z reliefem, co uważała za „bardzo dobry pomysł”. Do korespondencji zostały dołączone szkice²⁶⁴, które przedstawiono Maydornowi do zaopiniowania. Firma jednocześnie proponowała dwa inne warianty upamiętnienia Fryderyka Schillera w Toruniu. Uważała bowiem, że ławka będzie bardzo droga, i że wysokie będą koszty jej transportu. Informowała także, że nie wyklucza, iż ławkę będzie mógł wykonać na miejscu lokalny kamieniarz, o ile wcześniej prześle się do Torunia dokładny rysunek, na podstawie którego będzie on mógł przygotować dzieło. W takim przypadku w Berlinie wykonano by jedynie plakię z podobizną poety, którą następnie wysłano by do Torunia. Natomiast dwa pozostałe pomysły, które dawała pod rozwagę firma Keller&Reiner, to:

1. wzniesienie altany (*Laube*) w zielonym parkowym otoczeniu, na której zamontowano by płaskorzeźbę z brązu; w tym wypadku informowano, że altana mogłaby zostać wykonana na miejscu w Toruniu na podstawie detalicznego rysunku przesłanego przez projektanta;

.....

²⁶¹ APT, Towarzystwo im. Fryderyka Schillera w Toruniu, t. 4.

²⁶² Tamże, t. 3.

²⁶³ Tamże.

²⁶⁴ Szkice nie zachowały się w aktach.

2. stworzenie herm ze studnią; ale był to projekt – co wyraźnie podkreślano – bardzo kosztowny; jeżeli jednak gdzieś w pobliżu planowanego miejsca upamiętnienia poety znajdowało by się źródło albo można by było dostarczyć tam wodę w inny sposób, wówczas można by zastanowić się nad studnią.

Firma prosiła o szybką odpowiedź, który projekt preferują toruńczycy, aby mogła zająć się jego realizacją²⁶⁵.

W kolejnym liście z 25 stycznia 1910 roku firma Keller&Reiner informowała, że rozmawiała o wspomnianych już projektach z prof. Sege-rem i że udało się znaleźć gotową marmurową ławkę, która odpowiadała by potrzebom Torunia. Prof. Seger myślał, że można by dosztukować do niej płaskorzeźbę wykonaną z tego samego, co ona materiału. Do Berli-
na dostarczono także marmur tej samej jakości (co marmur, z którego wykonano ławkę), który był odporny na trudne warunki atmosferyczne. Do korespondencji dołączono rysunek płaskorzeźby w skali 1:10²⁶⁶. Proszono także o informację, jak duża kwota mogłaby zostać przeznaczona na przygotowanie ławki, ponieważ honorarium dla rzeźbiarza i koszty jej wykonania przekraczają umówioną wcześniej sumę (czyli 1500 marek). Firma wierzyła jednak, że „uda się znaleźć jeszcze kilkaset marek”, dlatego czekała teraz na wiążącą ofertę²⁶⁷.

26 stycznia 1910 roku na spotkaniu Towarzystwa w Toruniu stwierdzono, że żaden z kamieni, które znaleziono za pośrednictwem ogłoszenia prasowego, nie jest odpowiedni do przekształcenia w pomnik, dlatego trzeba zrezygnować z projektu *kamienia pamiątkowego*. Informowano także, że berlińczycy przesłali do Torunia projekt „*ławki z medalionem*”, której koszt wykonania wyniósłby 1800 marek. Członkowie Towarzystwa stwierdzili, że realizację tego projektu powinna rozważyć kapituła²⁶⁸.

16 lutego 1910 roku na spotkaniu Schillerowców dyskutowano o pieniądzach, które pozostają w dyspozycji Towarzystwa. Tych było jednak za mało, aby kupić ławkę, dlatego zdecydowano się urządzić loterię i wieczór

.....

²⁶⁵ APT, Towarzystwo im. Fryderyka Schillera w Toruniu, t. 4.

²⁶⁶ Rysunek nie zachował się w aktach.

²⁶⁷ APT, Towarzystwo im. Fryderyka Schillera w Toruniu, t. 4.

²⁶⁸ Tamże, t. 3.

Schillerowski w Teatrze Miejskim, aby w ten sposób zebrać brakujące środki. Jednocześnie postanowiono przyjąć ofertę berlińczyków, żeby nie tracić więcej czasu. Swoją pomoc obiecali Generalmajor Hoffman i właściciel fabryki pierników Gustaw Weese. Dr Maydorn miał złożyć listownie zamówienie na marmurową ławkę z brązowym medalionem. Jednocześnie wyznaczono osoby odpowiedzialne za zorganizowanie wieczoru Schillerowskiego. Do odręcznej notatki dołączono wycinek prasowy („Thorner Zeitung”, 19 lutego 1910) informujący o poczynaniach komitetu. Opisywano w nim, dlaczego i kiedy Towarzystwo chce odsłonić monument. Wskazywano także na problemy finansowe oraz opisywano przedsięwzięty projekt. Między innymi informowano, że pierwotnie planowano wystawienie głazu narzutowego z medalionem, ale ten nie przetrwałby niekorzystnych, zmiennych warunków atmosferycznych. Dlatego zdecydowano się na „ławkę z marmuru o szlachetnej formie, 2,5 m długości z nadbudówką marmurową, na której umieści się tablicę”. Na 10 kwietnia zaplanowano wieczór Schillerowski, na którym miały być prezentowane fragmenty dramatów i poezja artysty. Organizatorami wydarzenia mieli zostać: Generalmajor Griepenkerl, burmistrz Stachowitz, radca przemysłowy (Gewerberat) Wingendorf, dyrektor teatru Schroeder i przedstawiciel Towarzystwa – dr Maydorn²⁶⁹.

21 lutego 1910 roku firma Keller&Reiner potwierdziła, że 17 lutego otrzymała list z umową na wykonanie ławki Schillera zgodnie z następującym kosztorysem: „marmurowa ławka z brązowym medalionem Schillera – 1800 marek, wysyłka z dworca w Berlinie”. Jednocześnie firma informowała, że będzie rozmawiać z prof. Segerem, o tym jak idą prace nad plakieta, i napisze o ich postępie w kolejnym liście²⁷⁰.

Kolejny list z 14 marca donosił, że model medalionu jest już gotowy i że zdjęto z niego gipsową maskę; do Berlina przybył także zamówiony nowy blok marmuru. Prof. Seger twierdził jednak, że najlepiej byłoby wykonać płaskorzeźbę nie z brązu, ale z tego samego materiału co ławka, co miało posiadać wiele zalet:

.....

²⁶⁹ Tamże; kolejne informacje o organizacji wieczoru teatralnego pojawiają się w zapisach z dn. 22 lutego, 28 lutego, 13 marca, 19 marca i 29 marca 1910 roku oraz w wycinkach z prasy z dn. 2, 8 i 10 kwietnia 1910 roku.

²⁷⁰ Tamże, t. 4.

- jasna marmurowa płaskorzeźba miała mieć większą siłę oddziaływania niż plakieta wykonana z brązu, co było nie do przecenienia ze względu na fakt, że ławeczka (która jest niewielkich rozmiarów) będzie stała w otwartej przestrzeni;
- kamień miał być lepszy od brązu, ponieważ pod wpływem zmiennych warunków atmosferycznych na metalu mogłyby pojawić się z czasem pęknięcia i nierówności (*Laufrinnen*);
- marmur był materiałem bezpieczniejszym, ponieważ „jakaś zła ręka może ukraść metalową plakiętę”.

Koszty wykonania plakiety z marmuru miały być takie same, jak w przypadku plakiety z brązu. Dlatego też poproszono torunian o szybkie podjęcie decyzji, jakiego materiału użyć, gdyż wykonanie plakiety z marmuru zajęłoby więcej czasu, firma chciała zaś dostarczyć ławkę w umówionym terminie. Informacje na temat ciężaru ławki i jej fundamentów miały zostać wysłane przed 30 czerwca. Przy czym na marginesie listu znajdujemy dopisek ołówkiem, że marmur jest trudniejszy w pielęgnowaniu²⁷¹.

W odpowiedzi na pismo Meydorna 18 kwietnia 1910 roku do Torunia przyszedł telegram z Berlina, że ławka jest już gotowa i 19 kwietnia zostanie wysłana za pośrednictwem firmy Deutsche Steinindustrie. Plakieta była prawie gotowa i miała zostać przesłana osobno; rzeźbiarz uważał, że już na miejscu z łatwością zamontuje ją lokalny kamieniarz. 27 kwietnia 1910 roku berlińska firma poinformowała, że rano wysłano pocztą pospieszną płaskorzeźbę z czterema śrubami, które są niezbędne do jej przymocowania²⁷².

Kolejny list z Berlina datowany na 3 maja 1910 roku (w odpowiedzi na list Maydorna z 30 marca 1910 roku) wyrażał radość, że przesyłki dotarły i że „ławka dobrze spełnia swoje zadania oraz wygląda dobrze i robi godne wrażenie”. Marmur, jak podkreślano, pozyskano z Giralamo w Północnych Włoszech. Jednocześnie przepaszano, że opakowanie zawiodło (czyli że przesyłka została źle zabezpieczona), i wyrażano nadzieję, że szramy na bocznych ściankach ławki będzie mógł wygładzić na miejscu fachowiec. Proszono także o odesłanie listu frachtowego z protoko-

.....

²⁷¹ Tamże.

²⁷² Tamże.

tem szkody, aby złożyć reklamację w Deutsche Steinindustrie, ponieważ wierzono, że uda się dostać jakieś odszkodowanie za wszystkie zniszczenia. Płatność za ławkę (1800 marek) miała zostać uregulowana czekiem albo listem pieniężnym nadanym na adres firmy.

Pod koniec kwietnia 1910 roku w lokalnej prasie pojawiły się informacje, że odsłonięcie ławki nastąpi 9 maja o godzinie 17.00 w rocznicę śmierci poety. Uroczystościom miał towarzyszyć koncert w Parku Cegielnia, na którym miała zagrać kapela 61. Regimentu Piechoty; bilety można było kupić w przedsprzedaży. W tym samym czasie wysyłano drukowane zaproszenia imienne na uroczystość²⁷³.

10 maja 1910 roku w „Thorner Zeitung” opublikowano artykuł zatytułowany *Die Schillerbank*, w którym dokładnie opisywano przebieg uroczystości odsłonięcia ławki (9 maja) oraz informowano o jej cenie (1500 marek kosztowała brązowa plakieta, 300 marek marmurowa ławka). Pisano także, że plakieta ukazuje realistyczny wizerunek Schillera i że firma kamieniarska A. Irmera z Torunia zamocowała monument za darmo. Podawano także dokładną lokalizację ławeczki, która była różna od dzisiejszej. „Ławka jest ustawiona przed lipą nieopodal Kolumny Bismarcka i zostanie okolona krzakami w celu schowania jej tylnej części. Ławka zostanie także podwyższona, ponieważ jest trochę niska” (il. 184). Podkreślano, że Lipa Schillera, obok której stanęła ławka, została zasadzona dokładnie pięć lat temu. Wreszcie pisano, że w trakcie uroczystego koncertu było chłodno, więc słuchacze musieli schować się na werandzie restauracji²⁷⁴.

Kolejne informacje dotyczące ławki pochodzą z 29 lipca i 1 sierpnia 1910 roku. Dowiadujemy się z nich, że firma kamieniarska Irmera wykonała prace związane z Ławką Schillera zgodnie z życzeniami Towarzystwa, oraz że należy zebrać kolejne fundusze na rzecz urządzenia otoczenia pomnika²⁷⁵.

W kolejnych latach pomnikiem opiekowało się miasto. Między innymi zachowała się umowa magistratu i Instytutu Gladenbaecka dla Opieki nad Pomnikami w Friedrichshaden w sprawie skontrolowania i opieki

²⁷³ Tamże, t. 3.

²⁷⁴ Tamże.

²⁷⁵ Tamże.

nad pomnikami brązowymi w Toruniu. Umowa dotyczyła Ławki Schillera, Pomnika Wilhelma i Pomnika Kopernika oraz obejmowała następujące prace: spajanie szczelin i nitów (*Näte*), mocowanie obluzowanych elementów, uzupełnienie odpęknionych elementów, usuwanie zardzewiałych elementów żelaznych i uzupełnianie szlachetnej patyny²⁷⁶.

Pod koniec lutego 1920 roku, kiedy władzę w mieście przejęła już administracja polska, monument został uszkodzony przez nieznaną sprawców, którzy ukradli brązową tablicę z wizerunkiem poety. Władzom miejskim donieśli o tym akcie wandalizmu rajca Weese i inspektor ds. ogrodów Müller²⁷⁷. Z tego samego okresu pochodzi zapiska spisana w języku polskim: „Zniszczenie pomnika. Niecne ręce przed niedawnym czasem podobiznę sławnego poety Szylera, z brzozy relief, zniszczyły. Oburzenie ogólne!”²⁷⁸.

Co interesujące, niebawem w miejsce plakiety z nazwiskiem Schillera pojawiła się nowa, mająca upamiętnić jednego z polskich poetów. I tak w marcu 1931 roku na łamach „Ordenskreuz” członkowie mniejszości niemieckiej w Toruniu skarżyli się, że „Ławka Schillera, wzniesiona na łące cegielnianej vis-à-vis koszar ułanów dzięki staraniom zmarłego dyrektora liceum dra Maydorna, ma dziś przytwierdzoną plakietę z niedającym się wymówić nazwiskiem polskiego wieszca. Przy czym wykonaną z brązu plakietę z bustem Schillera ukradziono już w czasach, kiedy panowała wielka inflacja”²⁷⁹.

Pomnik Stanisława Moniuszki²⁸⁰

Autor:	Wojciech Durek (artysta-rzeźbiarz), Jarłowski (sztukater)
Data odsłonięcia:	20 maja 1923 roku
Materiał:	beton ceglany (cokół), kamień (rzeźba)
Wymiary:	por.: <i>Projekt i kosztorys odbudowy pomnika wg projektu Wojciecha Durka</i>
Napisy:	ST. MONIUSZKO 1819–1871 (na cokole)

.....

²⁷⁶ APT, AmT, C7405, k. 102–103 v (5 lipca 1914).

²⁷⁷ APT, AmT, C7423, k. 100 [30]; władze miejskie omawiały sprawę 9 marca 1920 roku.

²⁷⁸ Tamże, k. 100 v [30 v].

²⁷⁹ „Das Ordenskreuz. Thorner Heimat-Zeitung” 1931, Jg. 7, Nr. 6, s. 4.

²⁸⁰ APT, AmT, D2841.

Demontaż:	1928 rok
Stan obecny:	od 1986 roku pomnik ku czci Moniuszki stoi na skwerze przy rogu ul. Bydgoskiej i ul. F. Chopina; zrekonstruowano (ze zmianami) popiersie Moniuszki, całkowicie nową formę przybrał natomiast cokół, na którym znajdują się między innymi lutnia z gałązką wawrzynu oraz brązowa plakietka z wyobrażeniem przedwojennego pomnika

Pomnik miał zostać wzniesiony z okazji I Zjazdu Pomorskiego Związku Kół Śpiewaczych, który odbył się w dniach 20–21 maja 1923 roku w Toruniu²⁸¹. Inicjatorem powstania monumentu był prezes toruńskiego Towarzystwa Śpiewaczego „Lutnia” Ludwik Makowski, który wystąpił z wnioskiem wystawienia pomnika już w listopadzie 1922 roku, kiedy przystąpiono do przygotowawczych prac nad Zjazdem. Pomnik powstał ze składek społecznych. Listę darczyńców otwierała „Lutnia”, która donowała na ten cel 50 000 marek. Na ogólnym zebraniu toruńskich chórów przedstawiciele „Lutni” zaproponowali także zorganizowanie przez miejscowe koła śpiewacze koncertu, z którego cały dochód zostałby przeznaczony na budowę monumentu. Koncert odbył się 5 lutego 1923 roku. W jego trakcie zebrano 400 000 marek. Istotny wkład finansowy poniosło Koło Śpiewacze „Dzwon”, które donowało 250 000 marek. W zbiorce pieniędzy zorganizowanej przez „Lutnię” zasłużyli się także dwaj członkowie Towarzystwa: Marceli Kadlec i Bernard Piątkowski.

W marcu 1923 roku ze względu na fakt, że Koła Śpiewacze w Toruniu zamierzały postawić pomnik Moniuszki na tak zwanym Placu Schillera w Parku *Cegielnia*, poproszono o zmianę nazwy tego miejsca na „Plac Moniuszki”. Do wniosku dołączono plan sytuacyjny Placu Moniuszki (il. 185)²⁸². Budowę pomnika w myśl wniosku Towarzystwa magistrat zatwierdził 27 marca 1923 roku²⁸³.

.....

²⁸¹ *Pamiętnik I. Zjazdu Pomorskiego Związku Kół Śpiewaczych w Toruniu dnia 20. i 21. maja 1923 roku*, S. Buszczyński, Toruń 1923, s. 35; dokument dostępny także w formie elektronicznej: <http://kpbc.umk.pl/dlibra/doccontent?id=20307&dirids=1> (data dostępu: 12 grudnia 2011).

²⁸² APT, AmT, D2841, k. 1–1 v.

²⁸³ Tamże, k. 2.

Twórcami pomnika byli rzeźbiarz Wojciech Durek i sztukater Jarłowski. Odświeżenie i poświęcenie monumentu nastąpiło 20 maja 1923 roku. Był to „pierwszy na Pomorzu polski pomnik, przeszłości ku chlubie, żyjącym na pociechę, a przyszłości ku podniesieniu ducha”²⁸⁴.

Wygląd pomnika

W *Pamiętniku I. Zjazdu Pomorskiego Związku Kół Śpiewackich* opublikowano projekt pomnika (zob. il. 186), którego cokół różnił się od realizacji z 1923 roku (zob. il. 187–188). Pierwotnie na cokole miały znaleźć się napisy z dziennymi datami urodzin i śmierci kompozytora oraz jego pełnym imieniem i nazwiskiem. Ponadto miała pojawić się płaskorzeźba przedstawiająca Halkę z podarowaną jej przez Janusza chustą. Przedstawiona w dramatycznym geście Halka miała zostać umieszczona z lewej strony cokołu, trzymana przez nią w dłoni chusta opasywała od tyłu główną część cokołu z popiersiem Moniuszki i ponownie wyłaniała się z jego prawej strony. Ostatecznie zrezygnowano z wyobrażenia chusty po prawej stronie cokołu w jej miejsce umieszczając płaskorzeźbę Giewontu zobrazowanego jako Śpiący Rycerz. Natomiast z lewej strony zostawiono pierwotnie planowaną płaskorzeźbę Halki, przy czym uległa ona pewnym modyfikacjom. Zrezygnowano z przedstawienia dramatycznej sylwetki kobiecej (jakby wychodzącej z wnętrza pomnika i szykującej się do skoku w przepaść) z chustą w dłoniach na rzecz przedstawienia masywnej, nieco przygarbionej kobiety w tradycyjnym podhalańskim stroju wskazującej na część główną cokołu, gdzie umieszczono lutnię z gałką delfickiego (apollinińskiego) wawrzynu – symbolami Muzyki, Sztuki i Chwały. Na części głównej cokołu przypominającej wysoki postument-kolumnę umieszczono biust S. Moniuszki, inicjał imienia, nazwisko oraz daty roczne życia.

Uszkodzenie pomnika w 1926 roku

Późną wiosną 1926 roku pomnik uległ uszkodzeniu. 17 czerwca zarząd Kół Śpiewaczych uchwalił, że należy niezwłocznie zwrócić się do miasta

.....

²⁸⁴ *Pamiętnik...*, s. 35; A. Ziółkiewicz, A. Paczusi, dz. cyt., s. 11.

z prośbą o naprawienie monumentu. „Pomnik ten jakaś psotna lub złośliwa ręka uszkodziła. Obecny jego wygląd krytykowany jest przez publiczność miejscową i zamiejscową”²⁸⁵. 14 lipca przyszła odpowiedź magistratu, w której stwierdzano, że magistrat nie jest właścicielem pomnika i dlatego nie może przeprowadzić jego naprawy²⁸⁶.

Ze względu na niejasną sytuację własnościową pomnika 1 września 1926 roku zarząd Kół Śpiewaczych podjął uchwałę, w której zobowiązywał się zapytać Towarzystwo Miłośników Torunia (wcześniejsze Towarzystwo Upiększania) o to, do kogo należy monument i kto zobowiązał się przejąć nad nim pieczę²⁸⁷. W piśmie z 14 grudnia zarząd ToMiTo stwierdzał, że nie posiada dostatecznych danych celem wyjaśnienia, kto jest rzeczywistym właścicielem pomnika. Wiadomo było tylko, że inicjatorem budowy monumentu było Towarzystwo Śpiewacze „Lutnia” w Toruniu, względnie jego prezes, Ludwik Makowski, oraz że pomnik zbudowano ze składek mieszkańców. 24 stycznia 1927 roku zaangażowane w całą sprawę ToMiTo wysłało ponowną prośbę do magistratu o zaopiekowanie się pomnikiem²⁸⁸. Po stwierdzeniu przez Wydział XI Urzędu Miasta Torunia faktu, że istotnie miasto wzięło na siebie obowiązek opieki nad pomnikiem, władze zgodziły się przeprowadzić naprawę jego uszkodzonych części²⁸⁹. 8 lutego 1927 roku magistrat zobowiązał się naprawić pomnik wiosną. Do 9 sierpnia 1927 roku monument został przywrócony do pierwotnego stanu²⁹⁰.

Likwidacja pomnika w 1928 roku

Pomnik Moniuszki rozebrano w 1928 roku z powodu budowy pawilonu wystawienniczego i przygotowywania terenów wystawienniczych na potrzeby Wystawy Ogrodniczo-Przemysłowej, która miała odbyć się w Toruniu w dniach 28 lipca-4 października 1928 roku. 15 lutego 1929 roku rzeźbiarz Maksymilian Scharlowski (vel Szarłowski) wystawił rachunek

.....

²⁸⁵ APT, AmT, D2841, k. 4.

²⁸⁶ Tamże, k. 6.

²⁸⁷ Tamże, k. 6 v.

²⁸⁸ Tamże, k. 8 v.

²⁸⁹ Tamże.

²⁹⁰ Tamże, k. 9.

za rozebranie pomnika²⁹¹. Jednocześnie przedstawił kosztorys wystawienia pomnika w nowym miejscu (przed ochronką miejską) opiewający na sumę 2 100 zł, który obejmował: ustawienie pomnika, dostarczenie nowego cokołu ze sztucznego kamienia obciosanego fachowo, dostarczenie liter z brązu i ich przymocowanie, impregnowanie pomnika i ustawienie biustu²⁹². Jedynym zachowanym elementem pomnika z 1923 roku miało być popiersie S. Moniuszki, które Szarłowski zobowiązywał się ustawić na wysokim cokole-obelisku oflankowanym u podstawy tujami (por. il. 189–190). Projekt ten nie został jednak zrealizowany.

16 grudnia 1929 roku Towarzystwo Kół Śpiewaczych wystosowało do władz miasta pismo z zapytaniem, jak ma się sprawa pomnika i czy nie należy zapisać odpowiedniej kwoty na jego odbudowę w preliminarzu budżetowym na kolejny rok. Chociaż Towarzystwo otrzymało odpowiedź, że część środków jest już zabezpieczona, to jednak 30 grudnia 1929 roku wskutek braku funduszy na rok 1930/1931 magistrat odłożył sprawę odbudowy monumentu do 15 lipca 1930 roku²⁹³.

24 stycznia 1930 roku towarzystwa śpiewacze „Lutnia”, „Dzwon” i „Moniuszko” ponownie wystosowały do prezydenta Torunia pismo, w którym prosiły o przeznaczenie odpowiednich sum na odbudowę pomnika. „Z okazji pierwszego zjazdu śpiewaków z całej Polski, w roku 1923 w Toruniu wybudowano ze składek wymienionych towarzystw pomnik Moniuszki. Po poświęceniu oddano pomnik w ręce miasta. W 1928 roku pomnik rozebrano, gdyż stał na drodze urzędzeniu wystawy. Towarzystwa proszą prezydenta, aby spowodował postawienie na nowo pomnika i wstawił potrzebną sumę do przyszłorocznego budżetu miasta”²⁹⁴ – napisano w liście.

30 stycznia 1930 roku został sporządzony protokół w sprawie rozbiórki pomnika. Wezwany na przesłuchanie rzeźbiarz Szarłowski zeznał, że: „Na krótko przed otwarciem Pomorskiej Wystawy Ogrodniczej zawezwany zostałem przed komisję komitetu wystawy ogrodniczej jako doradca

²⁹¹ Tamże, k. 10.

²⁹² Tamże, k. 12.

²⁹³ Tamże, k. 14.

²⁹⁴ Tamże, k. 17.

fachowy przy rozbiorze pomnika Moniuszki. Na polecenie tej komisji została mi powierzona praca fachowego, bez uszkodzeń, zdjęcia popiersia Moniuszki z pomnika tegoż, znajdującego się na terenach wystawy. Z powodu nie zdecydowania się komisji na miejsce, na którym po raz wtóry miał stanąć pomnik, dostałem polecenie zdjęcia popiersia i odstawienia go chwilowo na składnicę miejską. Zlecenie to wykonałem. Postument zaś uznany przez komisję jako nieartystyczny został, o ile mi wiadomo, rozebrany przez pracowników miejskich²⁹⁵.

2 lutego 1930 roku naczelnik Wydziału VII Urzędu Miasta Torunia poprosił o przejrzenie księgi uchwał magistratu celem odszukania uchwały o likwidacji pomnika na terenie Parku Miejskiego. Dzięki dopiskom z 3 lutego dowiadujemy się, że w księgach uchwał z okresu 1 maja–1 września 1928 roku brak było zarządzenia o rozbiórce²⁹⁶.

6 lutego po potwierdzeniu się informacji, że pomnik usunięto z powodów estetycznych, w Toruniu wybuchła afera. Starano się ustalić, kto wydał polecenie rozebrania monumentu. Do akt wciągnięto zeznania dwóch osób, które stwierdziły, że nic nie wiedzą na ten temat²⁹⁷.

8 kwietnia 1930 roku deputacja budowlana stwierdziła, że zajmie się sprawą odbudowy pomnika dopiero wtedy, gdy magistrat potwierdzi fakt, że utrzymanie pomnika należy do jego obowiązków²⁹⁸. (Sytuacja ta przypominała zajścia z 1926 roku, kiedy pomnik uległ zniszczeniu i w celu jego naprawy próbowano ustalić, kto jest jego właścicielem: magistrat czy Towarzystwo Śpiewacze „Lutnia”). Dwa dni później – 10 kwietnia – naczelnik Wydziału VII UM napisał do przewodniczącego Rady Miejskiej, że pomnik znajduje się w składnicy przy ul. Grudziądzkiej, ale nie można go ponownie wznieść, ponieważ w budżecie na rok 1930/1931 nie przewidziano na ten cel osobnych środków. (Ze znajdującej się na piśmie adnotacji z 10 listopada 1930 roku dowiadujemy się jednak, że na kolejny rok budżetowy 1931/1932 zapisano na ten cel kwotę w wysokości 2 100 zł²⁹⁹.) Ze względu

²⁹⁵ Tamże, k. 16.

²⁹⁶ Tamże, k. 20.

²⁹⁷ Tamże, k. 16 v.

²⁹⁸ Tamże, k. 18.

²⁹⁹ Tamże, k. 19.

na trudną sytuację finansową oraz niekorzystną atmosferę wokół sprawy 14 maja 1930 roku przewodniczący Rady Miasta zwrócił się do magistratu z prośbą o jak najszybsze znalezienie winnego rozebrania pomnika, aby obciążyć go kosztami postawienia nowego³⁰⁰. Jednakże magistrat nie znalazł osoby odpowiedzialnej za likwidację monumentu.

5 stycznia 1931 roku w obliczu niemożności ustalenia tożsamości osób winnych rozbiórki Prezydent Miasta Torunia zwrócił się do dra Dandal-skiego, byłego Prezesa Komitetu Pomorskiej Wystawy Ogrodniczo Przemysłowej, „o podanie, kto dał polecenie rozebrania i usunięcia pomnika”³⁰¹. Półtora miesiąca później, 24 lutego, Dandal-ski wysłał odpowiedź, w której stwierdził, że nie wie, kto wydał takie polecenie. Wiedział tylko, że komitet wystawowy zdecydował zwrócić się do magistratu z prośbą o usunięcie monumentu, więc gdy kilka dni później Dandal-ski przybył na plac wystawy i zobaczył, że „pomnik został w nocy usunięty”, bardzo się zdziwił. Na pytanie, kto to zrobił, pytany nie potrafił udzielić informacji³⁰². 23 marca 1931 roku drogomistrz Groszewski oświadczył, że rozbiórką zajął się rzeźbiarz Maksymilian Szarłowski³⁰³. Dzień później zeznania złożył Szarłowski, który stwierdził, że rozbiórkę uchwalił Komitet, a jego wezwano dlatego, że był budowniczym pomnika. Robotników do rozbiórki i zwiezenia gruzu dostarczył mu członek komisji, inspektor Bagiński. Natomiast inny członek komisji, Kazimierz Ulatowski, polecił mu sporządzić przed dwu laty (tj. w 1929 roku, zob. s. 90 i nast.) kosztorys ponownego ustawienia pomnika przed ochronką miejską. „Robota miała być szybka i taka też była”, ale za jej wykonanie Szarłowski zapłaty nie otrzymał. Mężczyzna nie pamiętał, kto bezpośrednio zlecił mu pracę, ale twierdził, że przy rozbiórce obecny był Bagiński³⁰⁴.

Z zeznań Bagińskiego (13 kwietnia 1931 roku) wynikało, że uczestniczył on w rozbiórce, ale sądził, że dokonywana jest ona na polecenie magistratu, stąd też nie wiedział nic o bezpośrednim pomysłodawcy li-

³⁰⁰ Tamże, k. 21 v.

³⁰¹ Tamże, k. 22.

³⁰² Tamże, k. 23.

³⁰³ Tamże, k. 23 v.

³⁰⁴ Tamże, k. 25.

kwidacji pomnika³⁰⁵. 18 kwietnia magistrat wystosował pismo do radcy budowlanego K. Ulatowskiego, w którym stwierdzał, że 2 lutego 1928 roku Ulatowski uchwalił, że należy zwrócić się do miasta o wydanie zgody na rozebranie pomnika. Akta miejskie jednak nie wykazują, aby podjęto jakąkolwiek uchwałę w tej sprawie. Także przeprowadzone przez magistrat dochodzenie nie wykazało, kto dał polecenie usunięcia monumentu. Z akt wynikało tylko, że kamieniarz Szarłowski otrzymał 18 lutego 1929 roku wynagrodzenie od Wydziału Budowlanego za rozbiórkę pomnika. Radca polecił mu też wykonanie kosztorysu pomnika przed ochronką miejską oraz przedstawił projekt nowego pomnika S. Moniuszki. Drogomistrz Groszewski zeznał natomiast, że to nikt inny jak Ulatowski dał mu polecenie przewiezienia pomnika na składnicę budowlaną. Pytanie brzmiało, czy Ulatowski wiedział coś więcej o przebiegu sprawy³⁰⁶.

21 kwietnia przyszła odpowiedź Ulatowskiego. Zeznał on, że referował sprawę usunięcia pomnika w 1928 roku na posiedzeniu magistratu. Mówił też, że był za usunięciem monumentu nie tylko dlatego, że przeszkadzał on w usytuowaniu placu wystawowego. Ulatowski oceniał także pomnik jako nieprzedstawiający żadnych wartości estetycznych i obniżający prestiż miasta. Na posiedzeniu pokazał sporządzony przez siebie szkic nowego monumentu (w którym pozbyto się betonowej ściany/cokołu i zostawiono jedynie popiersie kompozytora). Projekt popierał jeden z rajców. Ulatowski nie pamiętał jednak, jak skończyła się dyskusja, choć przypuszczał, że magistrat odroczył sprawę i polecił kilku swoim członkom rozejrzeć się w parku w celu znalezienia miejsca, gdzie można by ustawić pomnik na sześciennym podstawie. Pamiętał także, że przebywał on w parku z komisją magistracką, ale nie mógł powiedzieć, czy jej członkowie doszli do konstruktywnych wniosków. Ulatowski wspominał wreszcie, że któregoś dnia zastał „na placu pomnik rozebrany” i był tym całkowicie zaskoczony. Wtedy zapytał Szarłowskiego, kto kazał mu zdemontować monument. Ten zaś odpowiedział, że zlecniodawcą był Wydział Ogrodów Miejskich³⁰⁷. Postawiony wobec faktu dokonanego Ulatowski nakazał Groszewskiemu

³⁰⁵ Tamże, k. 26.

³⁰⁶ Tamże, k. 27–28 v.

³⁰⁷ Tamże, k. 29.

wywieźć szczątki pomnika do składnicy gruzu przy ul. Grudziądzkiej, polecając mu jednocześnie, aby ten szczególnie dbał o popiersie, gdyż będzie ono ponownie wykorzystane. W jaki sposób Wydział Budowlany zapłacił Szarłowskiemu, Ulatowski nie wiedział, ponieważ polecenie zapłaty nie przechodziło przez jego ręce. Jak zeznał, na prośbę radcy Makowskiego nakazał wykonać kosztorys projektu nowego pomnika (czyli tego projektu, który sam przygotował). Makowskiemu bardzo zależało na szybkiej odbudowie monumentu. Podobno miał on referować tę sprawę na posiedzeniu rady miejskiej, ale ta nie uchwaliła odbudowy, ponieważ kosztorys Szarłowskiego był za wysoki. Ulatowski ubolewał nad tym faktem, gdyż – jego zdaniem – można było zarówno targować się z kamieniarzem, jak i zmienić projekt na tańszy. Można też było postawić pomnik na nierozbranym dotąd fundamencie zdemontowanego pomnika Bismarcka przy sierocińcu. Swoje zeznania Ulatowski zakończył stwierdzeniem, że rozmawiał z jednym z twórców pomnika, rzeźbiarzem Zelkiem, który przyznał, że pomnik rzeczywiście się nie udał, i gdy dowiedział się o jego rozbiórce, był zadowolony³⁰⁸.

Niedługo po złożeniu przez K. Ulatowskiego wyczerpujących wyjaśnień przedstawiono trzy projekty (wraz z kosztorysem) odbudowania pomnika: 1) projekt odbudowy pomnika wg pomysłu Ulatowskiego³⁰⁹, 2) projekt umieszczenia popiersia Moniuszki na fundamencie byłego pomnika Bismarcka, tj. w narożniku ul. M. Reja i Bydgoskiej³¹⁰, oraz 3) projekt odbudowy pomnika w starym kształcie³¹¹.

— Ad 1. Projekt i kosztorys wzniesienia pomnika wg projektu Kazimierza Ulatowskiego

Płytę cokołową o powierzchni 81 m², wysokiej 10 cm wykonać z narożnikami w formie wyłobionych graniastosłupów kwadratowych o wymiarach 0,75 x 0,75 x 0,30 z betonu o stosunku 1:2:3 łącznie z wyrzuceniem war-

.....

³⁰⁸ Tamże, k. 29 v.

³⁰⁹ Tamże, k. 32–32 v.

³¹⁰ Tamże, k. 33 v.

³¹¹ Tamże, k. 34–34 v.

stwy groszkowym sztucznym marmurem i wygładzeniem jako powierzchnię licową do połysku ściśle według rysunku na obecnym fundamencie ułożyć z dostarczeniem materiału i narzędzi;

Postument składający się z trzech płyt na sobie leżących o wysokości 10 cm każda, o łącznej powierzchni 92,75 m² z płytą kominkową wysoką 0,35 m, powierzchni 12,25 m² według rysunku wykonać i na płycie cokołowej na zaprawie cementowej ułożyć;

Obelisk wysokości 4,5 m w formie ściśle dostosowanej do rysunku wykonać z betonu ubijanego o powierzchni jak powyżej naznaczono i na podstumencie silnie na zaprawie cementowej ustawić z dodaniem wszelkich oszalowań;

4 napisy o ułożeniu pionowym, litery z brązowych sztab o przekroju 8/16 mm, wysokie 180 mm, szerokie 100 mm na hakach do obeliska przymocować;

Ułożenie i przymocowanie biustu do obeliska;

6 555 zł

— Ad 3. Projekt i kosztorys odbudowy pomnika wg projektu Wojciecha Durka (1923 rok)

Ok. 7,5 mbr; podłoże o wymiarze 0,80 m na 0,75 m w formie otwartego czworoboku z betonu ceglanego 1:7:9;

Wszelkie widoczne części kamieniarskie obrobić ściśle według podanego rysunku. Wykop ziemi pod fundament do głębokości 0,50 m w ziemi. Zbyteczną ziemię należy w miejscu w obwodzie miejsca pracy rozplanować;

Ok. 7,5 mbr; balustrady z muru ceglanego na zaprawie cementowej o gr. 2 cegieł ukształtowany obtynkowania z narzutką cementowo-granitową części ozdobnych obrobionych kamieniarsko;

Ok. 6 m² ściany jako postument pod biust z betonu bitego ściśle według podanego rysunku, włącznie wszelkich ozdób, włącznie płyty nawierzchniej, wyłącznie płaskorzeźby, lecz włącznie z ustawieniem i przymocowaniem biustu;

Wykonanie płaskorzeźby jak figury Halki, lyry, rycina oraz napis Mo-niuszki jako relief z materiału jak pod poz. 2;

1 947,50 zł

17 czerwca 1931 roku magistrat zdecydował, że należy zrekonstruować pomnik według projektu K. Ulatowskiego, ale w mniejszych rozmiarach

rach, aby zmniejszyć koszty³¹². We wrześniu tego samego roku poproszono Ulatowskiego o naniesienie zmian w projekcie, ponieważ zaszła obawa zniekształcenia całości³¹³. 24 lutego 1932 roku w Wydziale VII UM Torunia zjawił się rzeźbiarz Szarłowski i zmienił załączony kosztorys tak, aby nie przekroczył on sumy 2 250 zł.³¹⁴ Szarłowski zobowiązywał się wykonać pomnik według kosztorysu następującej treści:

Cena jak następuje:

Za wykonanie cokołu z kamienia sztucznego w imitacji piaskowca, z obciosaniem fachowo według wskazówek kierownictwa, ustawienie i umocowanie biustu z ewentualnymi naprawami uszkodzeń, wykonanie i przymocowanie 9 liter z miedzi, wykonanie i ustawienie 4 wazonów ażurowych z tegoż materiału jak cokół, impregnowanie całego pomnika przeciw wilgoci, gwarancja 5-letnia – 2250, a o ile magistrat dostarczy żwir – 2140³¹⁵.

Wykonanie pomnika miało zająć nie więcej niż osiem tygodni. Prace miały rozpocząć się w marcu, tuż po zakończeniu zimy. Jednak w budżecie miejskim na rok 1933/1934 nie zaplanowano odpowiedniej kwoty³¹⁶. Dlatego, aby pomnik wykonać, Szarłowski zgodził się na obniżkę kosztów jego wystawienia o 300 zł (czyli do 1 950 zł). Naczelnik zobowiązał się umieścić tę kwotę w budżecie na rok 1934/1935³¹⁷.

Zaniepokojony opieszałością urzędników Pomorski Związek Kół Śpiewających w Toruniu wystosował 22 marca 1933 roku pismo do prezydenta miasta, w którym proszono o jak najszybsze postawienie pomnika, ponieważ nic nie robiono w tej sprawie³¹⁸. Pomysł rekonstrukcji monumentu ostatecznie umarł 20 stycznia 1934 roku, kiedy wiceprezydent miasta wysłał do VII Wydziału Techniczno-Budowlanego pismo z informacją, że nie można wstawić do budżetu na 1934/1935 zatwierdzonej kwoty na odbudowę pomnika³¹⁹.

.....

³¹² Tamże, k. 35–35 v.

³¹³ Tamże, k. 36.

³¹⁴ Tamże, k. 36 v.

³¹⁵ Tamże, k. 37.

³¹⁶ Tamże, k. 38.

³¹⁷ Tamże, k. 38 v.

³¹⁸ Tamże, k. 39–39 v.

³¹⁹ Tamże, k. 40.

Pomnik ku czci Poległych Żołnierzy Wojsk Balonowych³²⁰

Autor:	Michał Kamieński
Data odsłonięcia:	5 maja 1937 roku
Materiał:	granit, beton, piaskowiec, brąz
Wymiary:	wysokość: 4,97 m; wysokość rzeźby: ok. 2 m, wysokość cokółu (wraz ze schodkami): 4,14 m
Napisy:	POLEGŁYM ŻOŁNIERZOM WOJSK BALONOWYCH (na cokole)
Demontaż:	1939 rok – Niemcy po wybuchu wojny
Stan obecny:	obecnie prowadzona jest dyskusja nt. rekonstrukcji pomnika; zob.: Szymon Spandowski, <i>Czy orzeł wróci na miejsce?</i> , „Nowości” 19 listopada 2010 r. [źródło internetowe: http://nowosci.com.pl/look/nowosci/article.tpl?IdLanguage=17&IdPublication=6&NrIssue=1573&NrSection=1&NrArticle=188542&IdTag=1163]

Dyskusja nt. lokalizacji pomnika

8 marca 1937 roku na polecenie Prezydenta Miasta Torunia powołano komisję ds. wyboru miejsca pod ustawienie pomnika. Członkowie komisji brali pod uwagę pięć możliwych lokalizacji wytypowanych przez przedstawicieli wojsk balonowych. Były to:

1. trójkąt między ul. Bydgoską i ul. F. Szopena³²¹ u wylotu ul. S. Moniuszki,
2. wejście do Parku Miejskiego przy ul. M. Konopnickiej,
3. okrągły klomb na głównej alei parkowej,
4. ul. Bydgoska – miejsce, na którym stał wcześniej pomnik Bismarcka,
5. wzniesienie w Parku Miejskim, na którym stała okrągła żelazna altana, czyli Pawilon Tilka.

Odnosnie do zaproponowanych lokalizacji komisja stwierdziła, że:

- ad 1. trójkąt między ul. Bydgoską i ul. F. Szopena u wylotu ul. S. Moniuszki nie nadaje się, ponieważ pomnik nie miałby osiowego założenia oraz odpowiedniego tła,

.....

³²⁰ APT, AmT, D2851.

³²¹ Przyjmujemy oryginalny zapis nazwy ulicy.

- ad 2. wejście do Parku Miejskiego przy ul. M. Konopnickiej nie nadaje się, ponieważ również tam brak było odpowiedniego tła (pomnik miał zostać zbudowany z ciemnego granitu, dlatego też tło, rosnące tam drzewa, uznano za zbyt ciemne),
- ad 3. klomb na głównej alei parkowej – j.w.,
- ad 4. ul. Bydgoska (miejsce, na którym stał wcześniej pomnik Bismarcka) nie nadaje się, ponieważ po pierwsze tło – czerwony budynek ochronki miejskiej – jest nieodpowiednie, po drugie zaś – pomnik w stosunku do długości ulicy jest za mały.

Jako odpowiednią lokalizację uznano wzniesienie w Parku Miejskim, na którym stała okrągła żelazna altana, do której prowadziła przecinająca park poprzecznie aleja długości 250 m.

Jednocześnie stwierdzono, że dla uzyskania odpowiedniej perspektywy z ul. Bydgoskiej na lewy brzeg Wisły należałoby obniżyć wzgórek o około 2,5 m. Mjr Kamieński oświadczył, że gotów jest przyjść z pomocą przy obniżaniu terenu zapewniając siłę roboczą, tj. żołnierzy batalionu, którzy pod nadzorem technicznym Zarządu Miejskiego i przy użyciu taboru miejskiego wykonają zalecone prace. Przygotowanie terenu pod względem ogrodniczym miał przyjąć na siebie Zarząd Miejski. Przewidywano wywiezienie 4000 m³ ziemi. Dnia 18 marca magistrat ostatecznie zaakceptował projekt i lokalizację pomnika.

Budowa pomnika

5 kwietnia 1937 roku dowódca 1. Batalionu Balonowego mjr Kamieński wysłał do Inspekcji Budowlanej przy Urzędzie Miasta Torunia gotowe plany budowy pomnika ku czci poległych żołnierzy wojsk balonowych z prośbą o zaopiniowanie i zezwolenie na wykonanie robót we wskazanym przez niego miejscu. Jednocześnie prosił o pośpiech w podjęciu decyzji o budowie pomnika ze względu na planowane w dniu 5 maja odsłonięcie monumentu. Pomnik miał zostać zlokalizowany na szczycie schodów prowadzących do Martówki.

17 kwietnia 1937 roku projekt został zatwierdzony dla Wojewody Pomorskiego z punktu widzenia artystycznego przez konserwatora dra W. Dalbora. 1 maja 1937 roku wydano pozwolenie na budowę. Za Prezy-

denta Miasta Torunia podpisał je kierownik Wydziału Budownictwa inż. Ignacy Tłoczek. Do wykonania pomnika zużyto: 0,3 m³ brązu, 5,28 m³ piaskowca i 15,3 m³ betonu. Przewodniczącym komitetu budowy został mjr Gumiński.

Wygląd pomnika

W Archiwum Państwowym w Toruniu zachowały się dokładne projekty pomnika: zarówno cokołu, jak i rzeźby, które przygotował Michał Kamieński, artysta rzeźbiarz z Warszawy. Ilustracja 193 przedstawia rysunek techniczny z przekrojem elewacji oraz rzutem górnym pomnika. Ilustracja 192 prezentuje zatwierdzony przez Zarząd Miejski projekt elewacji, natomiast ilustracja 194 – rzeźbę orła.

Wykonana z brązu rzeźba zrywającego się do lotu orła, trzymającego w szponach krzyż *Virtuti Militari* oraz wieniec z liści wawrzynu i dębu oplatający kotwicę z wijącą się linią (wys. orła 0,83 m), miała zostać osadzona na schodkowym, granitowym cokole-obelisku (wys. 4,14 m). Szerokość podstawy cokołu ustalono na 2 m.

Na cokole pierwotnie planowano wyryć napis: POLEGŁYM ŻOŁNIERZOM WOJSK BALONOWYCH I BAT. BALONOWY 1937, ostatecznie zdecydowano się na wersję krótszą: POLEGŁYM ŻOŁNIERZOM WOJSK BALONOWYCH.

Projekty niezrealizowane

Pomnik Zwycięstwa³²²

Pierwotnie pomnik miał zostać usytuowany w Parku na Bydgoskim Przedmieściu przy ul. Bydgoskiej, zapewne w okolicy skrzyżowania z ul. H. Sienkiewicza. Ostatecznie zbudowano go na Placu Teatralnym w centrum miasta. Kamień węgielny pod jego budowę położono w 1880 roku.

W aktach zachował się pierwotny plan sytuacyjny monumentu z 1876 roku z rzutem pionowym pomnika. Pomnik miał zostać otoczony zielony-

³²² APT, AmT, C7403, k. 112 i nast.

mi klombami, które opasywałyby alejka w kształcie półokręgu połączona promieniście czterema innymi alejkami z centralnym placykiem, na którym stałby monument. Każda z alejek miała zostać zakończona wysoką muszlą, w której miały znajdować się siedziska. Pomnik (najprawdopodobniej w kształcie wysokiego obelisku) miał stanąć na kwadratowym fundamencie.

Porównanie planów budowy pomnika z 1876 roku (il. 29) oraz planu zagospodarowania Lasku Cegielnia z 1880 roku (il. 93) pozwala postawić hipotezę, że miejscem jego lokalizacji miał być teren, na którym obecnie znajduje się basen z fontanną lub miejsce, w którym wybudowano w 1911 roku toalety parkowe (przedłużenie ul. H. Sienkiewicza).

Poznanie szczegółów dotyczących projektów z 1876 roku, w tym kulisów zmiany decyzji w sprawie pierwotnego wyglądu planowanego monumentu i jego lokalizacji, wymagają dalszej kwerendy.

Hala Pamięci

Jeszcze w trakcie I wojny światowej, w 1917 roku, miasto rozpiło konkurs na projekt pomnika ku czci poległych w walkach żołnierzy niemieckich, czyli tzw. Halę Pamięci (*Gedächtnishalle*).

Hala miała stanąć na szczycie skarpy ze schodami prowadzącymi do Martówki (w miejscu tym usytuowano żelazną altanę, natomiast w 1937 roku – Pomnik ku czci Poległych Żołnierzy Wojsk Balonowych).

W zbiorze kartografii Archiwum Państwowym w Toruniu zachowała się część projektów konkursowych. Dwa z nich (il. 201–202) przedstawił miejski radca budowlany Karl Kleefeld. Pierwszy z projektów nawiązywał do antycznej świątyni, w której wnętrzu miał stanąć zwieńczony równoramiennym krzyżem obelisk. Drugi natomiast – do kolumn bismarckowskich. Jednak najprawdopodobniej zaplanowano wykonać projekt skromniejszy (il. 203), którego szkic zachował się w aktach Zarządu Ogrodniczego.

Żaden ze wspomnianych projektów nie został zrealizowany³²³.

.....

³²³ Por.: J. Kucharzewska, dz. cyt., s. 119 i nast.

Pomnik Fryderyka Chopina³²⁴

W listopadzie 1927 roku w „Słowie Pomorskim” pojawiła się nota następującej treści:

W Toruniu stanie pomnik Chopina. Z inicjatywy zarządu okręgu pomorskiego kół śpiewackich powstał pod protektoratem wojew. pomorskiego p. Młodzianowskiego i pod przewodnictwem honorowym prezydenta miasta p. Bolta komitet w celu wzniesienia pomnika Chopina w Toruniu. Pomnik ten stanąć ma w parku miejskim; płaskorzeźbę wykona artysta – rzeźbiarz p. Zelek podług projektu profesora krakowskiej akademii sztuk pięknych Polkowskiego. Koszty wzniesienia pomnika pokryte zostaną ze składek członków kół śpiewackich okręgu pomorskiego, a nie wątpimy, że i szeroki ogół obywatelstwa przyczyni się chętnymi dawkami do urzeczywistnienia tak zbożnego dzieła.

Odsłonięcie pomnika projektowane jest w dn. 27. maja 1928 r. podczas kongresu śpiewackiego jaki się wówczas w Toruniu odbędzie.

Jeżeli dzieło to dojdzie do skutku, to będzie to już obok pomnika Moniuszki drugi w Toruniu pomnik, wzniesiony staraniem organizacji śpiewaczych Pomorza drugiemu z kolei wielkiemu mistrzowi tonów³²⁵.

17 stycznia 1928 roku Pomorski Związek Kół Śpiewaczych wystosował do magistratu (Wydziału Budownictwa) pismo, w którym zawiadamiał, że w Zielone Świątki odbędzie się w Toruniu II Ogólny Zjazd Pomorskiego Związku Kół Śpiewaczych, na którym zostanie odsłonięty i poświęcony pomnik Fryderyka Chopina według projektu profesora Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie Antoniego Polkowskiego. (Projekt ten co prawda nie zachował się w aktach toruńskich, ale dostępny jest w Narodowym Archiwum Cyfrowym. Czarno-białe zdjęcie jest jednak mało czytelne, zob. il. 204). Po wybudowaniu pomnika komitet chciał oddać go na własność miastu. Dlatego też Związek zwracał się do magistratu z prośbą o przydzielenie odpowiedniego placu w Parku Miejskim³²⁶.

.....

³²⁴ APT, AmT, D2843.

³²⁵ „Słowo Pomorskie” 1927, nr 258 (10 listopada), s. 10.

³²⁶ APT, AmT, D2843, k. 1.

W liście z odpowiedzią, który nadszedł jeszcze w tym samym miesiącu, Towarzystwo otrzymało załącznik z planem sytuacyjnym pod budowę monumentu. Plan ten, obejmujący jedynie część parku między ulicami M. Konopnickiej, Bydgoską, Rybaki i S. Klonowica, jest niezmiernie interesujący z dzisiejszego punktu widzenia, ponieważ zostały na nim dokładnie zaznaczone alejki i zadrzewienie oraz miejsce lokalizacji planowanego pomnika (il. 30)³²⁷.

Mimo intensywnej akcji składkowej³²⁸ pomnik nie został jednak zbudowany. Decyzję tę tłumaczono w dwójnasób: po pierwsze brakiem znajomości muzyki Chopina w Toruniu i w konsekwencji większą wartością zakupu fortepianu koncertowego niż stawiania pomnika, oraz – po drugie – stosunkiem magistratu do sprawy rozebranego w 1928 roku monumentu Stanisława Moniuszki (patrz s. 89 i nast.)³²⁹.

7 marca 1929 roku magistrat ponownie zapytał Pomorski Związek Kół Śpiewaczych, czy budowa pomnika Chopina jest jeszcze aktualna, bo nie uzyskano odpowiedzi na wysłane wcześniej pisma³³⁰. 16 marca 1929 roku przyszła odpowiedź Związku, że sprawa jest aktualna³³¹. Ponowne zapytanie o aktualność budowy pomnika magistrat wysłał wiosną 1930 roku³³². 7 maja przyszła ostra odpowiedź Pomorskiego Związku Kół Śpiewaczych. Związek pisał, że budowa stała się bezprzedmiotowa „z uwagi na fakt rozbiórki pomnika Moniuszki i nie postawienia go w innym miejscu, co w bardzo wielkiej mierze krępuje nas przy powiększaniu potrzebnego funduszu na pomnik Chopina. Dopóki więc magistrat nie postawi pomnika Moniuszki nie możemy czynić starań i zabiegów około realizacji pomnika Chopina”³³³.

.....

³²⁷ APT, AmT, D2843, k. 2, 4.

³²⁸ Zob. przykładowe listy donatorów zamieszczane w prasie lokalnej: „Słowo Pomorskie” 1928, R. 8, nr 52 (3 marca), s. 10; „Słowo Pomorskie” 1928, R. 8, nr 36 (14 lutego), s. 8.

³²⁹ „Słowo Pomorskie” 1928, R. 8, nr 122 (27 maja), s. 5; zob. także dokument elektroniczny: <http://kpbc.umk.pl/dlibra/doccontent?id=26041&dirids=1> (data dostępu: 10 grudnia 2011).

³³⁰ APT, AmT, D2843, k. 4 v.

³³¹ Tamże, k. 5.

³³² Tamże, k. 6 v.

³³³ Tamże, k. 7.

ZAKOŃCZENIE

W okresie PRL-u i pierwszym dwudziestoleciu istnienia III Rzeczpospolitej tereny Parku Miejskiego w Toruniu, pokrywające się z dziewiętnastowiecznym Laskiem Cegielnia, ulegały coraz większej dewastacji. Liczne przydepty, niszczące ławki i alejki, nieczynna kaskada, zamulone stawy, zaniedbana roślinność, brak oświetlenia – to tylko niektóre bolączki, jakie doskwierały temu miejscu także w ostatnich latach. Chociaż w 1997 roku Park objęto ochroną konserwatorską i wpisano do wojewódzkiego rejestru zabytków³³⁴, to jednak jego rewitalizacja ruszyła dopiero w lipcu 2012 roku. Inwestycja, jak podano w Biuletynie Informacji Publicznej, ma kosztować niemal 4,6 mln zł i przebiegać dwuetapowo. Plany obejmują między innymi budowę amfiteatru i boiska sportowego, modernizację fontanny oraz ustawienie kamiennych stołów szachowych. W Parku powstaną nowe toalety i budynki gospodarcze, doposaży się i wyremontuje alejki oraz ścieżki rowerowe, zbuduje parking dla samochodów osobowych...³³⁵ Projekty są nowoczesne, realizacje cechuje chęć poszukiwania nowych rozwiązań, stąd też rzadko sięga się w nich do doświadczeń z przeszłości oraz sprawdzonych pomysłów z przełomu XIX i XX wieku. Nie ma projektów pawilonów *gazebo* nawiązujących formą do Pawilonu Tilka, nie ma projektów toalet, których elewacja podobna byłaby do tych

.....

³³⁴ Zob.: decyzja 20.01.1997 A/78 (obiekt: Park Miejski na Bydgoskim Przedmieściu w granicach zaznaczonych na załączniku graficznym). Por.: http://www.bip.bydgoszcz.uw.gov.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=592&Itemid=89 (data dostępu: 4 grudnia 2012).

³³⁵ Zob.: http://www.bip.torun.pl/files/doc/zp_wiir_17-08-2012_ogl_01.pdf.pdf (data dostępu: 4 grudnia 2012).

z 1911 roku. Stąd też w trakcie prac rewitalizacyjnych trzeba cały czas pamiętać, że każdy niedostosowany estetycznie do krajobrazu nowo zaprojektowany obiekt może spowodować utratę niepowtarzalnej atmosfery najpiękniejszego parku w mieście

Po lekturze naszej książki Czytelnicy musieli także się zorientować, że urzędnicy w trakcie planowania rewitalizacji Parku Miejskiego na Bydgoskim Przedmieściu całkowicie zapomnieli o terenach najstarszego założenia parkowego w Toruniu, czyli Parku Cegielnia. Projekty rewitalizacyjne nie obejmują bowiem terenów zielonych położonych na zachód od ul. S. Przybyszewskiego. A przecież, gdy wejdziemy w lasek sosnowy porastający skarpy położone za toruńskim Schroniskiem dla Bezdomnych Zwierząt, zobaczymy niszczący staw ze sztuczną wyspą. Bardziej spostrzegawczy spacerowicze dostrzegą fragmenty układu drożnego tak zwanego „dużego ogrodu” *Établissement* „Cegielnia”. To właśnie na tym terenie stały drewniany pomnik Starego Fryca i rotunda na Wzgórzu Wilhelma. Tam znajdował się drewniany pawilon widokowy i niemal całkowicie dziś zarośnięta szeroka aleja prowadząca do nieistniejącego już *Établissement* na Zieleńcu.

Dzieje zieleni miejskiej w Toruniu to temat fascynujący i wciąż nierozpoznany, choć torunianie zawsze kochali ogrody, parki, okoliczne lasy. W Archiwum Państwowym w Toruniu do dziś zachowały się opisy i plany osiemnastowiecznych ogrodów przedmiejskich. W osiemnastym stuleciu powstał także pierwszy w mieście ogród botaniczny, ufundowany przez doktora Johanna Gottlieba Schulza. W XIX wieku w Toruniu licznie zakładano restauracje ogrodowe, zieleńce i przyuliczne aleje. W wieku XX przekształcano zielen forteczną i tworzone ogródki działkowe. A to tylko niektóre – być może nie najważniejsze – formy aktywności torunian na rzecz zieleni miejskiej.

W Toruniu począwszy od lat 20. XX wieku organizowano również liczne konkursy i wystawy ogrodnicze. Najstłynniejszy z nich to I Pomorska Wystawa Ogrodniczo-Przemysłowa z 1928 roku. Natomiast współcześnie, od końca lat 90. XX wieku, pod patronatem Prezydenta Miasta Torunia prowadzi się cykliczny konkurs „Toruń Ogrodem”³³⁶. Co istotne, także or-

.....

³³⁶ Zob.: <http://torunogrodem.pl> (data dostępu: 17 listopada 2011).

organizacje społeczne angażują się w dbałość o zieleni w mieście, w tym na osiedlach, które złośliwi mogliby nazwać „betonowymi dżunglami”. Przykładowo ToMiTo od niemal pięćdziesięciu lat – z przerwami – organizuje konkurs pod nazwą „Toruń w kwiatach”³³⁷.

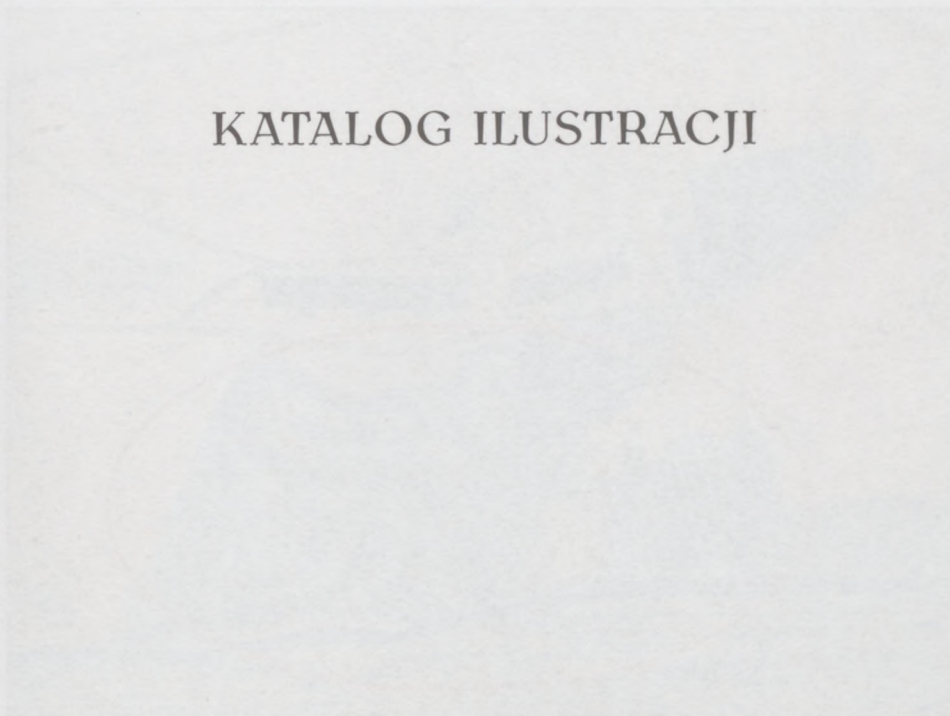
Dbając o zieleni w mieście, nie można wszelako zapominać o jej przeszłości. Mamy nadzieję, że nasza praca przybliżyła Czytelnikom historię jednego z wielu elementów zielonego pejzażu Torunia. Jak bowiem słusznie zauważa Katarzyna Rozmarynowska, „to właśnie brak gruntownej wiedzy [historycznej] na temat parków, zieleńców i alei przyulicznych utrudnia ich uznanie za wartościowe, co stanowi największe zagrożenie dla ich przetrwania”³³⁸ w każdym, także naszym, mieście.

.....

³³⁷ Zob.: <http://tomito.cba.pl/kwiaty.html> (data dostępu: 17 listopada 2011).

³³⁸ K. Rozmarynowska, dz. cyt., s. 313.

KATALOG ILUSTRACJI

Zadanie 1: Fragmenty planu z 1846 roku z wyznaczaniem terenów podlegających Parku
Czerwemu

Źródło: ANI 24, Księg. 34, t. 10

Legenda: kolorem czerwonym zaznaczono tereny objęte ochroną, kolorem zielonym tereny, które w 1846 roku nie były objęte ochroną, kolorem niebieskim tereny, które w 1846 roku były objęte ochroną, kolorem szarym tereny, które w 1846 roku były objęte ochroną, kolorem czarnym tereny, które w 1846 roku były objęte ochroną, kolorem białym tereny, które w 1846 roku były objęte ochroną.

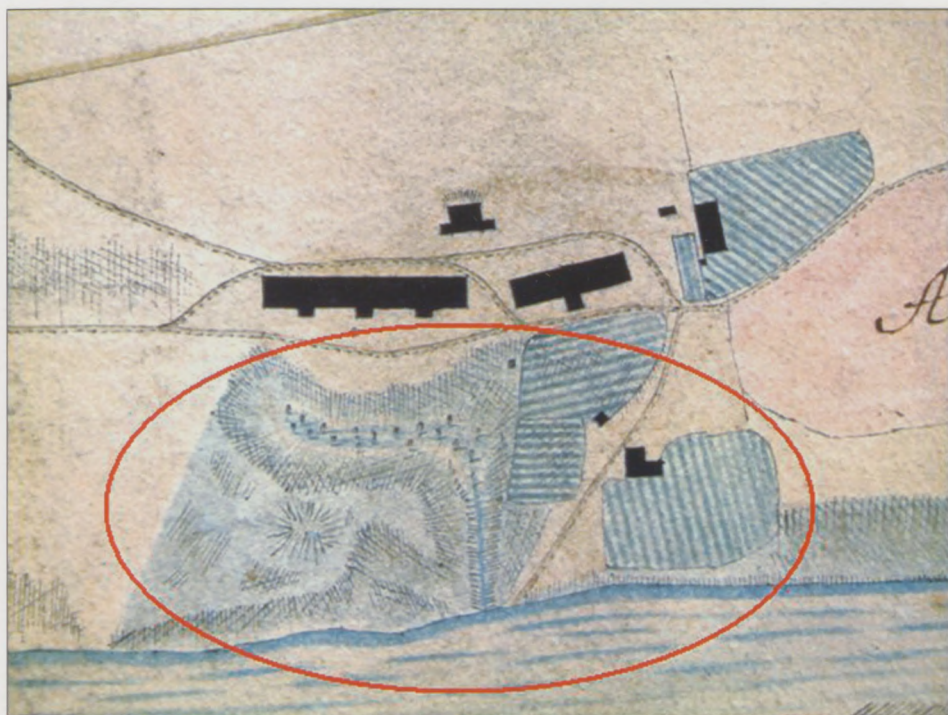

garnizone społecznie angażują się w dbałość o zieleń w mieście, w tym też zakładach, które ziciłby mogłyby nazwać „Jwicowymi dąbiami”. Wzrostowo-Tyburto od niemal pięćdziesięciu lat - z przerwami - organizuje konkursy pod nazwą „Toruń w kwiatach”¹⁰⁷.

Dbając o zieleń w mieście, nie można wszelako zapomnieć o jej przynależności. Marzy nadzieję, że wraz z pracą przybliżonej Cypeliniiom historii podjętej z wielo-elementowe zbieżnego pejzażu Torunia. Jak bowiem słusznie zauważa Kasperka, „Cypeliniiom historii, jej historycznym pryncyplom wiedzy (historycznej), na temat parków, zieleńców i ich przyrodniczych urodzin ich pryncyplom, z wartościowem, z zbitowem odpowiadającem zaproszenie do ich przetwarzania”¹⁰⁸ w każdym, także naszym, mieście.

¹⁰⁷ Zob. *Historia Torunia* (Toruń 1939), s. 117.

¹⁰⁸ *Historia Torunia* (Toruń 1939), s. 117.

Ilustracja 1: Fragment mapy z 1816 roku z zaznaczonym terenem późniejszego Parku Cegielnia

Źródło: APT, Zb. Kart. 331, t. 79.

Legenda: Kolorem czarnym zaznaczono budynki należące do cegielni, różowy fragment oznaczony literą „A” to obszar, na którym znajdowały się glinianki. Na terenie poniżej głównych zabudowań cegielnianych oznaczonym czerwoną elipsą, widać zielone nieużytki i obrośnięty drzewami strumień, który płynie w obniżeniu terenu. Ponadto dobrze widoczne są oznaczone szarym szrafowaniem stoki skarpy. Zielonymi pasami zaznaczono natomiast tereny użytkowe (o charakterze ogrodowym). Duży czarny budynek w obrębie elipsy przy jednym z quasi-ogródków to późniejsza gospoda.

Ilustracja 2: Fragment mapy z 1818 roku z zaznaczonym terenem Restauracji „Cegielnia” i Parku Cegielnia oraz zabudowaniami głównymi cegielni miejskiej

Źródło: APT, Zb. Kart. 330, t. 113.

Legenda: A:3 Acker des Haberman – ziemia Habermanna (działka nr 3); Kirch-Hoff – cmentarz; Ziegelei – cegielnia miejska; Hutung – pastwisko

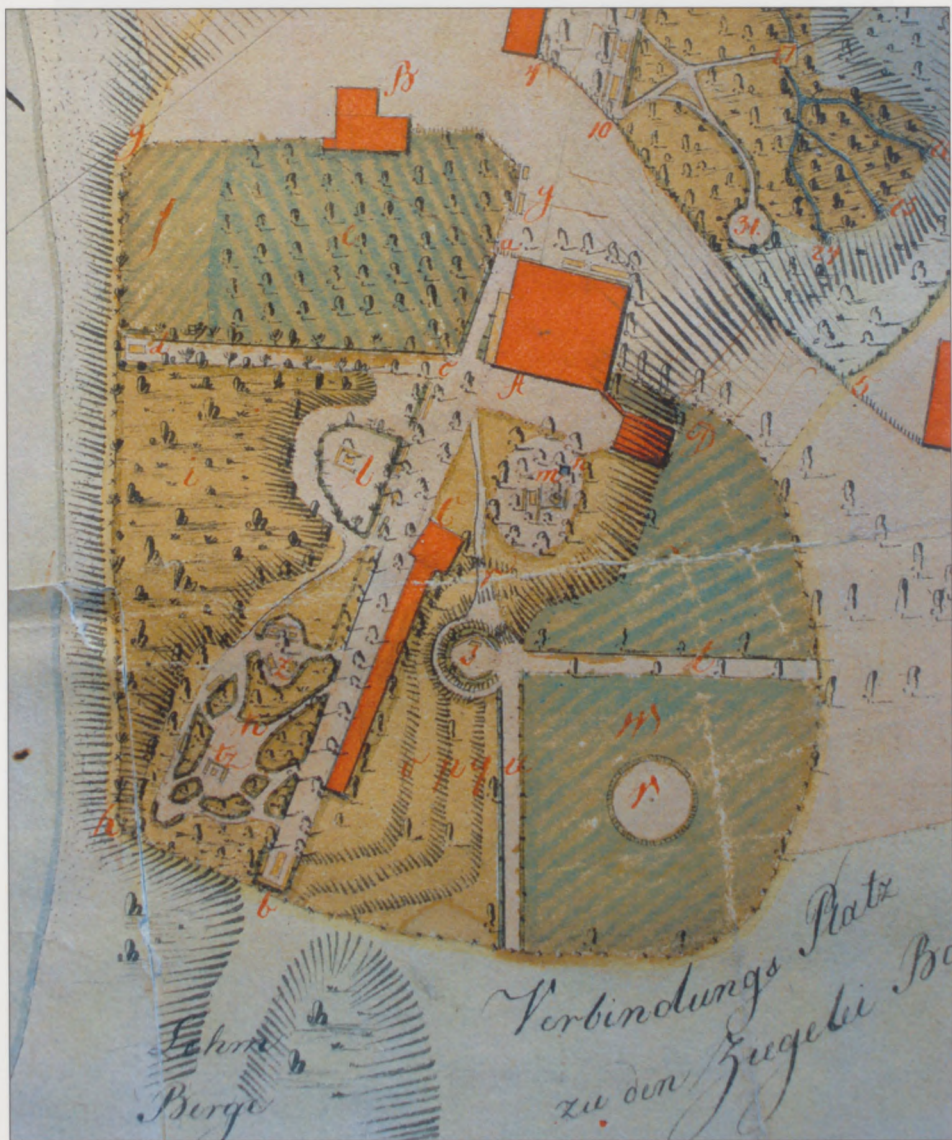
Na terenie Parku Cegielnia zaznaczono między innymi główną aleję promenadową prowadzącą w kierunku zachodnim, kilka strumieni i przekopów odprowadzających nadmiar wody do głównego cieku łączącego się z Wisłą, cztery mostki i kładki, budynek restauracyjny i kregielnię.

Ilustracja 3: Mapa Ogrodu Cegielnia z 1827 roku

Źródło: APT, Zb. Kart. 335, t. 218.

Ilustracja 4: Tzw. mały ogród w Parku Cegielnia (1827 rok)
Źródło: APT, Zb. Kart. 335, t. 218.

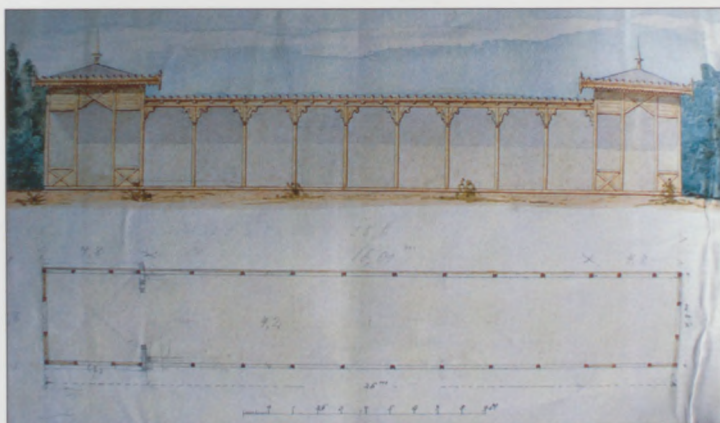

Ilustracja 5: Tzw. duży ogród w Parku Cegielnia (1827 rok)

Źródło: APT, Zb. Kart. 335, t. 218.

Ilustracja 6: Planowany obiekt klubowy w Parku Cegielnia (1862 rok)
 Źródło: APT, Dok. Tech. M. Tor., T. 50, 3105/4/149.

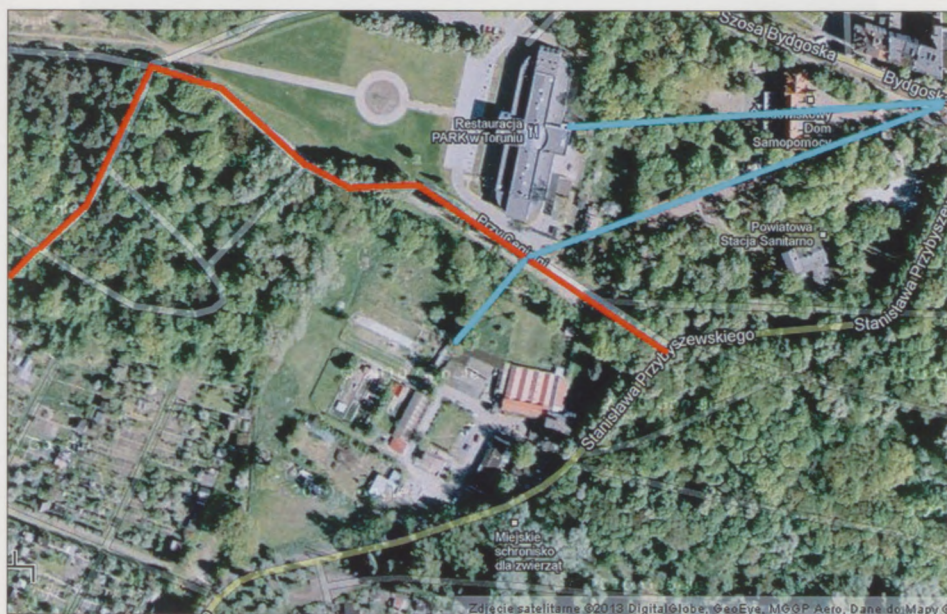
Ilustracja 7: Projekt kolumnady w Parku Cegielnia (1878 rok)
 Źródło: APT, AmT, C7109, k. 193.

Wykonana z drewna kolumnada miała 26 m długości oraz 4,8 m szerokości. Boczne wieżyczki w podstawie miały wymiary: 4,8 x 4,8 m.

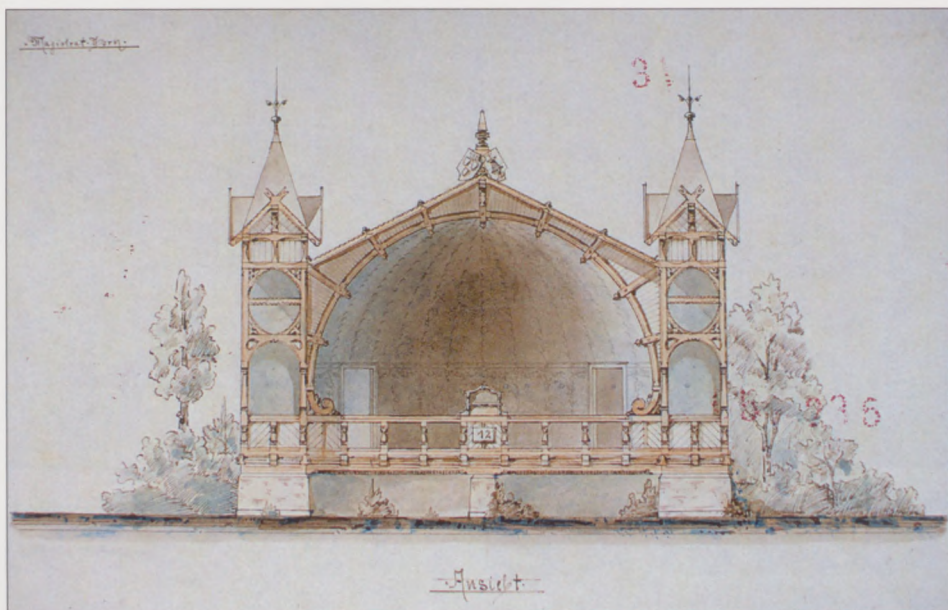
Ilustracja 8: Fragment mapy z 1886 roku z zaznaczonym terenem Restauracji „Cegielnia” i Parku Cegielnia (kolor czerwony)

Źródło: Fot. 7 z dokumentacji konserwatorskiej z 1991 roku.

Ilustracja 9: Mapa satelitarna terenu obejmującego Park Cegielnię z zaznaczonymi nieistniejącymi dwiema drogami do cegielni i restauracji (drogi widoczne na mapach z 1818 roku i 1886 roku) oraz północną i zachodnią granicą terenu Ogrodów

Źródło: www.maps.google.pl

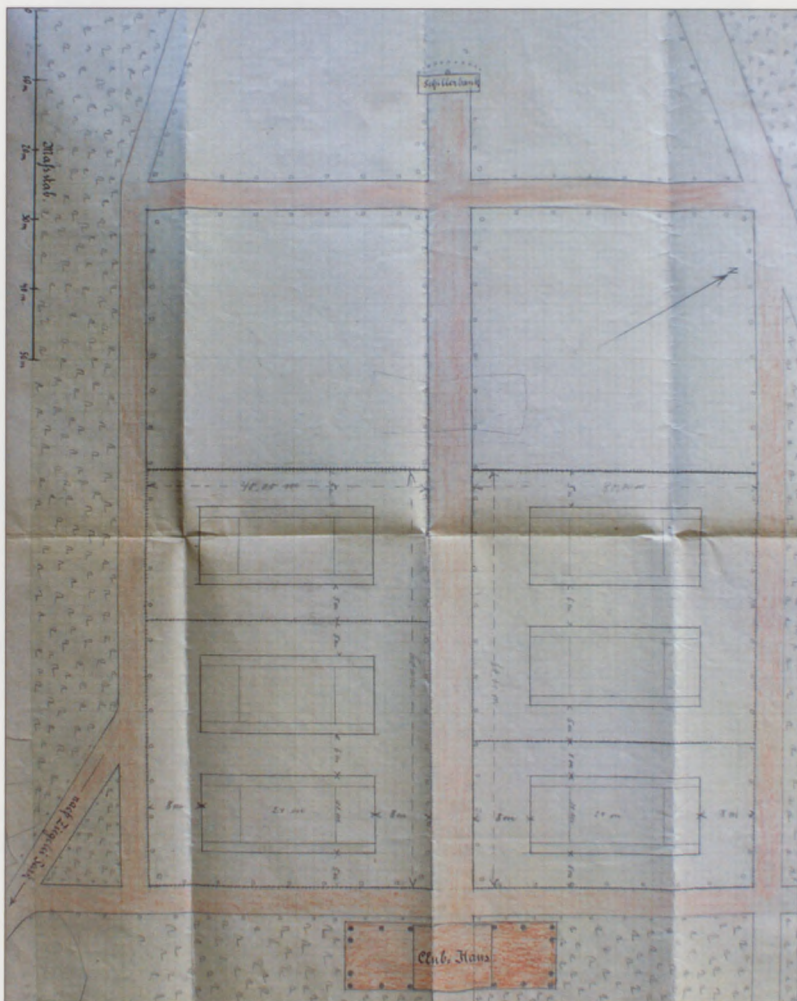

Ilustracja 10: Projekt estrady (pawilonu koncertowego) – fragment (1898 rok)
 Źródło: APT, Dok. Techn. M. Tor., T. 50, 3105/4/236.

Ilustracja 11: Fragment pocztówki przedstawiający fontannę w Parku
 Cegielnia

Źródło: Zb. Graf. UMK, sygn. K. 40/05.

Ilustracja 12: Plan sytuacyjny planowanych trawiastych kortów tenisowych na Placu Schillera (1912 rok) z dokładną lokalizacją Ławki Schillera (tył ławki jest obrosnięty roślinnością).

Źródło: APT, AmT, C7112, k. 5.

Ilustracja 13: Plan sytuacyjny obiektów budowlanych należących do Restauracji „Cegielnia” oraz planowanej rozbudowy Établissement (1914 rok)

Źródło: APT, Dok. Tech. M. Tor., T. 50, 3105/4/126.

Na mapie zaznaczono (od lewej – góra): piwnicę lodową, szopę/wozownię, latryny, nową i starą lokalizację stajni, restaurację, korty tenisowe, ogrody restauracyjne, dwie werandy/kolumnady, pawilon orkiestrowy, domek piernikowy i winiarnię. Ponadto widać układ ścieżek, bramę wjazdową, ogrody restauracyjne i fontannę.

Ilustracja 14: Główne atrakcje Établissement „Cegielnia” (po 1900 roku)

Źródło: Magdalena Niedzielska, Toruń © – zbiory prywatne.

W pierwszym kadrze (góra od lewej) widać: główny plac restauracyjny, fontannę parkową, tzw. domek piernikowy, estradę, tzw. domek małpi (pawilon z winem) i najdłuższą kolumnadę. W pozostałych kadrach przedstawiono pomnik Fryderyka Wilhelma (góra od prawej) i budynek restauracyjny z salą taneczną (dół od lewej).

Ilustracja 15: Najważniejsze atrakcje *Établissement „Cegielnia”* (obieg: 1904 rok)

Źródło: Jerzy Domastowski, Poznań ©

W górnym kadrze po lewej widać: budynek restauracyjny (część mieszkalną) z bufetem i długą kolumnadą łączącą budynek mieszkalny z salą restauracyjną (por. mapa z 1899 roku: APT, AmT, G3728). W górnym kadrze po lewej stronie widać natomiast: główny plac restauracyjny i wejście na promenadę oraz (od lewej) fontannę, domek piernikowy, estradę, domek mały i fragment najdłuższej kolumnady. W dolnym kadrze po lewej widać wejście (w formie łuku triumfalnego) do *Établissement „Cegielnia”* oraz – w tle – fontannę, domek piernikowy i estradę. W dolnym kadrze po prawej ukazano promenadę parkową kończącą się drewnianym pomnikiem konnym Fryderyka Wielkiego, a także nowo zamontowane lampy gazowe z pergolami.

Ilustracja 16: Projekt obiektu restauracyjnego w Parku Cegielnia (1915 rok)

Źródło: APT, Dok. Techn. M. Tor., T. 50, 3105/4/127.

Ilustracja 17: Pocztówka przedstawiająca główne atrakcje Parku i ogrodowe w Parku Cegielnia; Verlag [Justus] Wallis

Źródło: Muzeum Okręgowe w Toruniu, sygn. MT/HN/I/1367/146; obieg 25 VIII 1899.

Ilustracja 18: Mapa satelitarna z zaznaczonym kolorem czerwonym budynkiem firmy Bruksystem oraz kolorem niebieskim przybliżonym obszarem, na którym mieściła się Restauracja „Kępa Wiesego”

Źródło: www.maps.google.pl

Ilustracja 19: Mapa Torunia przedstawiająca obszar Ziegelei Wäldchen (fragment) – 1862 rok

Źródło: Archiwum Berlin-Dahlem, G70 254.

Ilustracja 20: Mapa Torunia przedstawiająca obszar Ziegelei Wäldchen (fragment) – 1863 rok

Źródło: APT, Zb. Kart. 313, T. 378.

Ilustracja 21: Mapa Torunia przedstawiająca obszar Ziegelei Wäldchen (fragment) – 1877 rok

Źródło: Archiwum Berlin-Dahlem, B70 072. Zaznaczony kolorem brązowym z ciemniejszymi kropkami, obrysowany czarną lamówką obszar to tereny podlegające Urzędowi Leśnemu.

Ilustracja 22: Mapa Torunia przedstawiająca obszar Ziegelei Wäldchen (fragment) – 1888 rok

Źródło: Archiwum Berlin-Dahlem, E70 585.

Ilustracja 23: Fragment mapy z 1890 roku z planowanymi zmianami sieci drożnej

Źródło: APT, AmT, C7328, k. 122.

Ilustracja 24: Fragment mapy z 1882 roku z planowanymi zmianami sieci drożnej

Źródło: APT, AmT, C7328, k. 92.

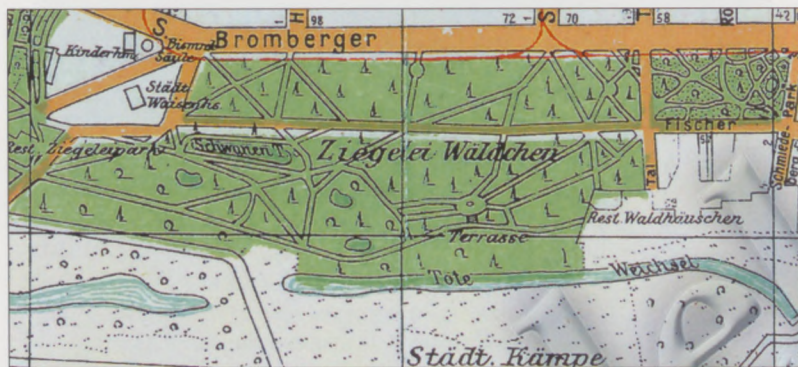
Na mapie zaznaczono plany biegnącego przez park odcinka ul. Klonowica oraz plan dwóch innych ulic, które miały połączyć ul. Bydgoską z planowaną ul. Z. Krasieńskiego. Jednocześnie planowano poszerzenie ul. Bydgoskiej, ul. Rybaki i graniczącego z parkiem jedyne istniejącego odcinka ul. M. Konopnickiej (dziśszy odcinek między ul. H. Danielewskiego a ul. Bydgoską).

Ilustracja 25: Fragment mapy przedstawiającej Lasek Cegielnia wraz z planami zmiany sieci drożnej z 1892 roku
 Źródło: Archiwum Berlin-Dahlem, A70 400.

Ilustracja 26: Mapa Torunia przedstawiająca obszar Ziegelei Wäldchen (fragment) – 1893 rok
 Źródło: Archiwum Berlin-Dahlem, B70 071.

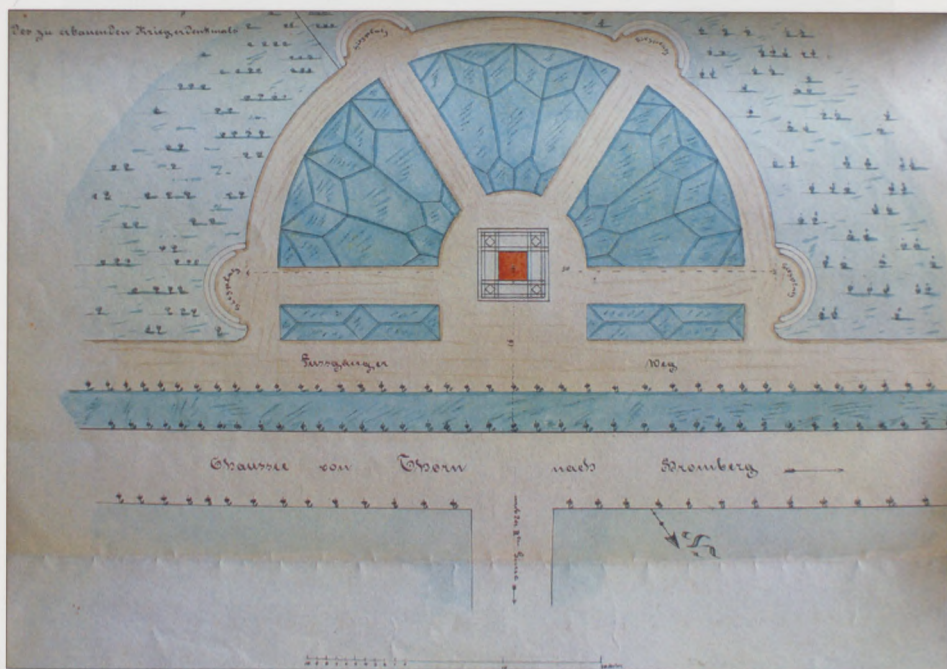
Ilustracja 27: Mapa Torunia przedstawiająca obszar Ziegelei Wäldchen (fragment) z 1916 roku
 Źródło: http://www.mapywig.org/m/City_plans/THORN_1916.jpg

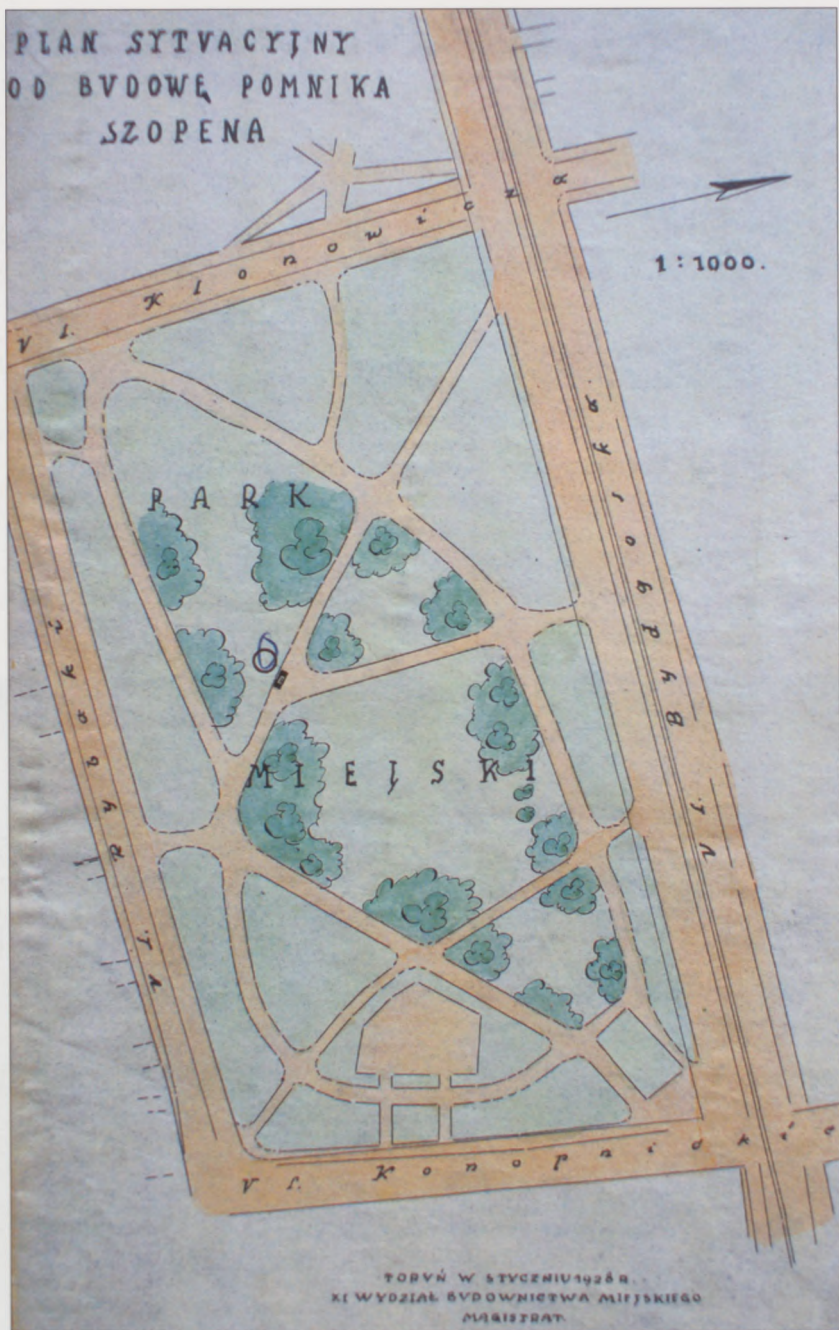
Ilustracja 28: Fragment mapy Torunia przedstawiający obszar parku miejskiego z zaznaczonym tzw. kioskiem przy łabędziach (poniżej stawu z łabędziami) (1921 rok)

Źródło: http://www.mapywig.org/m/City_plans/PLAN_MIASTA_TORUNIA_10K_1921.jpg

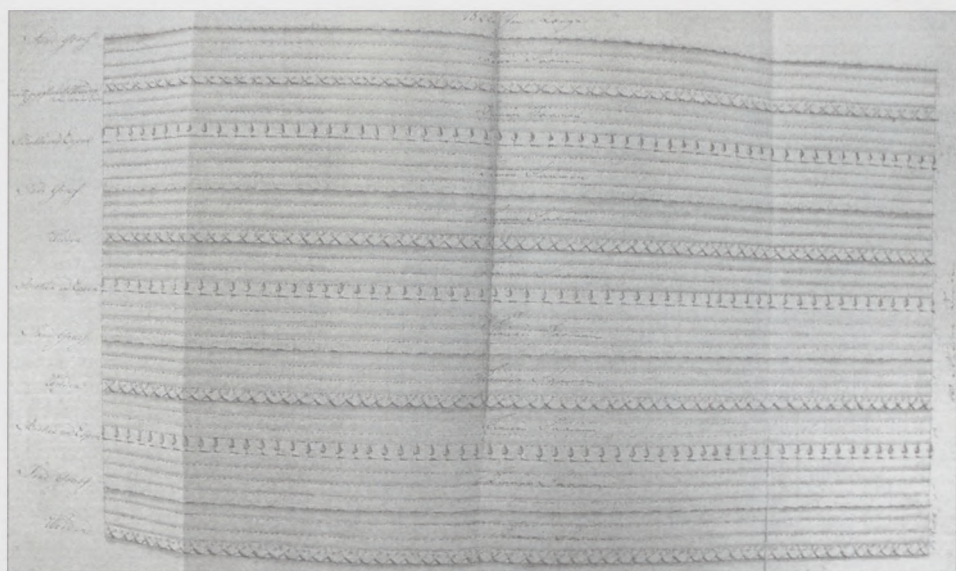

Ilustracja 29: Plan sytuacyjny pod budowę Pomnika Zwycięstwa (1876 rok)

Źródło: APT, AmT, C7403, k. 112.

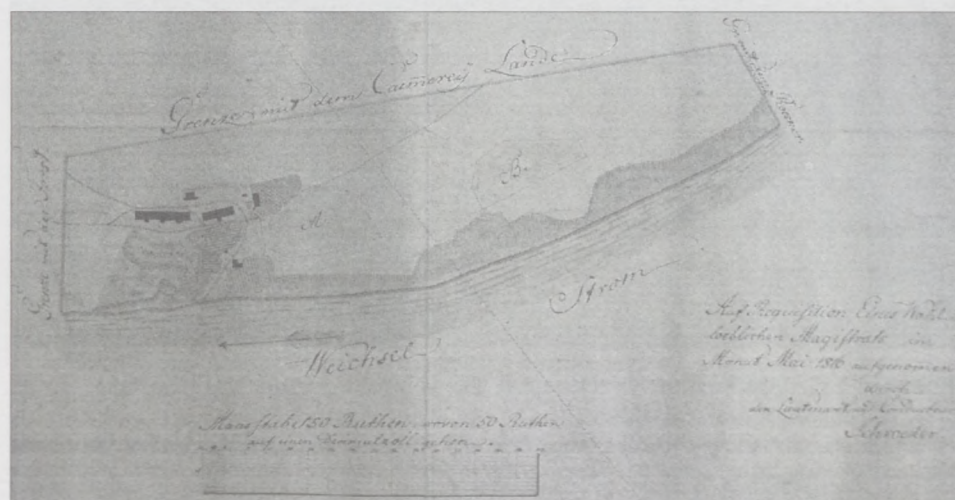
Ilustracja 30: Plan sytuacyjny pod budowę pomnika Szopena (styczeń 1928 roku)
Źródło: APT, AmT, D2843, k. 2.

Ilustracja 31: Plany zagospodarowania piaszczystych nieużytków wokół miasta (prace prowadzone w I poł. XIX wieku)

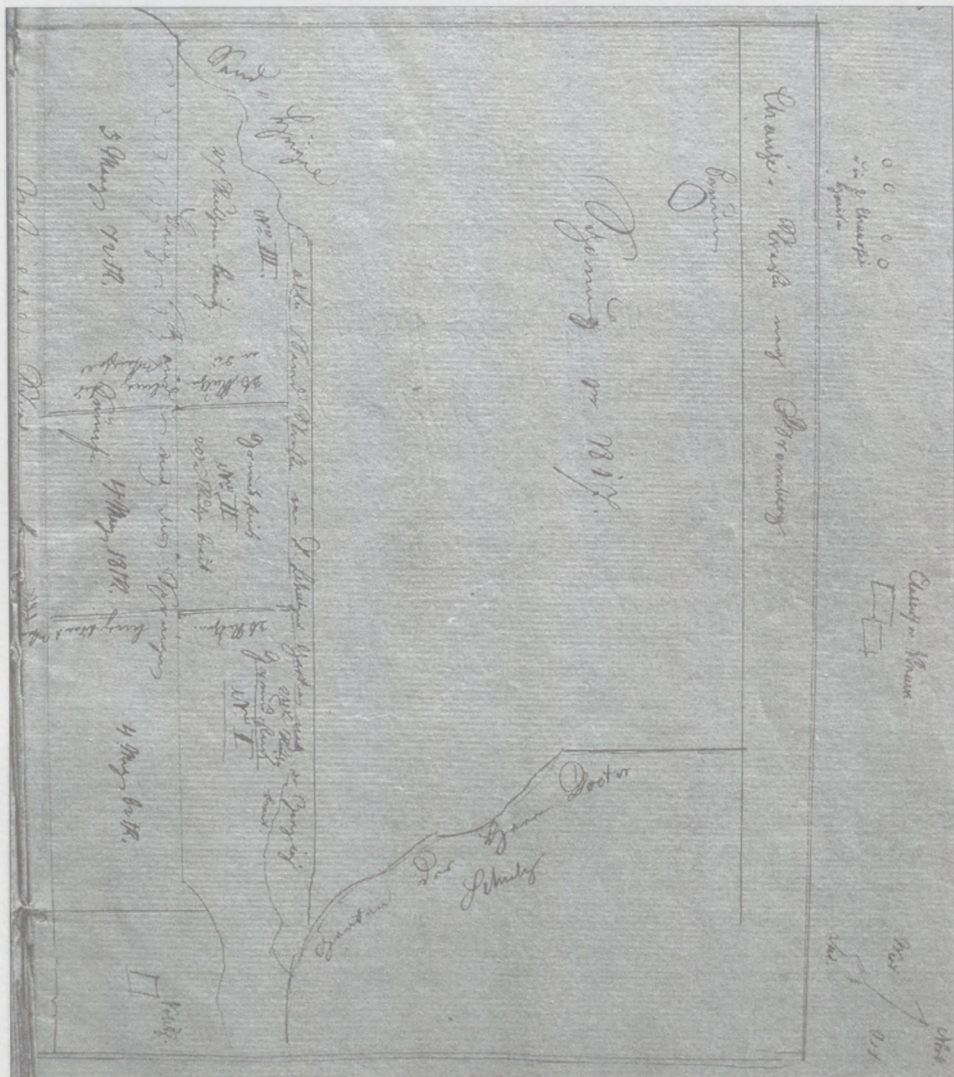
Źródło: APT, AmT, C7242.

Legenda: Weiden – łąki; Keinen Saamen – brak wysiewu; Sand Grass – trawa (najprawdopodobniej wydmurzyca piaszkowa); Birken und Espen – brzozy i osiki; 18 Ruthen Lang – 18 prętów długości (ok. 67,68 m); 10 Ruthen Lang – 10 prętów szerokości (ok. 37,6 m)

Ilustracja 32: Mapa terenów należących do cegielni miejskiej – 1816 rok

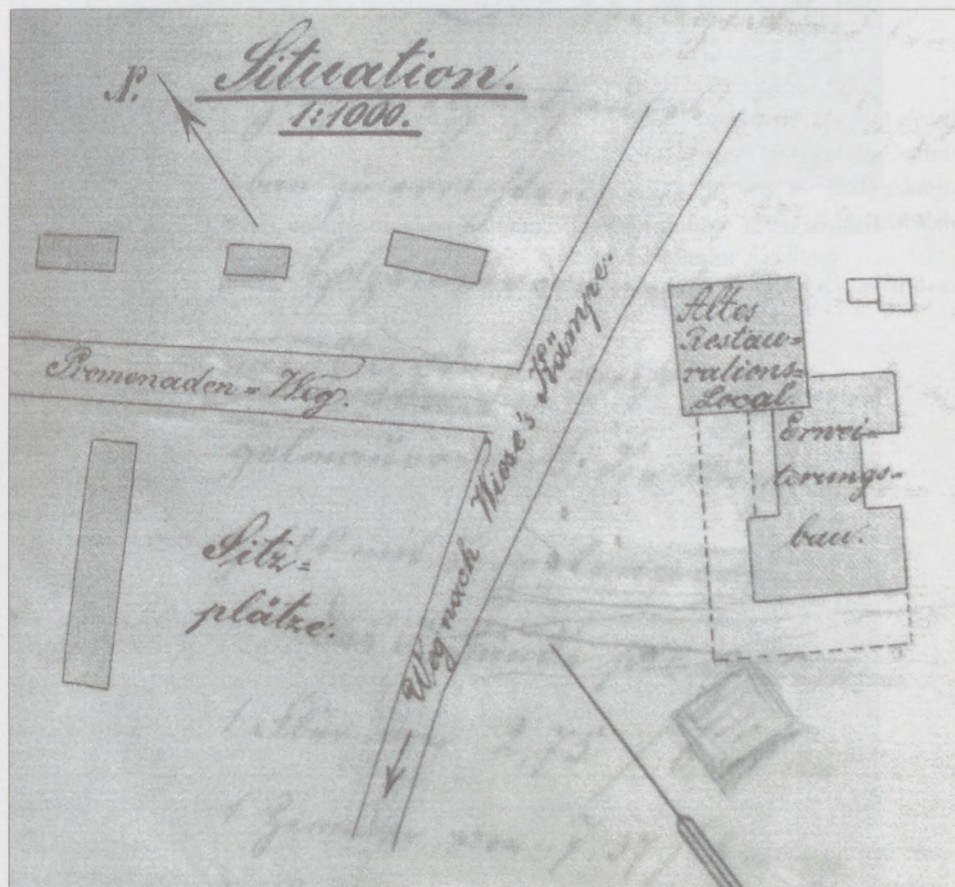
Źródło: APT, Zb. Kart. 331, t. 79.

Ilustracja 33: Mapa terenów dzierżawnych tzw. Folwarku Roesnera (1817 rok)

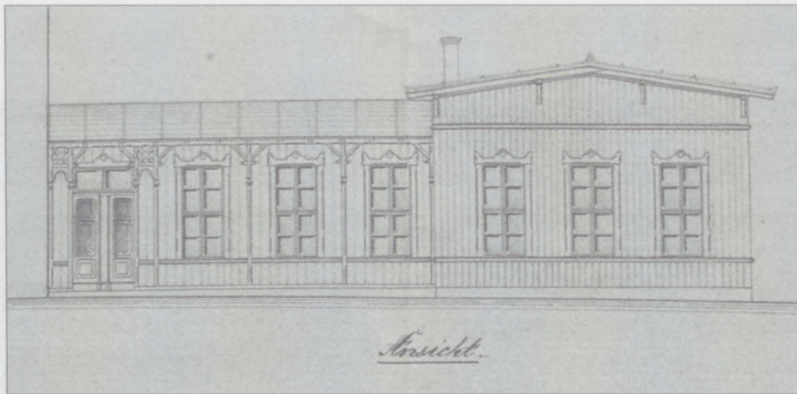
Źródło: APT, AmT, C6357.

Legenda: Schonung – szkółka leśna; Brunnen – studnia; Sand-Hügel – wydmy (piaszczyste pagórki)

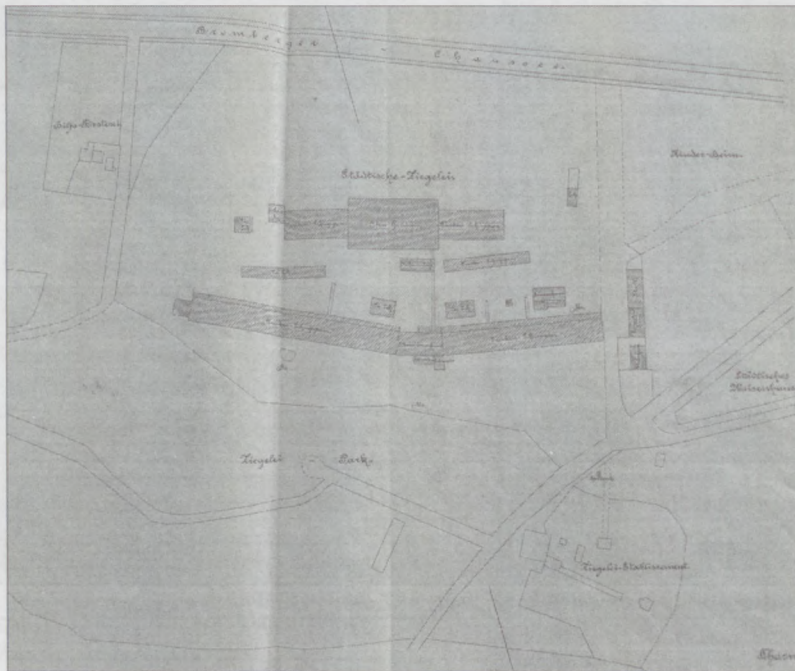
Ilustracja 34: Plan sytuacyjny obiektów budowlanych należących do Restauracji „Cegielnia” (sierpień 1888 rok)

Źródło: APT, AmT, C7109, k. 391 (por. APT, AmT, G3729).

Ilustracja 35: Widok elewacji budynku restauracyjnego (1888 rok) – fragment

Źródło: APT, Dok. Techn. M. Tor., T. 50, 3105/4/183.

Ilustracja 36: Plan lokalizacyjny nowego pieca w cegielni miejskiej z 1896/1897 roku z zaznaczonym terenem Parku Cegielnia, budynkiem Restauracji „Cegielnia” i kręgielnią

Źródło: APT, AmT, C6357.

Ilustracja 37: Jedyny wciąż istniejący fragment drogi w kierunku restauracji i Parku Cegielnia (widok od strony ul. Bydgoskiej). Po prawej stronie widać fragment dzisiejszego budynku „Caritasu”

Źródło: http://www.mojeprzedmiescie.pl/index.php?album=stare_pocztowki_1

Ilustracja 38: Jedyny zachowany fragment drogi do restauracji i Parku Cegielnia (droga wewnętrzna na terenie Wojewódzkiego Ośrodka Terapii Uzależnień i Współuzależnienia) – widok od strony ul. Bydgoskiej (luty 2013 roku)

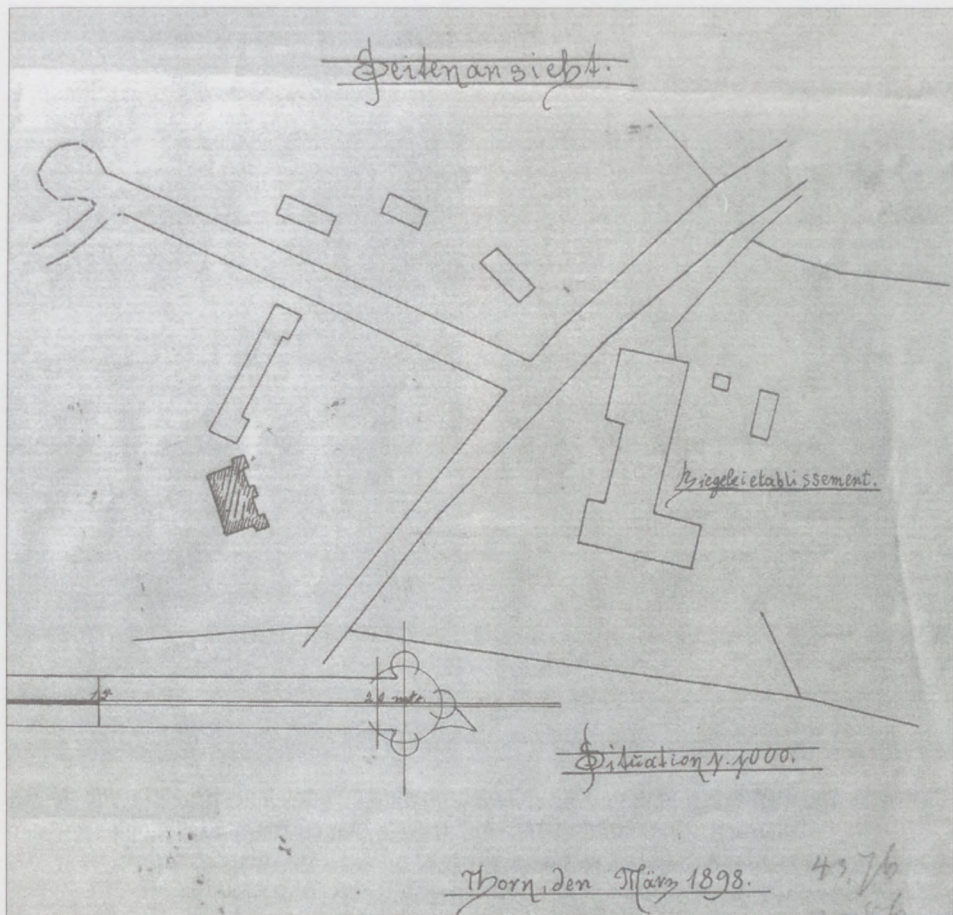
Źródło: zdjęcie własne.

Ilustracja 39: Jedyńy zachowany do dziś fragment drogi do restauracji i Parku Cegielnia (obecnie droga wewnętrzna na terenie Wojewódzkiego Ośrodka Terapii Uzależnień i Współzależnienia) – widok w stronę Hali Targowej (ok. 1905 roku)

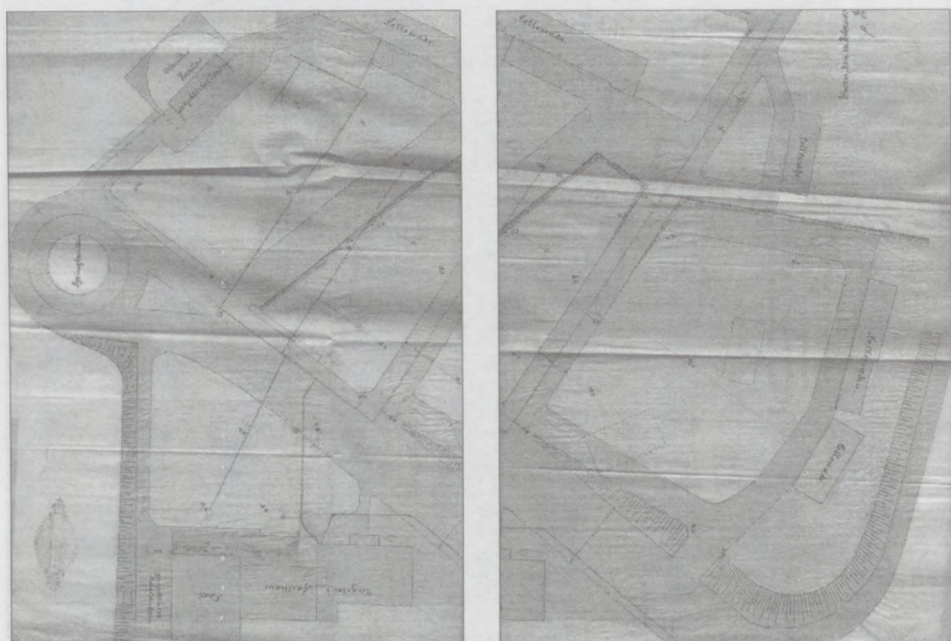
Źródło: Antykwarjat Toruński M. Wiśniewskiego ©

Ilustracja 40: Plan sytuacyjny obiektów budowlanych należących do Restauracji „Cegielnia” (1898 rok)

Źródło: APT, Dok. Tech. M. Tor., T. 50, 3105/4/234.

Ilustracja 41: Plan sytuacyjny najważniejszych obiektów budowlanych należących do Restauracji „Cegielnia” (1899 rok) wraz z planowanym oświetleniem – stan budynków sprzed rozbudowy

Źródło: APT, AmT, C7109, k. 626.

Ilustracja 42: *Établissement „Cegielnia”*: widok w stronę północną, po 1899 roku

Źródło: Jerzy Domański, Poznań ©

Po prawej stronie widać tzw. duży bufet przy zachodniej ścianie budynku restauracyjnego (część mieszkalna) oraz fragment mniejszego ogrodu restauracyjnego. Po stronie lewej widać dwie latarnie flankujące wejście na promenadę. W tle uchwycono natomiast bramę główną do *Établissement* przed wybudowaniem łuku tryumfalnego.

Ilustracja 43: Pocztówka przedstawiająca zrealizowany pawilon muzyczny (po 1899 roku)

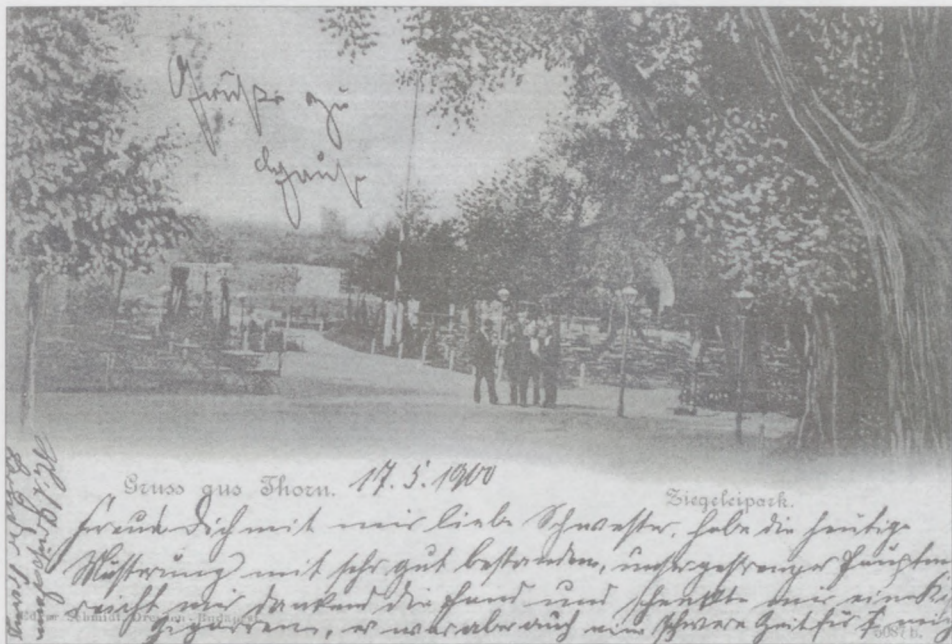
Źródło: http://www.mojeprzedmiescie.pl/index.php?album=stare_pocztowki_1

Ilustracja 44: Jeden z placów restauracyjnych

Źródło: J. Kucharzewska, dz. cyt., s. 171.

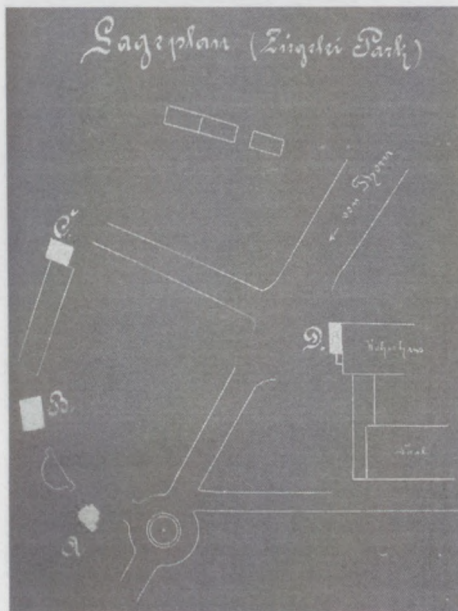
Od lewej w tle widać: pawilon muzyczny, fragment kolumnady – ok. 1898 roku.

Ilustracja 45: Główny plac restauracyjny Établissement „Cegielnia” (1900 rok)

Źródło: Magdalena Niedzielska, Toruń © – zbiory prywatne.

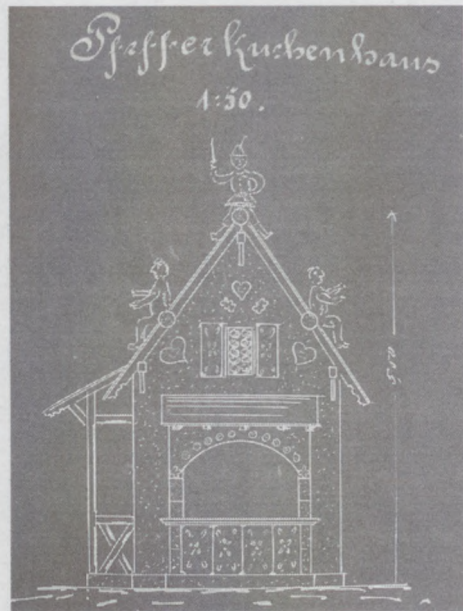
Po prawej stronie (na drugim planie) widać zarys nowo zbudowanej muszli koncertowej.

Ilustracja 46: Plan sytuacyjny nowych obiektów restauracyjnych w Parku Cegielnia

Źródło: APT, AmT, G3728.

Literą „a” oznaczono domek piernikowy, literą „b” – kiosk z winem, literami „c” i „d” – dwa bufety.

Ilustracja 47: Projekt domku piernikowego w Parku Cegielnia

Źródło: APT, AmT, G3728.

Ilustracja 48: Projekt bramy wjazdowej na tereny Parku Cegielnia (tzw. portal albo łuk triumfalny)

Źródło: APT, AmT, G3728.

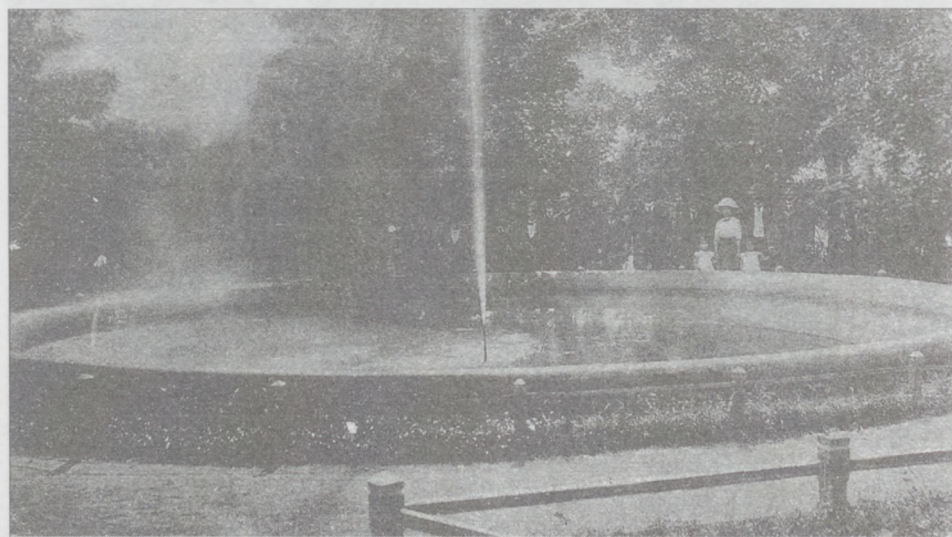
Integralną częścią łuku triumfalnego, który mierzył 11 m wysokości, były dwie kasy. Trzeba bowiem pamiętać, że w Parku Cegielnia odbywały się biletowane imprezy kulturalne, przede wszystkim koncerty.

Ilustracja 49: Brama wjazdowa do *Établissement* „Cegielnia” (po 1899 roku)

Źródło: Magdalena Niedzielska, Toruń © – zbiory prywatne.

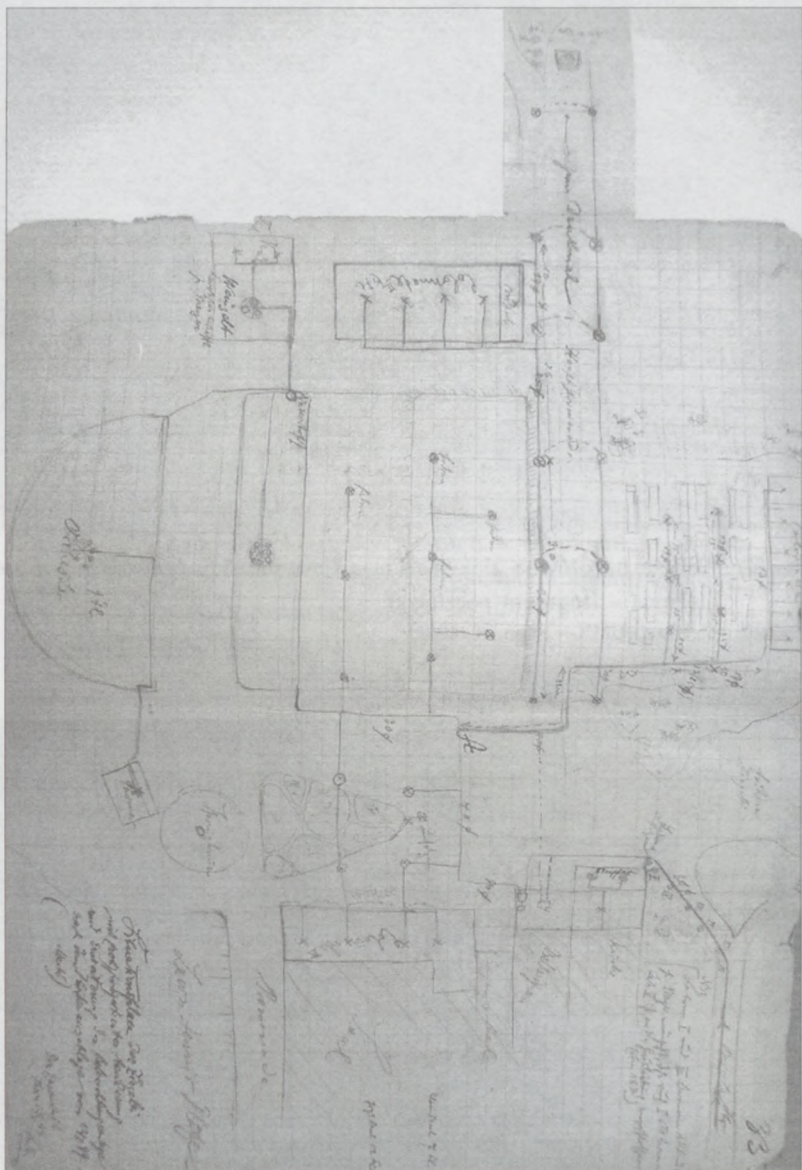
Trawiasty teren po prawej stronie to późniejszy Plac Schillera.

Ilustracja 50: Fontanna typu europejskiego w *Établissement* „Cegielnia”: widok w stronę południową, po 1899 roku

Źródło: Jerzy Domasłowski, Poznań ©

Ilustracja 51: Plan sytuacyjny najważniejszych obiektów budowlanych należących do Restauracji „Cegielnia” (1899 rok) – stan budynków po rozbudowie

Źródło: APT, AmT, C7110, k. 33.

Ilustracja 52: Wejście na główną aleję parkową (promenadę), prowadzącą w kierunku Zieleńca – fragment pocztówki

Źródło: Zb. Graf. UMK – sygn. K. 40/05.

Ilustracja 53: Główna aleja parkowa (tzw. promenada, ok. 1910 roku)

Źródło: Zb. Graf. UMK – bez sygn.

Ilustracja 54: Główna alejka parkowa vis-à-vis Restauracji „Cegielnia” prowadząca w kierunku pn.-zach. z widokiem fragmentu jednej z altanek ogrodowych (altanka z konarów brzozy) oraz „ogrodu restauracyjnego”

Źródło: Jerzy Domastowski, Poznań ©

Ilustracja 55: Jeden z placów restauracyjnych

Źródło: Zb. Graf. UMK – bez sygn.

Od lewej w tle: pawilon muzyczny, winiarnia (*Weinzelt*), fragment kolumnady – po 1899 roku (bez wydawcy i obiegu).

Ilustracja 56: Jeden z placów restauracyjnych (po 1899 roku)

Źródło: Jerzy Domasłowski, Poznań ©

Od lewej: domek piernikowy (firma Hermann Thomas), pawilon muzyczny, winiarnia, fragment kolumnady.

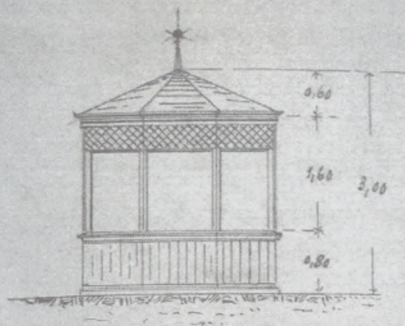
Ilustracja 57: Główny plac restauracyjny w *Établissement „Cegielnia”* (po 1899 roku)

Źródło: Magdalena Niedzielska, Toruń © – zbiory prywatne.

Na drugim planie (od lewej) widać: fontannę parkową, tzw. domek piernikowy i pawilon muzyczny.

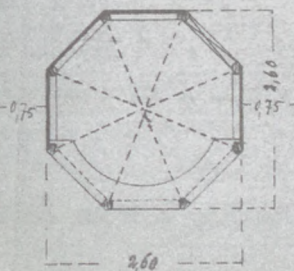
Pavillon.

Ansicht.

Grundriss.

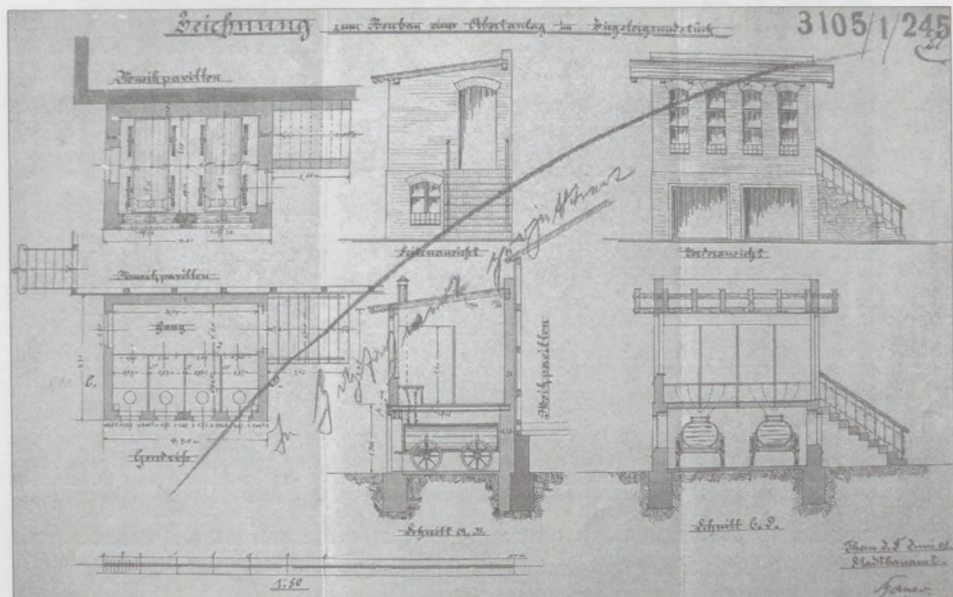
Colonnade.

Colonnade.

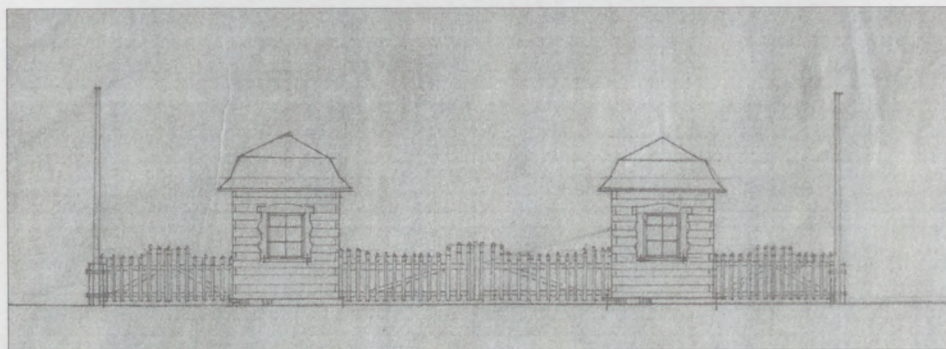
Ilustracja 58: Pawilon w Parku Cegielnia przeznaczony do sprzedaży kwiatów – projekt z 6 maja 1902 roku

Źródło: APT, AmT, C7600, s. 22.

Ilustracja 59: Niezrealizowany projekt toalet z czterema ustępami (1905 rok)

Źródło: APT, Dok. Techn. M. Tor., T. 50, 3105/4/245.

Ilustracja 60: Projekt bramy wjazdowej do Parku Cegielnia (1909 rok)

Źródło: APT, AmT, C7110, k. 257.

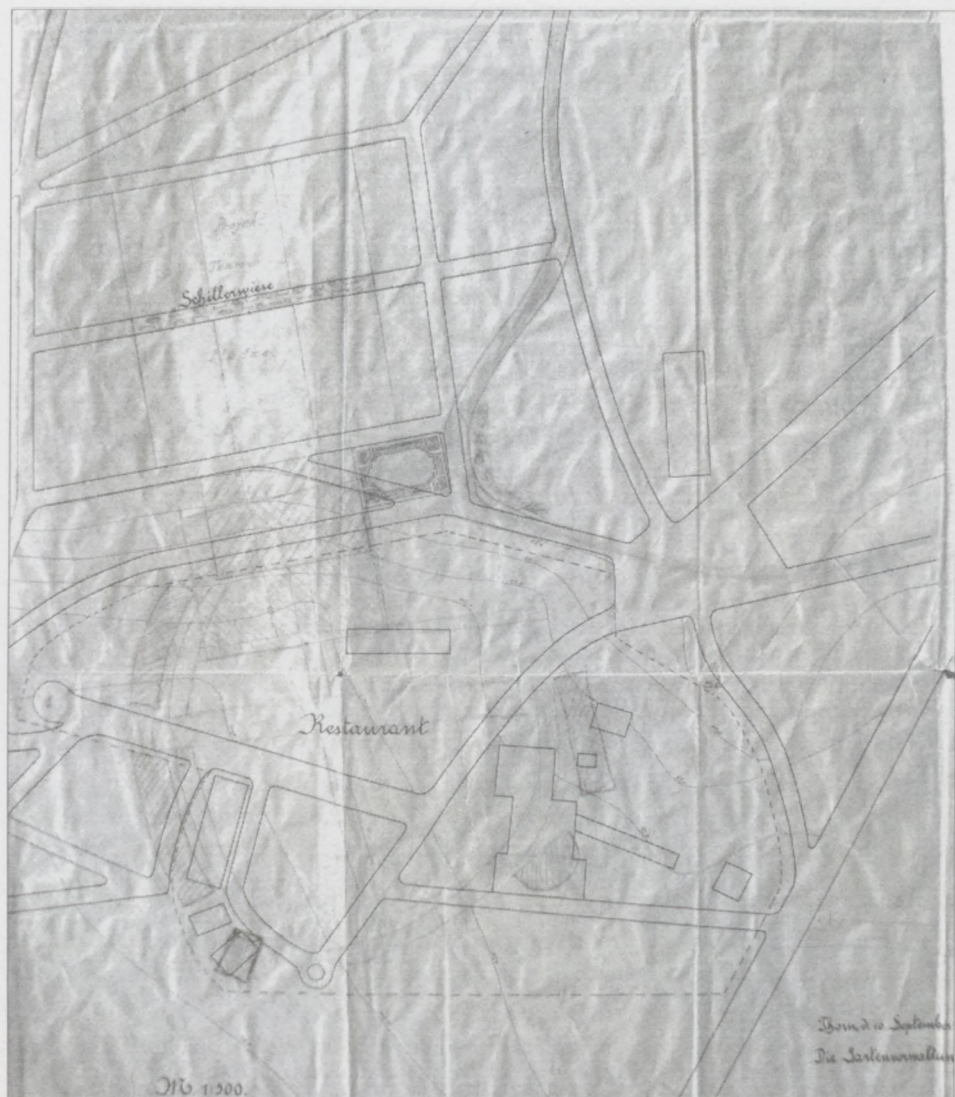
Ilustracja 61: Brama wjazdowa na tereny restauracji i Parku Cegielnia – fragment widokówki (obieg: 31 września 1916 roku). Wydawca: Maennich und Hoeckendorf, Hirschberg Sahl

Źródło: Zb. Graf. UMK, sygn. K. 40/05.

Ilustracja 62: Brama wjazdowa na tereny restauracji i Parku Cegielnia – widokówka
Źródło: Zb. Graf. UMK – bez sygn.

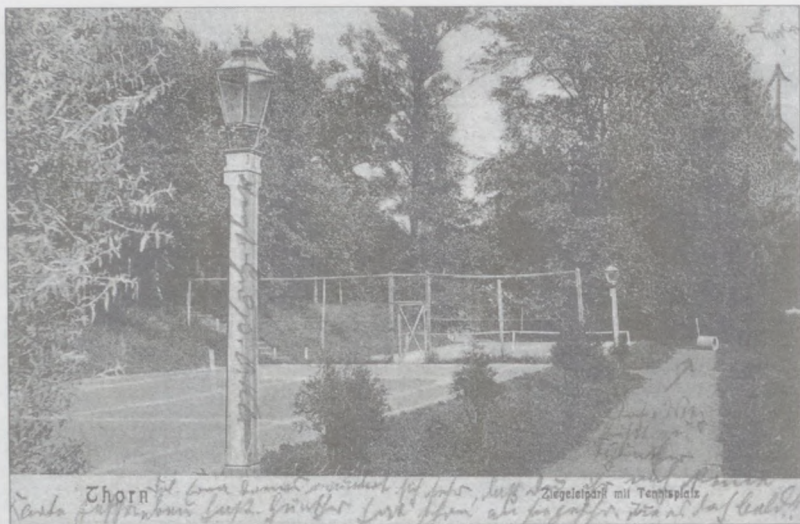

Ilustracja 63: Plan sytuacyjny obiektów budowlanych należących do Restauracji „Cegielnia” oraz planowanych kortów tenisowych (1912 rok)

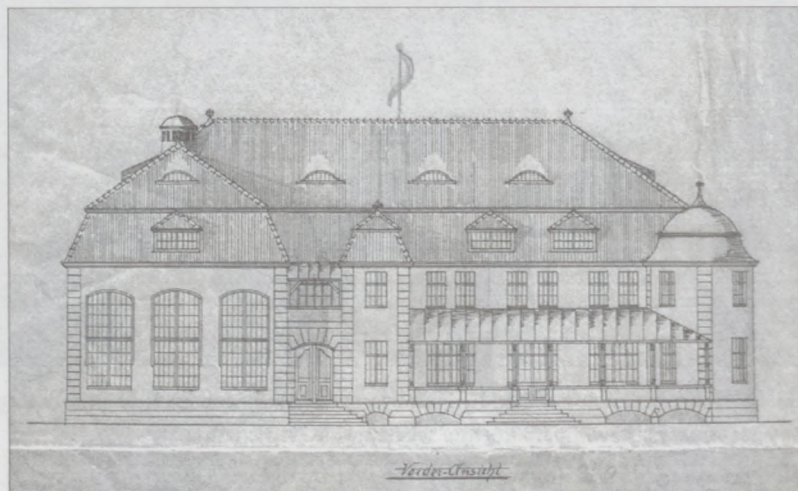
Źródło: APT, Dok. Tech. M. Tor., T. 50, 3105/4/103.

Oprócz zarysów najważniejszych budynków w obrębie terenów restauracyjnych widać zarys willi Spokój Henryka (ukierunkowany na północ prostokąt na wschód od Placu Schillera). Zaznaczono także płot otaczający tereny restauracyjne (przerwana linia) oraz prostokątny obiekt przy zachodnim zakończeniu promenady – konny pomnik Fryderyka Wielkiego.

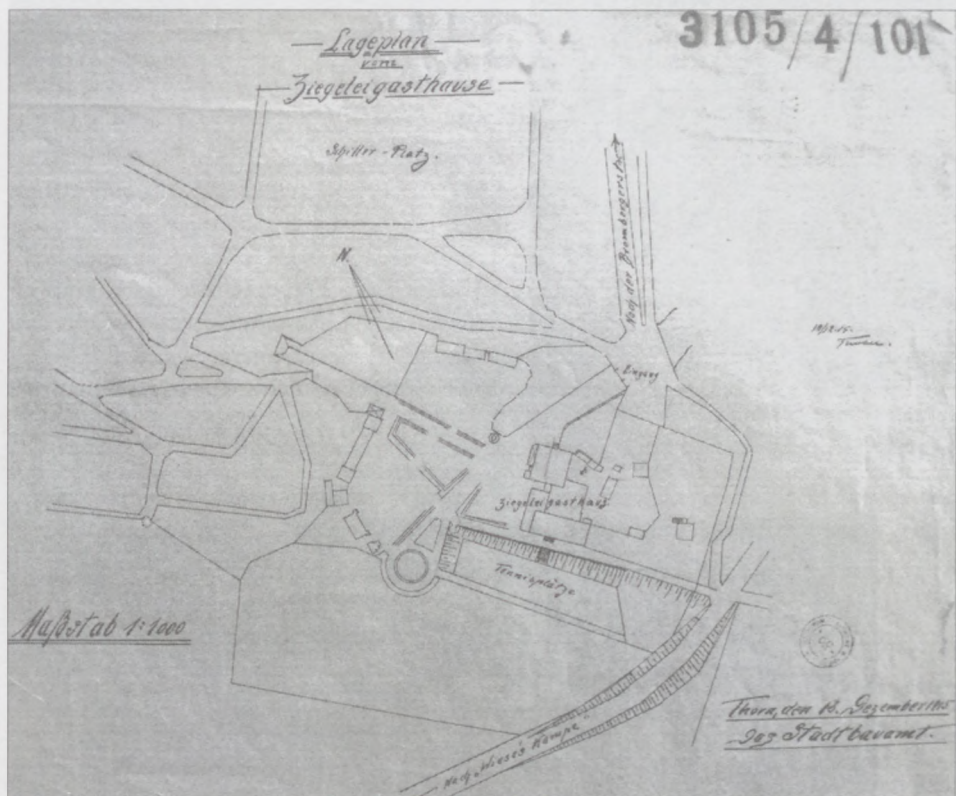
Ilustracja 64: Trawiaste korty tenisowe w Parku Cegielnia sprzed przebudowy w 1912 roku (1909 rok)

Źródło: <http://www.thorn-wpr.de/AK/414001sbog.htm>, © Volker J. Krüger

Ilustracja 65: Jeden z projektów nowej restauracji (1912 rok)

Źródło: APT, Dok. Tech. M. Tor., T. 50, 3105/4/146.

Ilustracja 66: Plan sytuacyjny obiektów budowlanych należących do Restauracji „Cegielnia” (1915 rok)

Źródło: APT, Dok. Tech. M. Tor., T. 50, 3105/4/101.

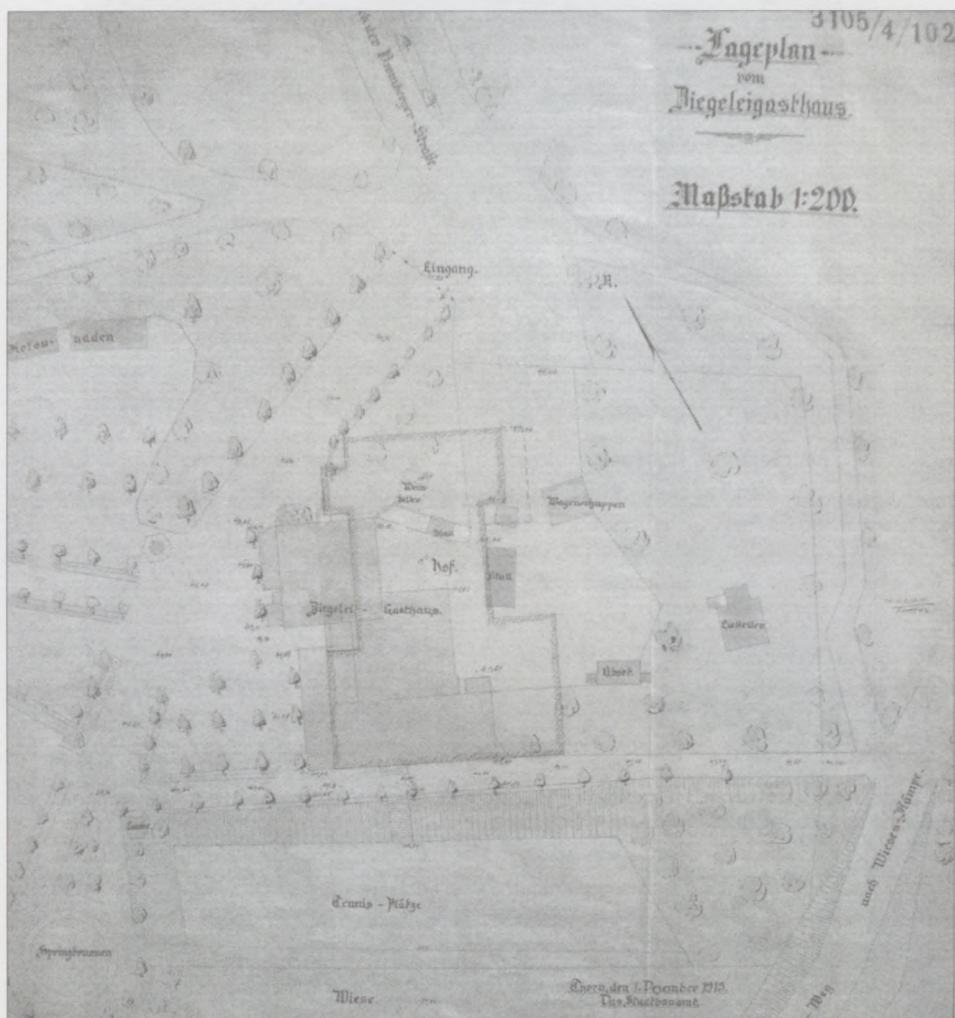
Ilustracja 67: Fragment widokówki przedstawiający altankę z konarów brzoźowych

Źródło: http://www.mojeprzedmiescie.pl/index.php?album=stare_pocztowki_1

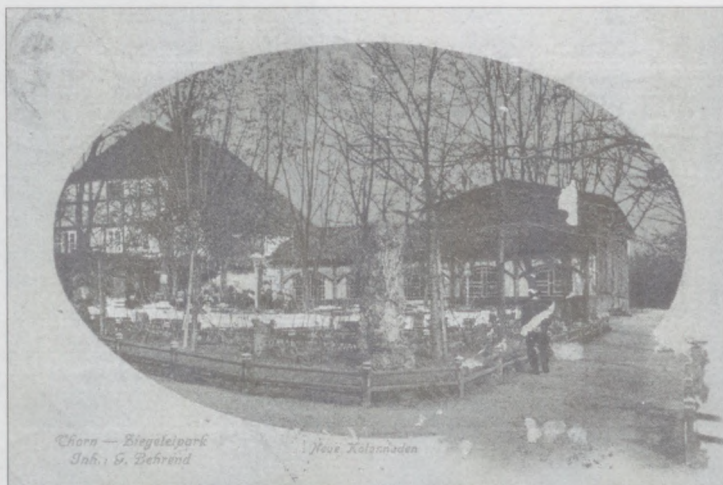
Ilustracja 68: Okrągły staw ze sztuczną wyspą na terenach nieistniejącego dziś Parku Cegielnia – widok współczesny (grudzień 2010 roku)

Źródło: zdjęcie własne.

Ilustracja 69: Plan sytuacyjny obiektów budowlanych należących do Restauracji „Cegielnia” (1915 rok)

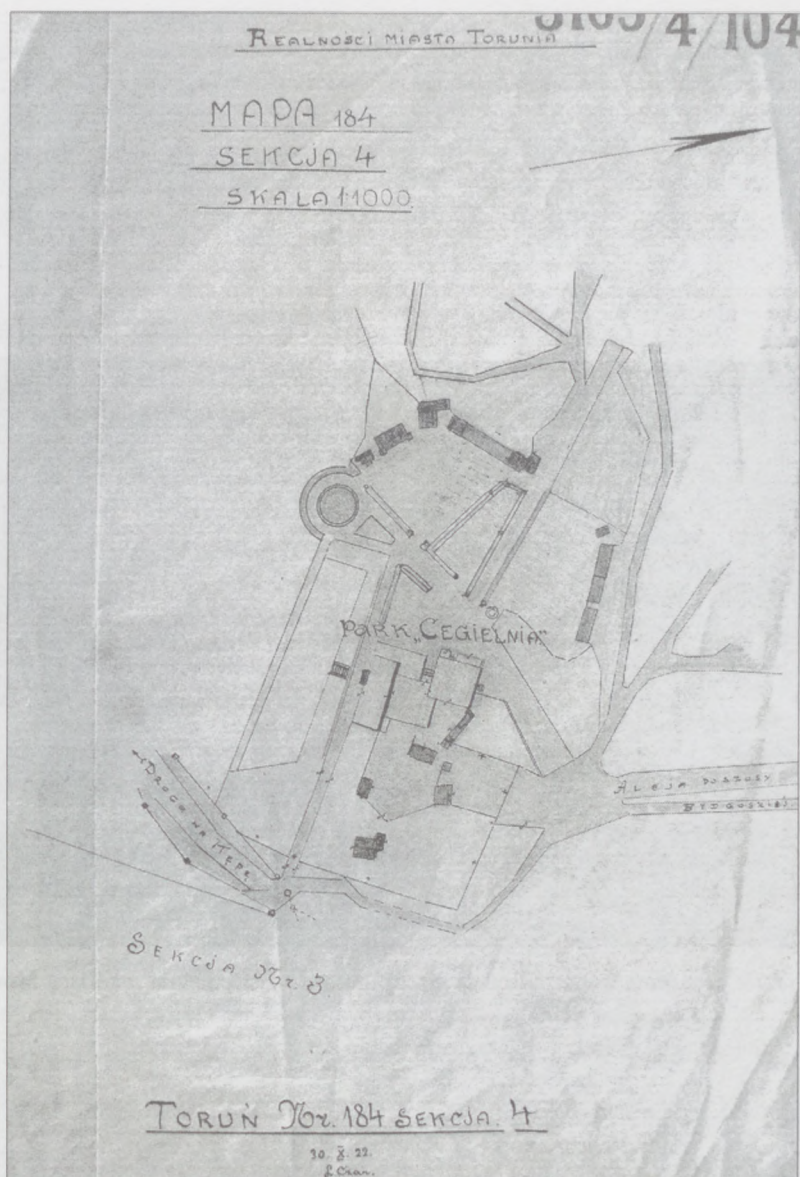
Źródło: APT, Dok. Tech. M. Tor., T. 50, 3105/4/102.

Ilustracja 70: Budynek Restauracji „Cegielnia”, ok. 1912 roku
 Źródło: Magdalena Niedzielska, Toruń © – zbiory prywatne.

Ilustracja 71: Zielone tereny parkowe
 Źródło: Zb. Graf. UMK, bez sygn.

Ilustracja 72: Plan sytuacyjny obiektów budowlanych należących do Restauracji „Cegielnia” (1922 rok)

Źródło: APT, Dok. Tech. M. Tor., T. 50, 3105/4/104.

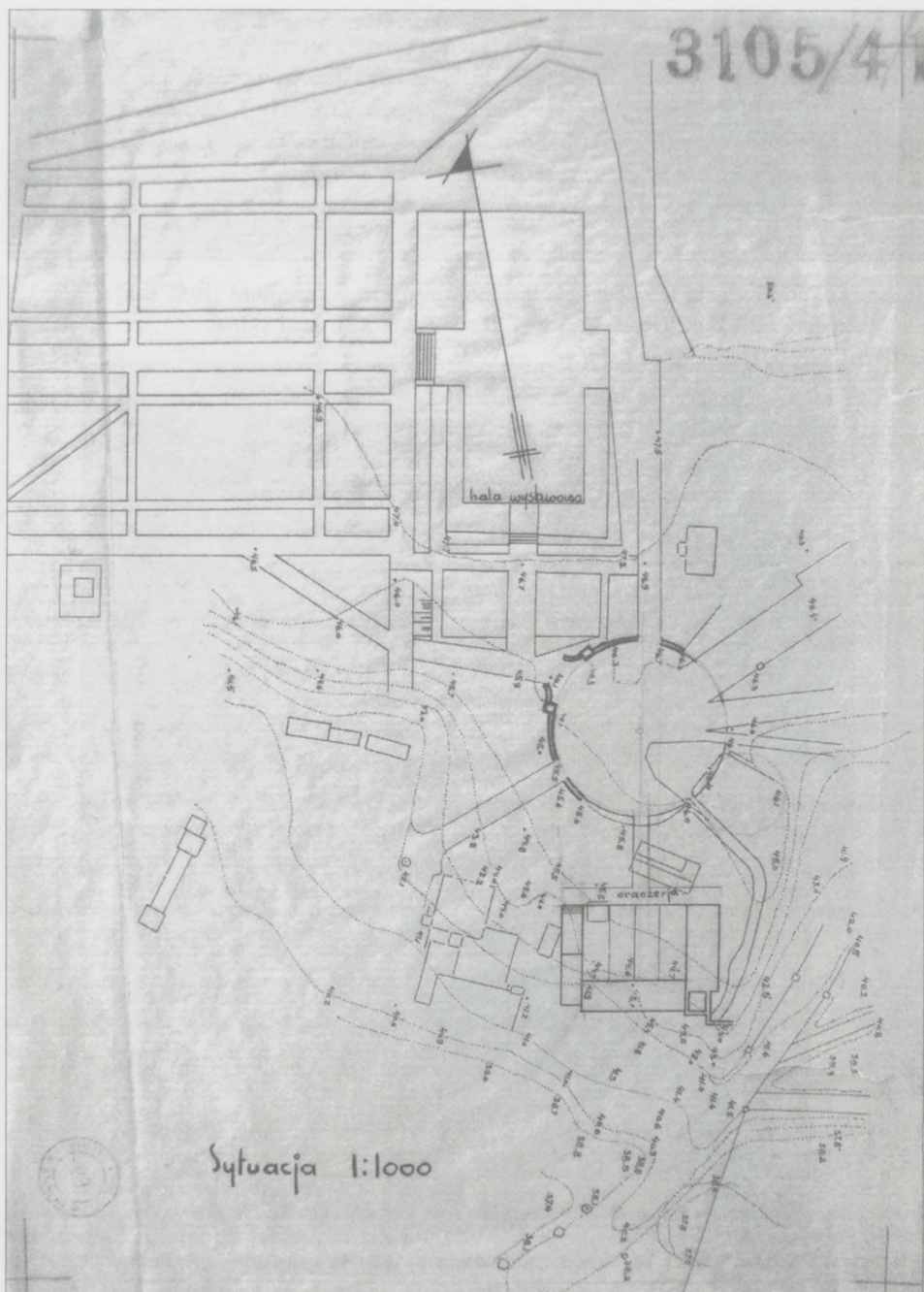
Na planie między innymi widać: (od lewej, góra – plac restauracyjny): fontannę, kiosk z piernikami, pawilon muzyczny, winiarnię z werandą, kolumnadę z bufetem, halę z zimnymi napojami i trzy kolumnady, oszkloną altanę z gałęzi brzozy. Kompleks budynków w centrum planu to obiekt restauracyjno-hotelowy.

Ilustracja 73: Rodzinna feta w ogrodzie nowej Restauracji „Cegielnia” na Placu Moniuszki
– koniec lat 30. XX wieku

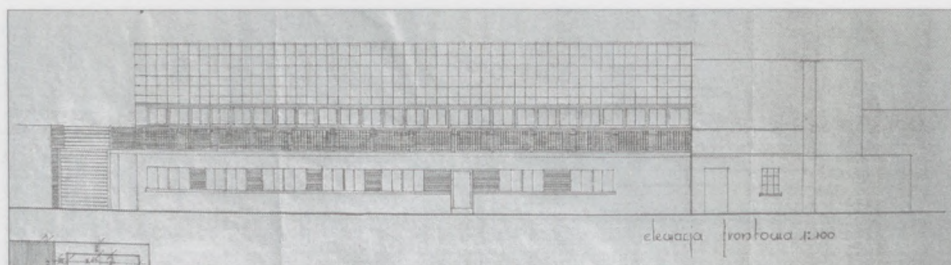
Źródło: Artur Dobiegała & Hanza Team, Toruń ©

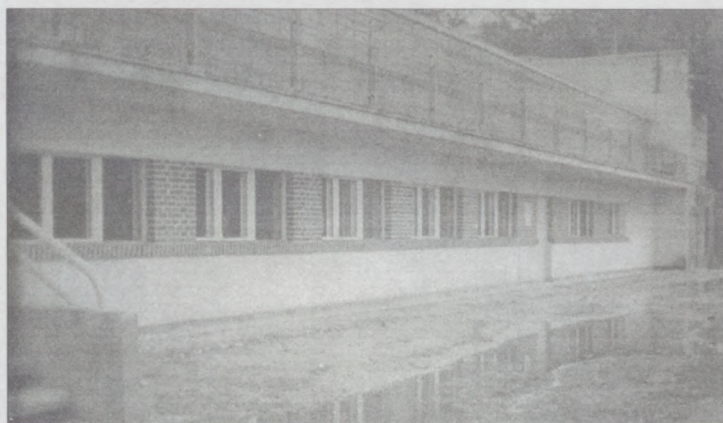
Ilustracja 74: Plan sytuacyjny planowanej oranżerii (1935 rok)

Źródło: APT, Dok. Tech. M. Tor., T. 50, 3105/4/1; APT, AmT, G3730, k. 11.

Ilustracja 75: Elewacja frontowa planowanej oranżerii – fragment (1935 rok)

Źródło: APT, Dok. Techn. M. Tor., T. 50, 3105/4/8; APT, AmT G3730.

Ilustracje 76 i 77: Nowo zbudowana oranżeria miejskich zakładów ogrodnich na terenie byłego *Établissement „Cegielnia”* – II poł. lat 30. XX wieku

Źródło: Artur Dobiegała & Hanza Team, Toruń ©

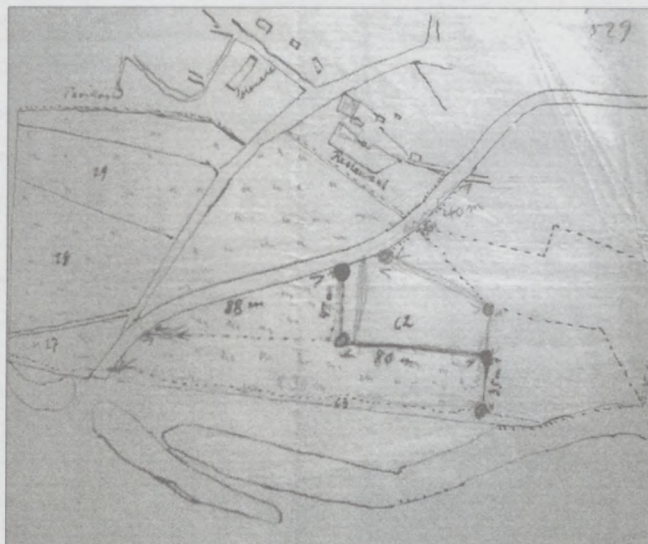
Ilustracja 78: Elewacja budynku administracyjnego Schroniska dla Zwierząt na ul. S. Przybyszewskiego

Źródło: <http://www.obserwatortorunski.pl/2011/11/schronisko-dla-bezdomnych-zwierzat-w.html>

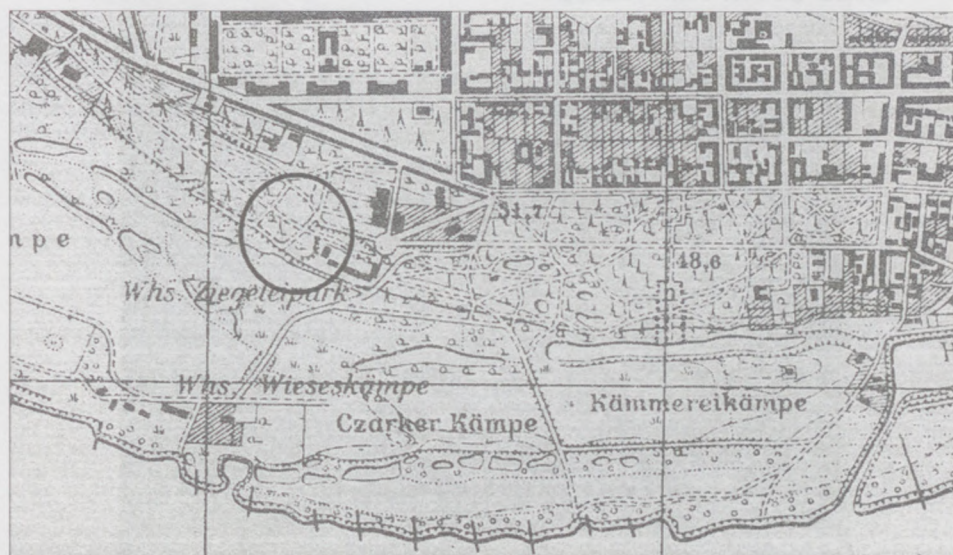
Ilustracja 79: Zdjęcie przed pawilonem (1930 rok)

Źródło: Artur Dobiegała & Hanza Team, Toruń ©

Ilustracja 80: Odłączna mapa ukazująca lokalizację pawilonu

Źródło: APT, AmT, C7108, k. 529.

Ilustracja 81: Fragment mapy z 1940 roku z zaznaczonym wyniesieniem, na którym najprawdopodobniej znajdował się pawilon

Źródło: http://amzpbig.com/maps/2977_Thorn_1940.jpg

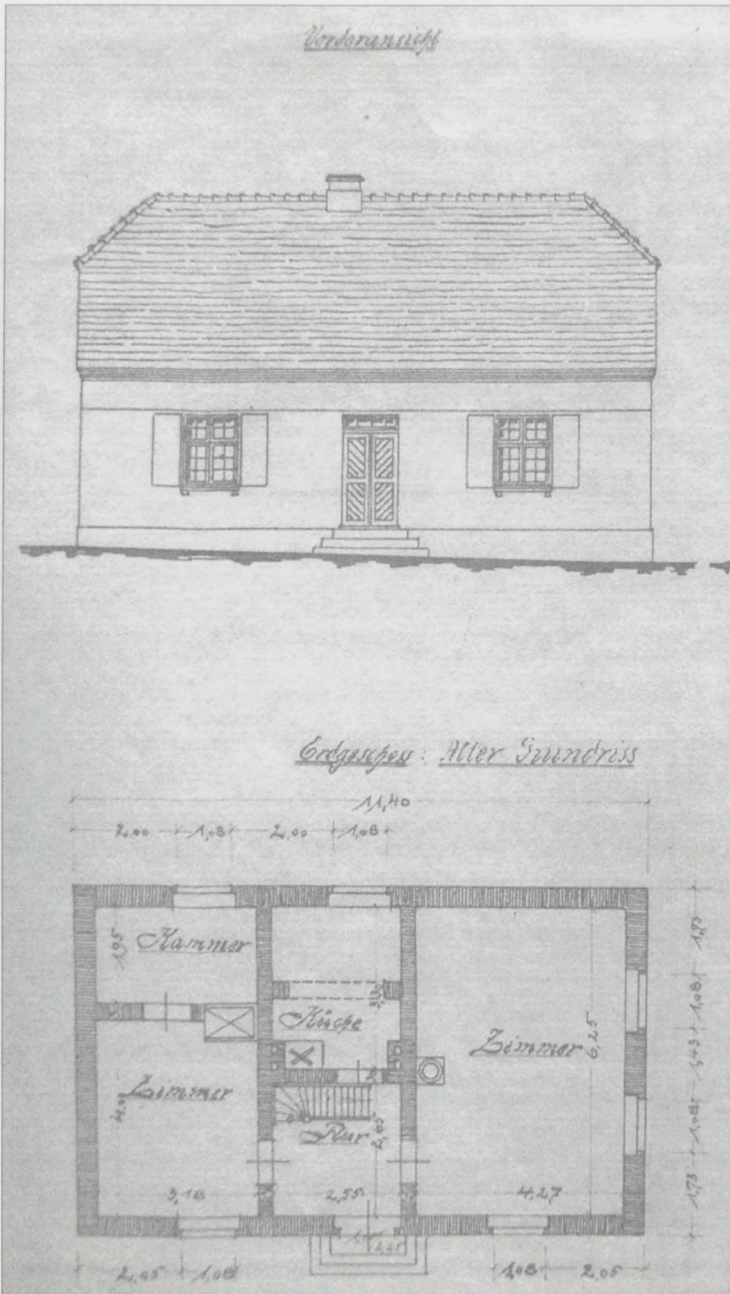
Ilustracja 82: Wieża widokowa w Parku Cegielnia (po 1900 roku) – bez obiegu i nazwy wydawcy

Źródło: Zb. Graf UMK – bez sygn.

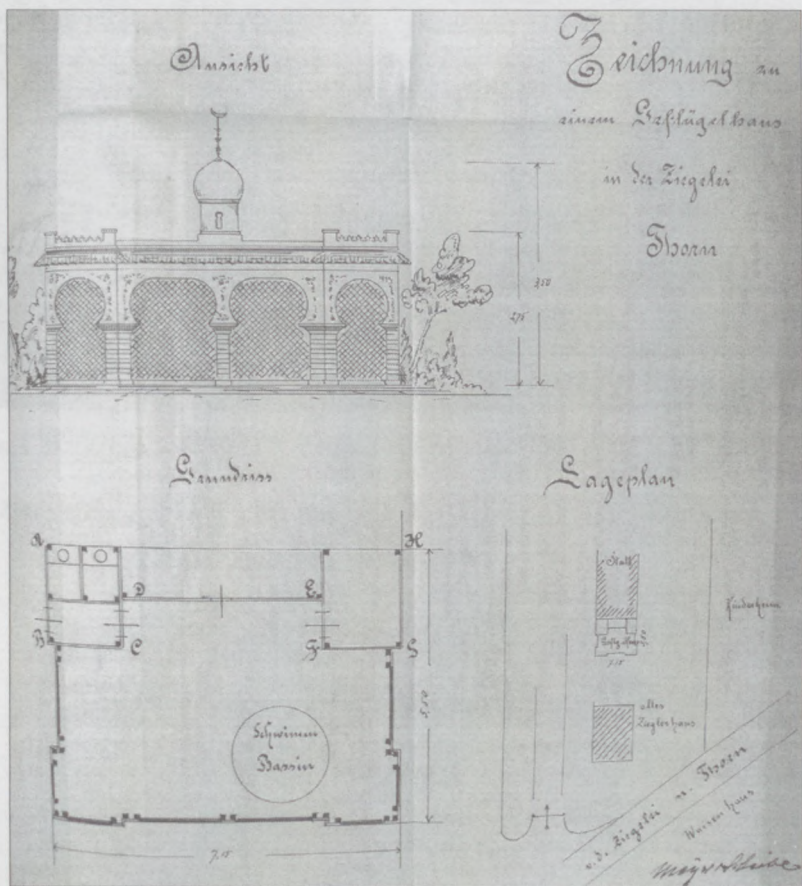
Ilustracja 83: Wieża widokowa w Parku Cegielnia (ok. 1913 roku)

Źródło: <http://www.ebay.pl/itm/AK-Thorn-Toru-Polen-Ziegeleipark-Pavillon-gelaufen-1913-/180964653936>

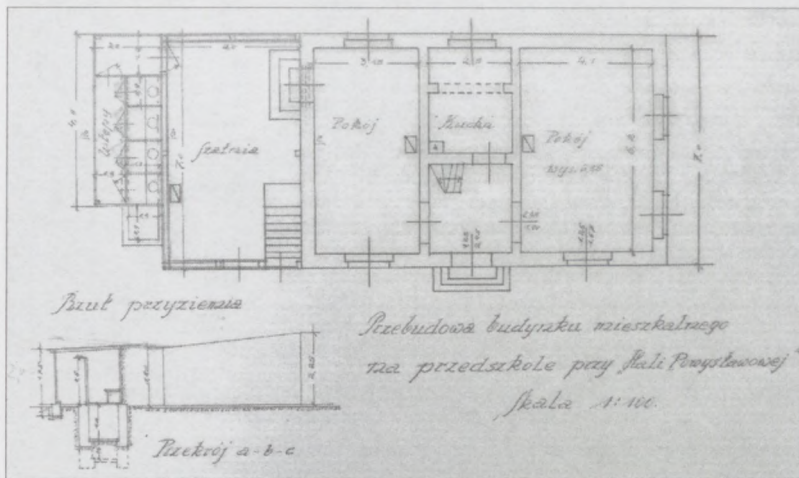
Ilustracja 84: Plan rozbudowy willi „Spokój Henryka” (1917 rok)
– fragment

Źródło: APT, AmT, C7111, k. 37.

Ilustracja 85: Projekt pawilonu dla ptactwa/kurnika na tyłach willi „Spokój Henryka”
 Źródło: APT, AmT, G3729.

Ilustracja 86: Projekt przebudowy willi „Spokój Henryka” na budynek przedszkolny – lata 30. XX wieku

Źródło: APT, AmT, G342, k. 7.

Ilustracja 87: Willa „Spokój Henryka” w Parku Cegielnia (ok. 1910 roku)

Źródło: <http://www.nobis24.com/auktionsdetails.cfm>

Ilustracja 88: Willa „Spokój Henryka” – widok współczesny (grudzień 2010 roku)

Źródło: zdjęcie własne.

Ilustracja 89: Lokalizacja willi „Spokój Henryka”

Źródło: www.maps.google.pl

Garten-Etablissement „Wiese's Kämpfe“, Inh.. Max Kowski, Thorn

Ilustracja 90: Restauracja „Kępa Wiesego” w okresie pruskim
Źródło: Magdalena Niedzielska, Toruń © – zbiory prywatne.

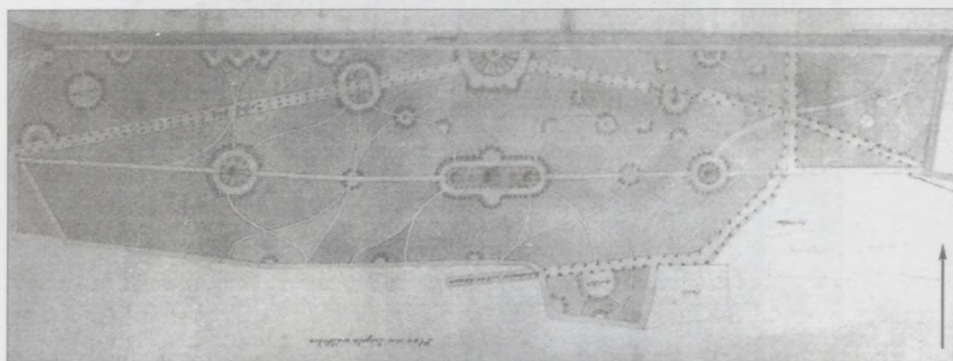
Ilustracja 91: Fragment mapy z 1909 roku z zaznaczonym budynkiem, w którym obecnie mieści się siedziba firmy Bruksystem; na wschód od budynku szrafowaniem zaznaczono teren należący do Restauracji „Kępa Wiesego”

Źródło: Archiwum Map Zachodniej Polski: http://amzpbig.com/maps/2977_Thorn_1909.jpg

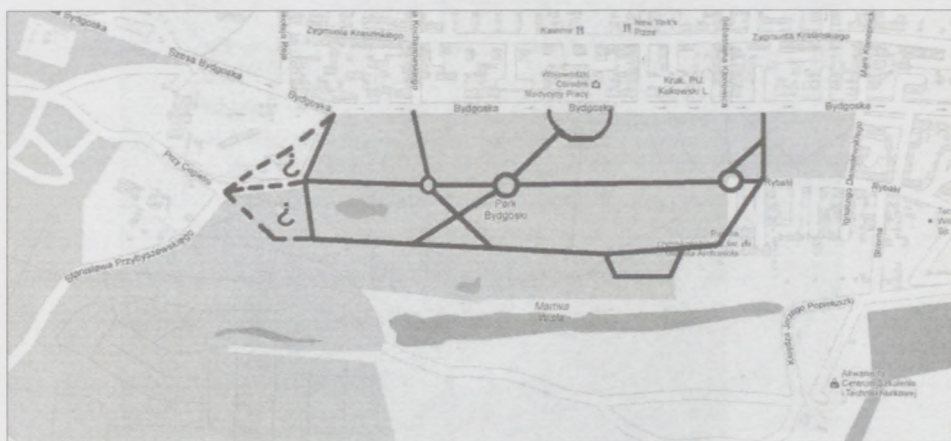
Ilustracja 92: Mapa Torunia przedstawiająca obszar Ziegelei Wäldchen (fragment) – 1878 rok

Źródło: Archiwum Berlin-Dahlem, A70 530.

Ilustracja 93: Projekt zagospodarowania terenów Lasku Cegielnia z 1880 roku

Źródło: Fot. 6 z dokumentacji konserwatorskiej z 1991 r.

Ilustracja 94: Fragment sieci drożnej dzisiejszego Parku Miejskiego z zaznaczonymi fragmentami alei, które pokrywają się z siecią drożną planu Rehberga

Źródło: oprac. własne na podstawie www.mapsgoogle.pl

Ilustracja 95: Klomb w zachodniej części Parku Miejskiego w Toruniu przy głównej alei – lata 30. XX wieku (obecnie rabatka kwiatowa)

Źródło: www.allegro.pl

Wygląd klombu w 1939 roku przedstawia film Bogusława Magiery *Toruń. Lato 1939 roku*. Zdaniem S. Jarosz oraz J. i B. Chrostowskich w tym miejscu miała rzekomo znajdować się fontanna parkowa. Zob.: *ciż, Dokumentacja historyczno-konserwatorska...*, s. 35.

Ilustracja 96: Fragment mapy Torunia przedstawiający Ziegelei Wäldchen i Ziegelei Park – 1883 rok

Źródło: Archiwum Berlin-Dahlem, B70 073.

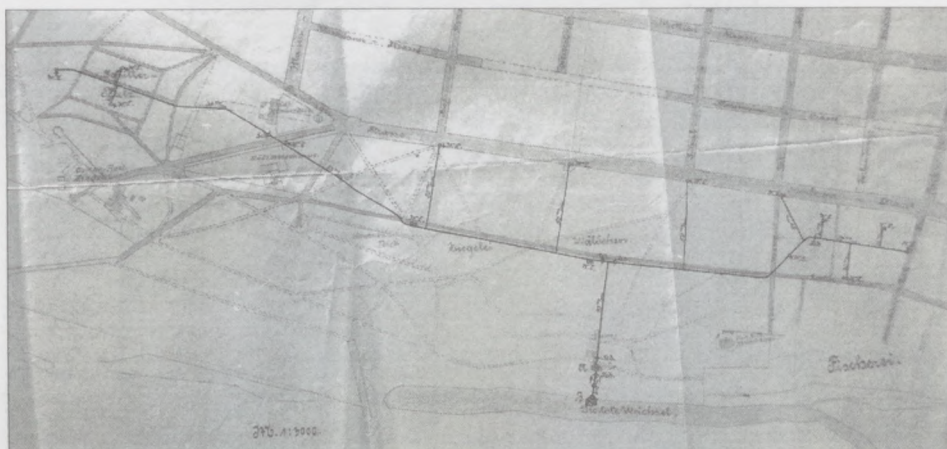
Ilustracja 97: Fragment mapy Torunia przedstawiający Ziegelei Wäldchen – 1884 rok

Źródło: <http://kpbc.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=50344&dirds=1&tab=1>

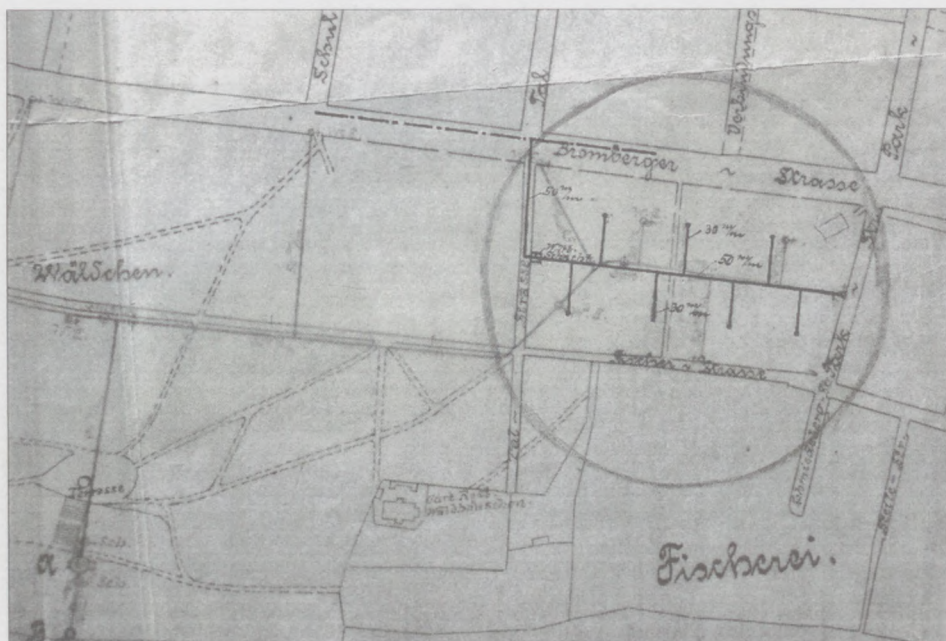
Ilustracja 98: Fragment mapy Torunia przedstawiający Ziegelei Wäldchen i Ziegelei Park – 1909 rok

Źródło: Archiwum Map Zachodniej Polski, http://amzpbig.com/maps/2977_Thorn_1909.jpg

Ilustracja 99: Projekt wodociągów z 1911 roku

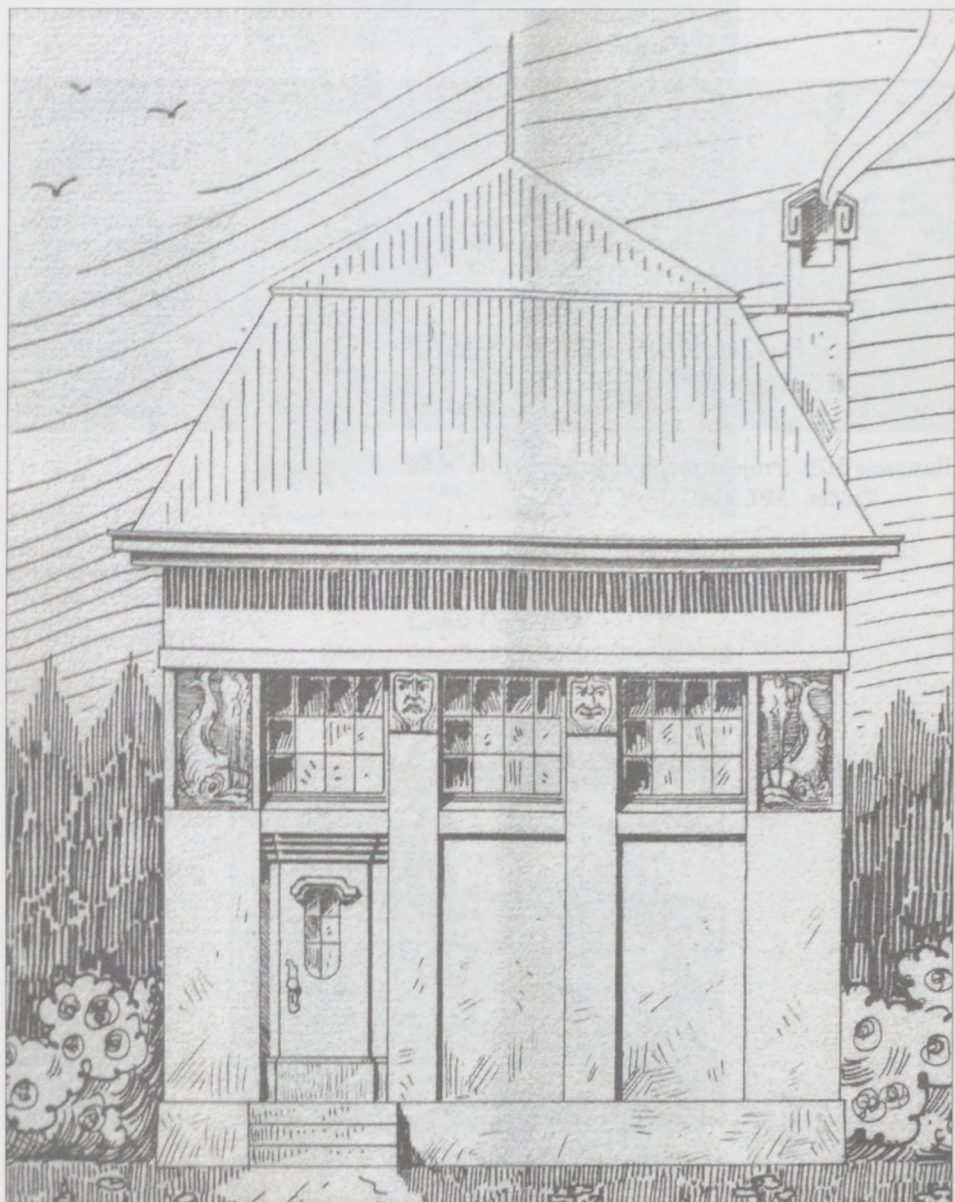
Źródło: APT, AmT, C7684, k. 169.

Ilustracja 100: Projekt wodociągów z 1911 roku

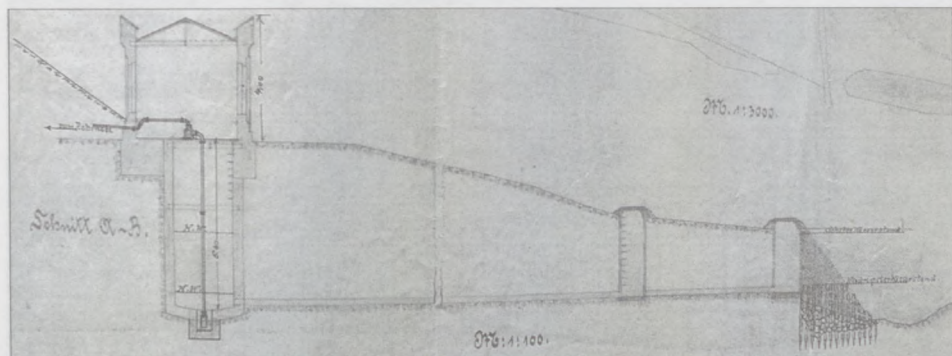
Źródło: APT, AmT, C7684, k. 173.

Ilustracja 101: Projekt przepompowni z 1911 roku

Źródło: APT, AmT, C7684, k. 196.

Ilustracja 102: Projekt przepompowni z 1911 roku

Źródło: APT, AmT, C7684, k. 169.

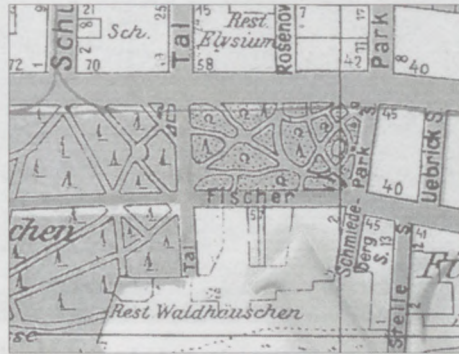
Ilustracja 103: Fragment mapy z 1882 roku, przedstawiający wschodnią część Lasku Cegielnia

Źródło: Archiwum Berlin-Dahlem, A70 400.

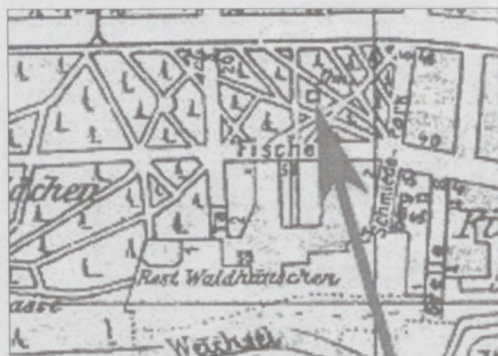
Ilustracja 104: Fragment mapy z 1884 roku przedstawiający wschodnią część Lasku Cegielnia

Źródło: <http://kpb.c.umk.pl/dlibra/docmeta?data?id=50344&dirds=1&tab=1>

Ilustracja 105: Fragment mapy z 1918 roku przedstawiający wschodnią część Lasku Cegielnia

Źródło: http://www.mapywig.org/m/City_plans/THORN_1916.jpg

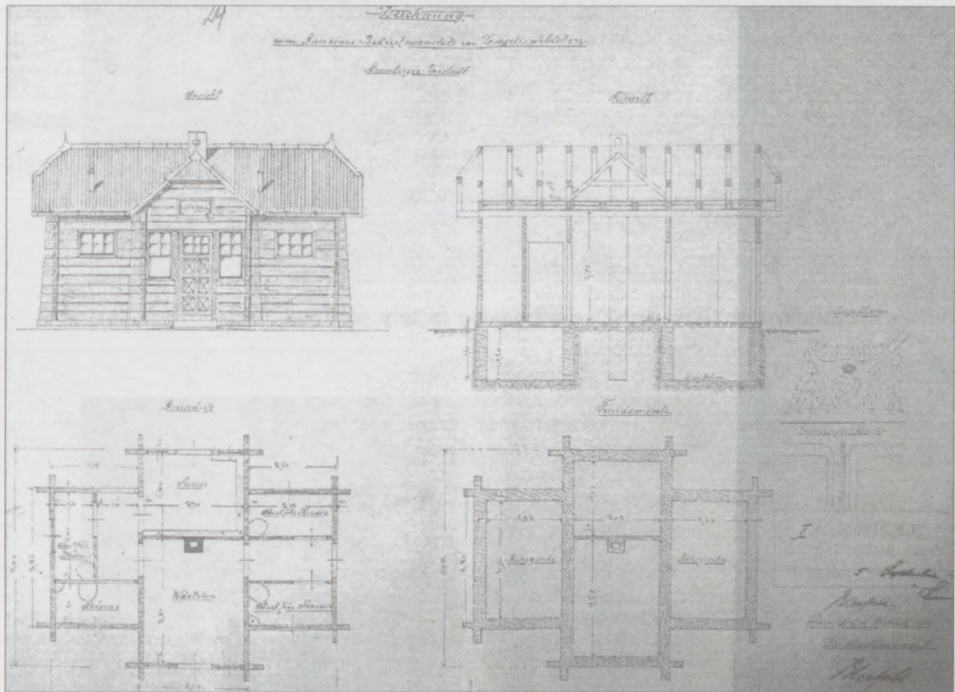
Ilustracja 106: Fragment mapy z 1911 roku z zaznaczonym pomnikiem

Źródło: <http://otoruniu.net/tajemniczy-pomnik-w-parku-na-bydgoskim-przedmiesciu/>

Ilustracja 107: Północno-wschodnia część Lasku Cegielnia (wejście do dzisiejszego Parku Miejskiego od ul. M. Konopnickiej i ul. Bydgoskiej), tzw. Schmiedeberg (1915 rok)

Źródło: <http://cgi.ebay.de>

Ilustracja 108: Plany toalet parkowych w Lasku Cegielnia

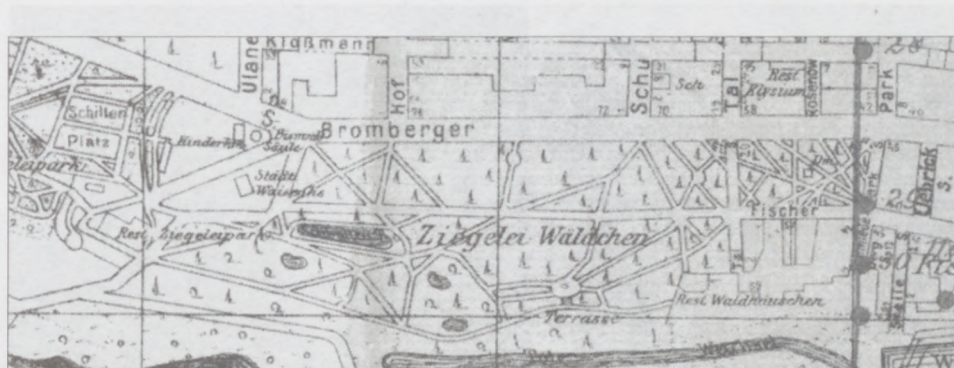
Źródło: APT, AmT, G340, k. 24.

Ilustracja 109: Bar „Park”, czyli dawne toalety parkowe (luty 2013 roku)
Źródło: zdjęcie własne.

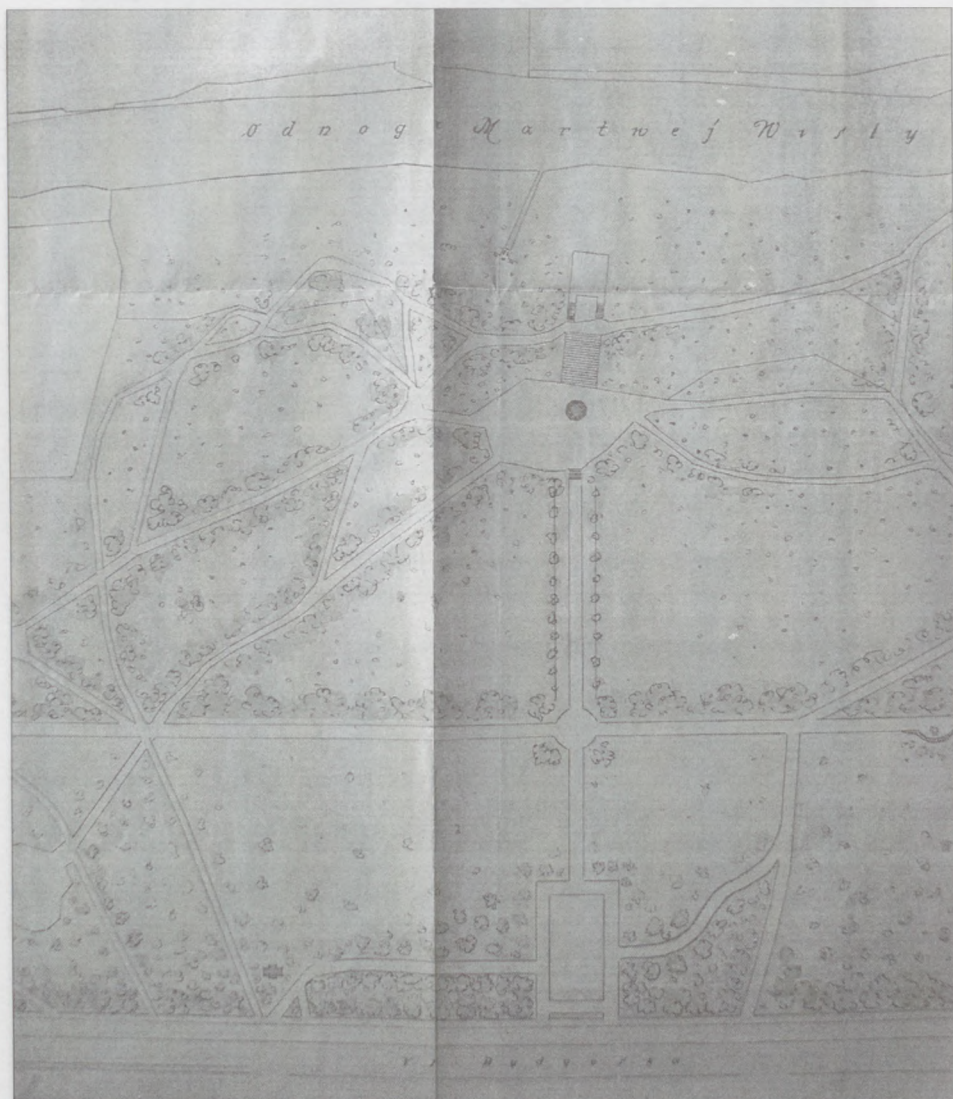
Ilustracja 110: Martówka i błonia (widok w kierunku Wisły) – lata 50./60.
XX wieku
Źródło: Zb. Graf. UMK – bez sygn.

Ilustracja 111: Fragment mapy Torunia z 1916 roku (na podstawie mapy z 1911 roku)
 Źródło: <http://kpbc.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=50331&dirds=1&tab=1>

Ilustracja 112: Fragment mapy terenów zielonych Torunia z 1934 roku, przedstawiający między innymi Park Miejski
 Źródło: APT, AmT, D1694, k. 68.

Ilustracja 113: Fragment planu sytuacyjnego Parku Miejskiego (wcześniejszego Ziegelei Wäldchen) z 1928 roku z zaznaczoną altaną parkową – jedynym obiektem małej architektury

Źródło: APT, AmT, D 2843, k. 3.

Ilustracja 114: Plan sytuacyjny Parku Miejskiego z 1934 roku

Źródło: <http://kpbc.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=50328&dirds=1&tab=1>

Ilustracja 115: Plan sytuacyjny Lasku Cegielnia z 1934 roku – mapa sporządzona na wzorze wcześniejszym (przed 1916 rokiem)

Źródło: <http://kpbc.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=50333&dirds=1&tab=1>

Ilustracja 116: Wygląd ławek w parku w okresie pruskim

Źródło: www.allegro.pl

Ilustracja 117: Wygląd ławek w parku w 1939 roku

Źródło: Kadr z filmu B. Magiery.

Ilustracja 118: Główna aleja parkowa (zima 1934 roku)

Źródło: NAC, sygn. 1-U-6407.

Ilustracja 119: Jedna z bocznych alejek parkowych (przed 1939 rokiem)

Źródło: NAC, sygn. 1-U-6408-1.

Jak pisał w 1932 roku jeden z byłych niemieckich mieszkańców Torunia, który przybył do miasta na sentymalną wycieczkę: „Lasek Bydgoski jest bardzo piękny także zimą. Spacer po świeżym śniegu stanowi wielką przyjemność. Istnieją plany, podług których upiększono go w ostatnich latach – niektóre z nich pochodzą także z czasów niemieckich. Przechadzka [po Lasku] jest zaiste wspaniała”³³⁸.

.....
³³⁸ F. von der Weichsel, dz. cyt., s. 9.

Ilustracja 120: Duże schody prowadzące nad Martówkę – koniec lat 30. XX wieku

Źródło: Zbiory prywatne Jadwigi Tokarskiej (Toruń) ©
Zarówno linia brzegowa Wisły, jak i błonia nadwiślańskie w latach 20.–30. XX wieku wyglądały inaczej niż dzisiaj.

Ilustracja 121: Północny brzeg Martówki vis-à-vis dużych schodów – koniec lat 30. XX wieku

Źródło: Zbiory prywatne Jadwigi Tokarskiej (Toruń) ©

Ilustracja 122: Północny brzeg Martówki – koniec lat 30. XX wieku
Źródło: Zbiory prywatne Jadwigi Tokarskiej (Toruń) ©

Ilustracja 123: Park Miejski w Toruniu – koniec lat 30. XX wieku
Źródło: Zbiory prywatne Jadwigi Tokarskiej (Toruń) ©

Ilustracja 124: Park Miejski w Toruniu – koniec lat 30. XX wieku
 Źródło: Zbiory prywatne Jadwigi Tokarskiej (Toruń) ©

Ilustracja 125: Widokówka przedstawiająca tzw. staw z łabędziami
 (przed 1905 rokiem)
 Źródło: www.ebay.de

Ilustracja 126: Staw z łabędziami (27 marca 1905 roku)

Źródło: <http://cgi.ebay.de>

Ilustracja 127: Staw z łabędziami (przed 1914 rokiem) – widok w stronę zachodnią

Źródło: <http://www.thorn-wpr.de/AK/412003cbbg.htm>, (C) Volker J. Krüger

Ilustracja 128: Fragment widokówki przedstawiającej staw z łabędziami i staw ze złotymi rybkami. Wydawca: Photographie und Verlag Conrad Junga, Bromberg

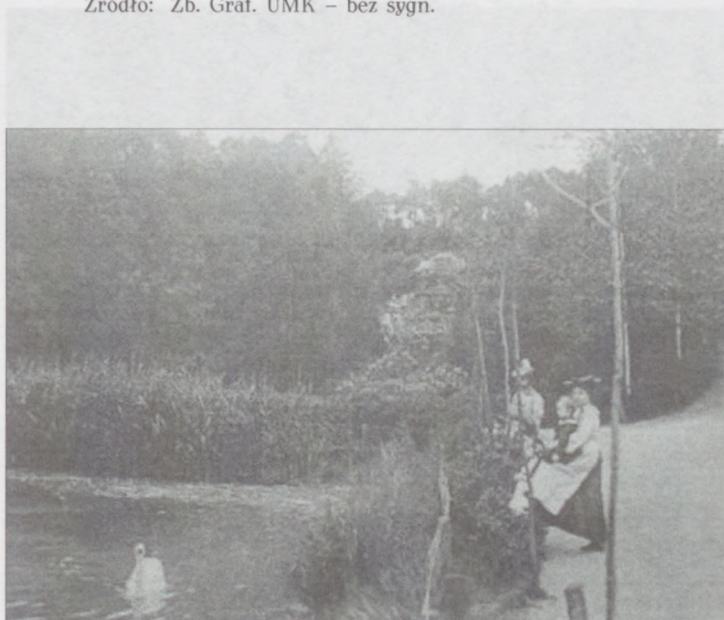
Źródło: Zb. Graf. UMK, K. 7/95

Ilustracja 129: Fragment widokówki przedstawiającej staw z łabędziami – widok w stronę zachodnią

Źródło: Zb. Graf. UMK – bez sygn.

Ilustracja 130: Kaskada i tzw. staw z łabędziami (b.o.)

Źródło: <http://allegro.pl/>

Ilustracja 131: Staw z łąbędziami – domek dla ptaków (lata. 30. XX wieku)

Źródło: Zb. Graf. UMK, bez. sygn.

Ilustracja 132: Domek dla łąbędzi na tzw. stawie z łąbędziami w okresie międzywojennym (przed 1937 rokiem)

Źródło: Artur Dobiegała & Hanza Team, Toruń ©

Ilustracja 133: Niedzielnny spacer przy stawie z łabędziami – koniec lat 30. XX wieku

Źródło: Artur Dobiegała & Hanza Team, Toruń ©

Ilustracja 134: Niedzielnny spacer przy stawie z łabędziami – koniec lat 30. XX wieku

Źródło: Artur Dobiegała & Hanza Team, Toruń ©

Ilustracja 135: Staw z łabędziami w dwudziestoleciu międzywojennym
Źródło: Zb. Graf. UMK – bez sygn.

Ilustracja 136: Kaskada i tzw. staw ze złotymi rybkami
Źródło: Zb. Graf. UMK – bez sygn.

Ilustracja 137: Kaskada i tzw. staw ze złotymi rybkami

Źródło: J. Kucharzewska, dz. cyt., s. 170.

Ilustracja 138: Kaskada i tzw. staw ze złotymi rybkami – bez wydawcy i obiegu

Źródło: Zb. Graf. UMK, bez. sygn.

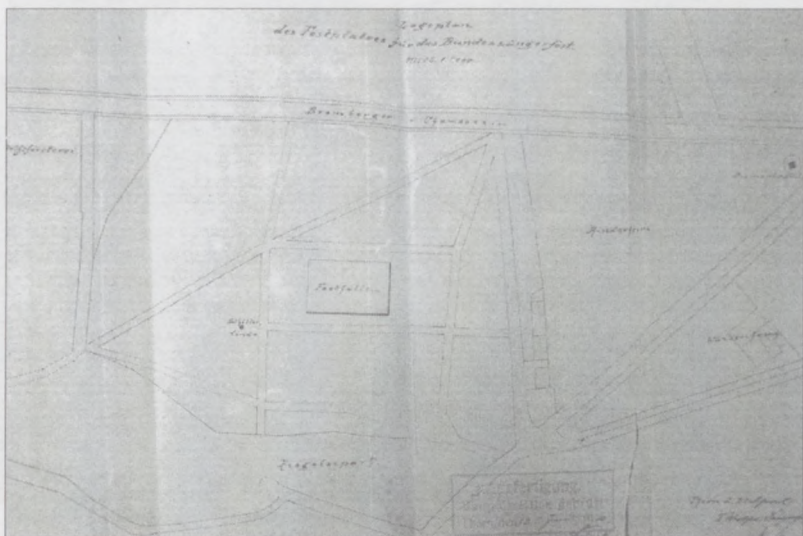
Ilustracja 139: Kaskada w Lasku Cegielnia i tzw. staw ze złotymi rybkami (1906 rok)

Źródło: Magdalena Niedzielska, Toruń © – zbiory prywatne.

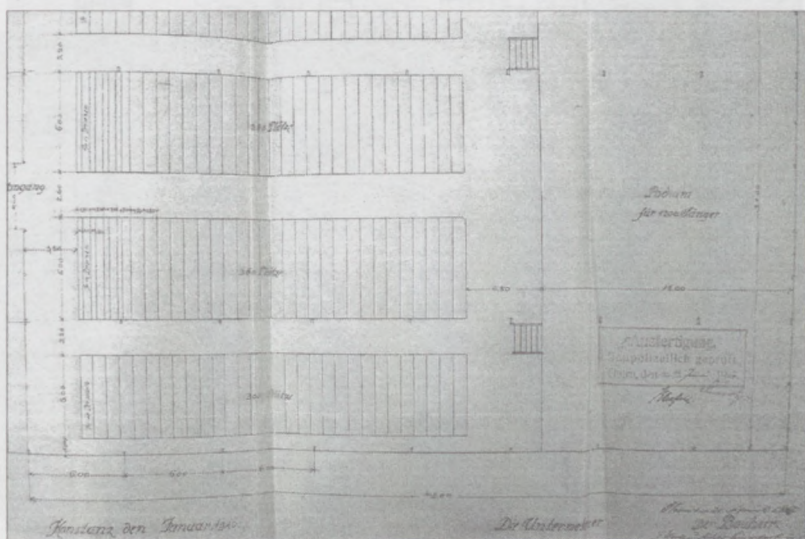
Ilustracja 140: Plac cegielni miejskiej w Toruniu (koniec XIX wieku)

Źródło: Zb. Graf. UMK, sygn. K. 7/95.

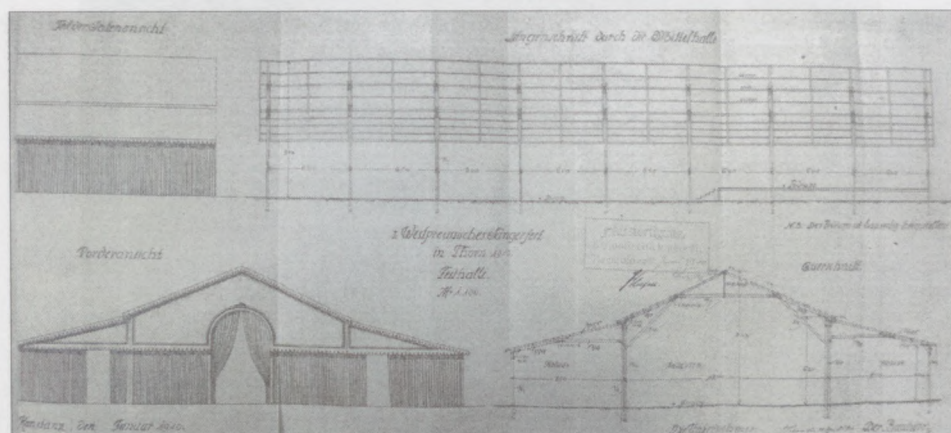
Ilustracja 141: Plan lokalizacyjny estrady na Placu Schillera (1910 rok)
z zaznaczoną Lipą Schillera

Źródło: AmT, G340, k. 15.

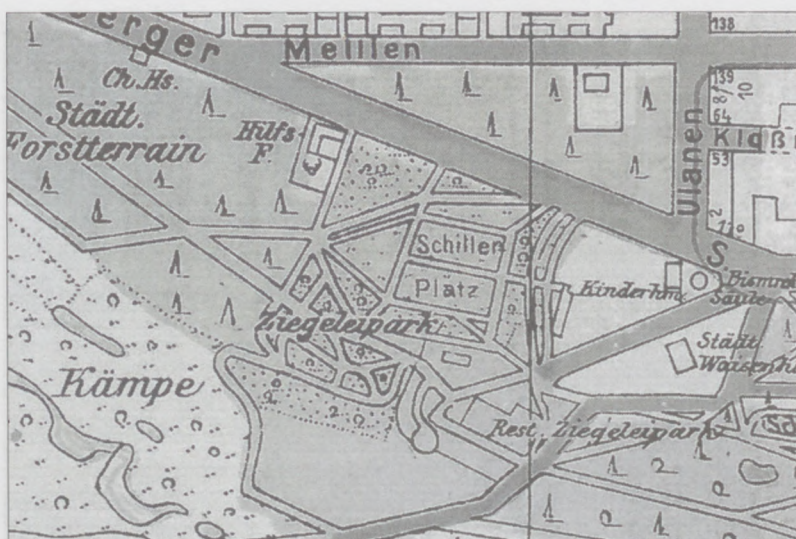
Ilustracja 142: Projekt estrady i widowni na Placu Schillera (1910 rok)

Źródło: AmT, G340, k. 15.

Ilustracja 143: Projekty estrady na Placu Schillera (1910 rok)

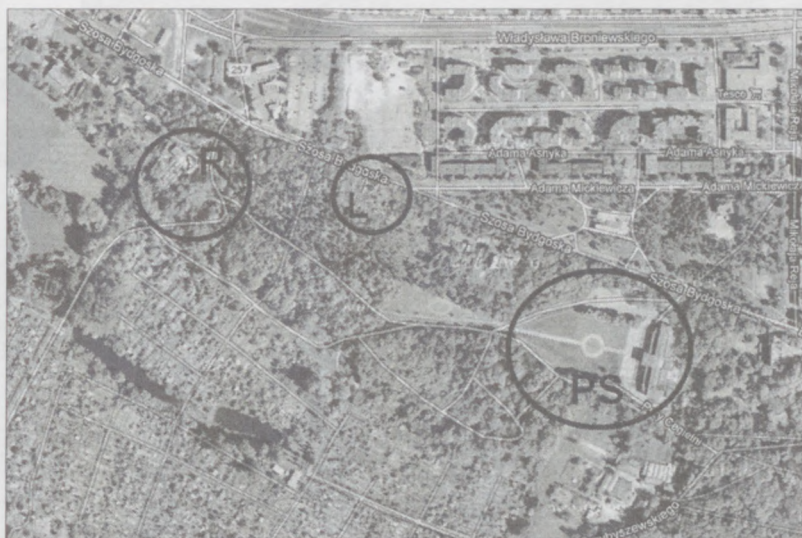
Źródło: AmT, G340, k. 15.

Ilustracja 144: Fragment mapy z 1916 roku przedstawiający teren Placu Schillera i Établissement „Cegielnia”

Źródło: http://www.mapywig.org/m/City_plans/THORN_1916.jpg

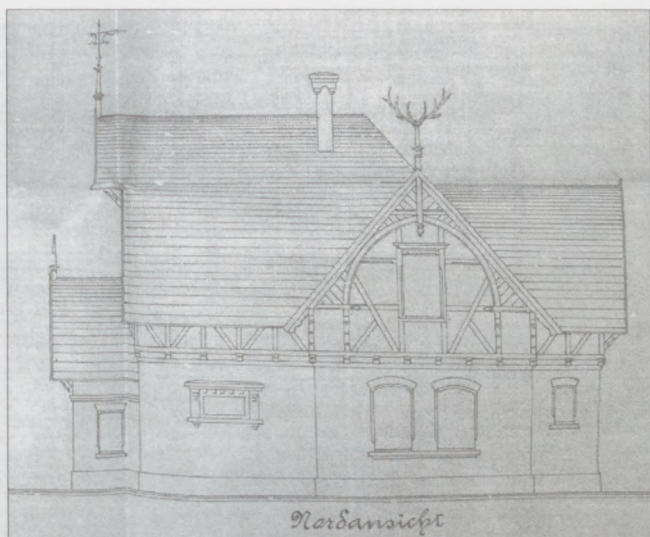
Ilustracja 145: Widok satelitalny na tereny Placu Schillera (PS), parcele Restauracji „Zieloniec” (R) i leśniczówkę przy byłej szkółce leśnej (L)

Źródło: www.maps.google.pl

Ilustracja 146: Plany przebudowy leśniczówki z 1890 roku

Źródło: APT, AmT, G346.

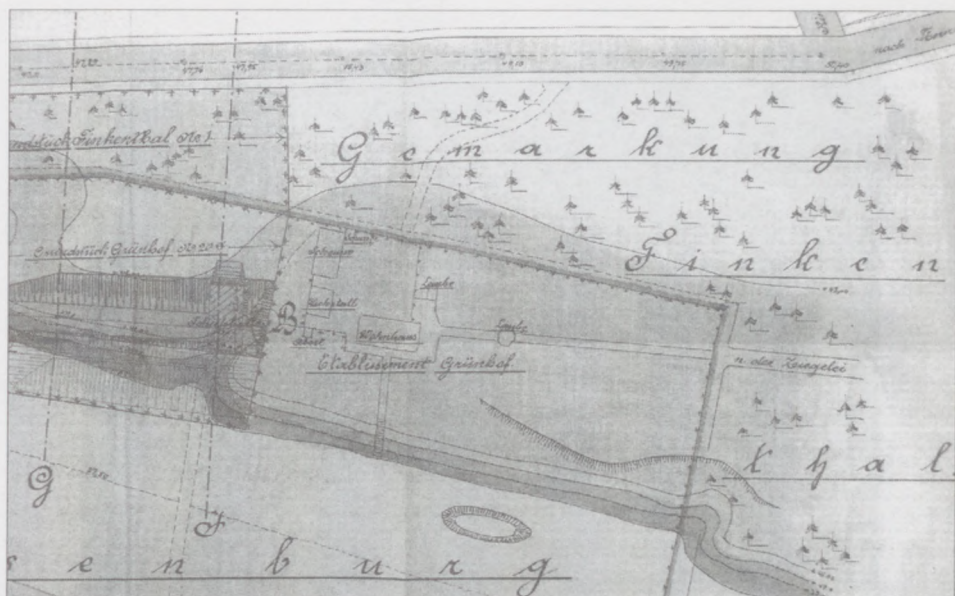
Ilustracja 147: Plany przebudowy leśniczówki z 1890 roku
– elewacja boczna

Źródło: APT, AmT, G346.

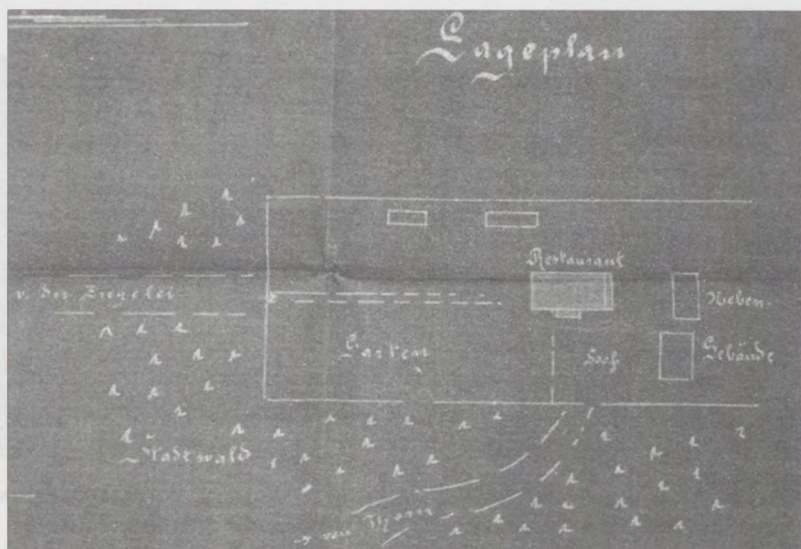
Ilustracja 148: Plany przebudowy leśniczówki
z 1890 roku – elewacja frontowa

Źródło: APT, AmT, G346.

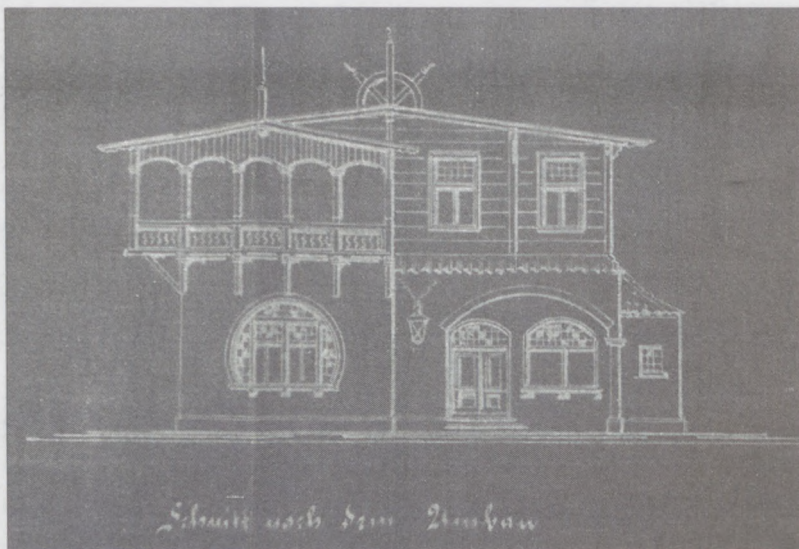
Ilustracja 149: Plany ogrodów Zieleńca z końca XIX wieku z zaznaczoną drogą do Parku Cegielnia

Źródło: AmT, G352, k. 4.

Ilustracja 150: Plany ogrodów Zieleńca (1905 rok) z zaznaczoną drogą do Parku Cegielnia

Źródło: AmT, G349, k. 12.

Ilustracja 151: Widok elewacji frontowej Restauracji „Zieleniec” (1905 rok)
 Źródło: APT, AmT, G349, k. 128.

Ilustracja 152: Widok elewacji frontowej Restauracji „Zieleniec” – plany rozbudowy (1910 rok)
 Źródło: APT, AmT, G349, k. 146.

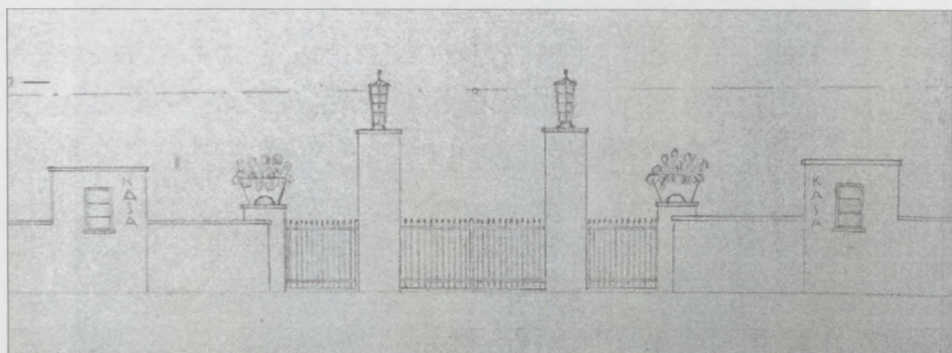
Ilustracja 153: Wejście do Restauracji „Zieleniec” (1913 rok)

Źródło: <http://www.thorn-wpr.de/AK/412004cbog.htm>, © Volker J. Krüger

Ilustracja 154: Ogród Restauracji „Zieleniec” (1912 rok)

Źródło: <http://www.thorn-wpr.de/AK/412005cbog.htm>, © Volker J. Krüger

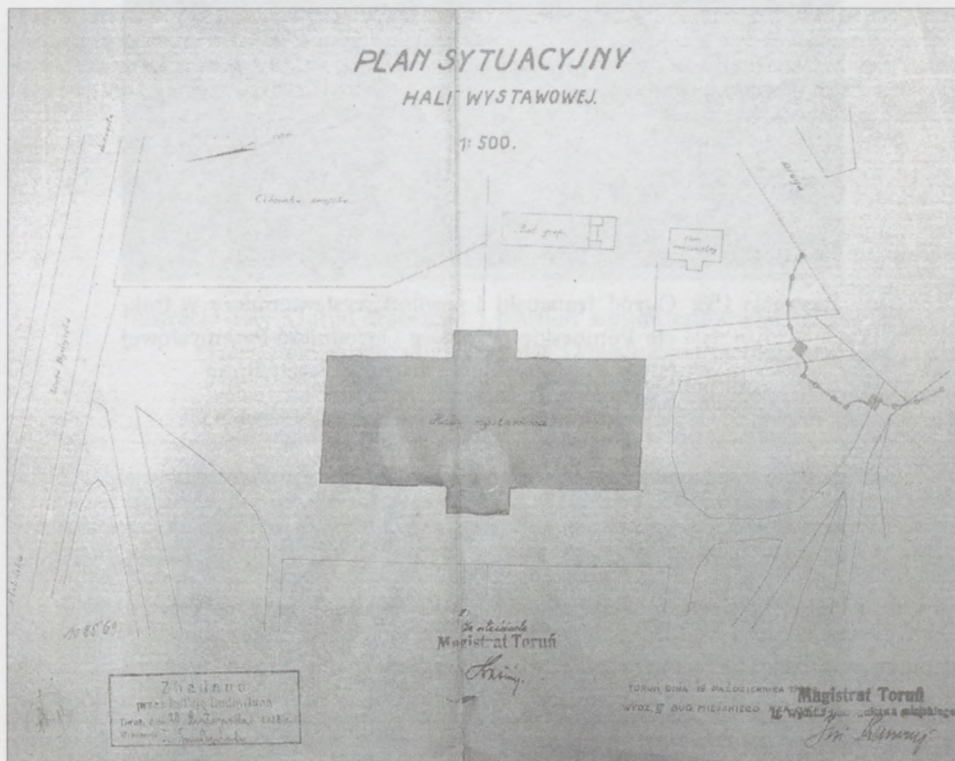
Ilustracja 155: Fragment projektu pawilonu wystawowego przedstawiający bramę wjazdową na tereny wystawowe

Źródło: APT, AmT, G341, k. 29.

Ilustracja 156: Ogród francuski i pawilon wystawienniczy w trakcie Pomorskiej Wystawy Ogrodniczo-Przemysłowej (1928 rok) – widok w kierunku północno-wschodnim

Źródło: NAC, sygn. 1-G-1063-3.

Ilustracja 157: Plan sytuacyjny hali wystawowej z 1928 roku

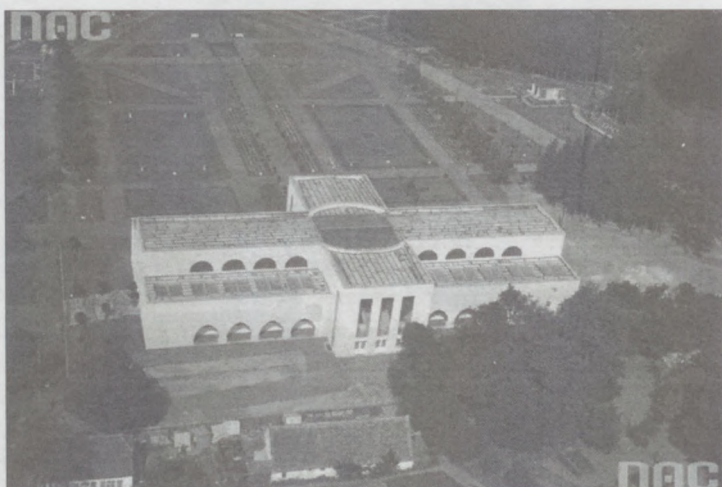
Źródło: APT, AmT, G 341, k. 2.

Na wschód od hali wystawowej zaznaczono budynek gospodarczy z pawilonem dla ptaków, na południowy wschód od hali widać natomiast willę „Spokój Henryka” i przynależne do niej budynki gospodarcze. Na południe od budynków widnieje brama wjazdowa na teren wystawy.

Ilustracja 158: Ogród francuski i pawilon wystawienniczy w trakcie Pomorskiej Wystawy Ogrodniczo-Przemysłowej (1928 rok) – widok w kierunku wschodnim

Źródło: NAC, sygn. 1-G-1062-2.

Ilustracja 159: Ogród francuski i pawilon wystawienniczy w trakcie Pomorskiej Wystawy Ogrodniczo-Przemysłowej (1928 rok) – widok w kierunku zachodnim

Źródło: NAC, sygn. 1-G-1062-1.

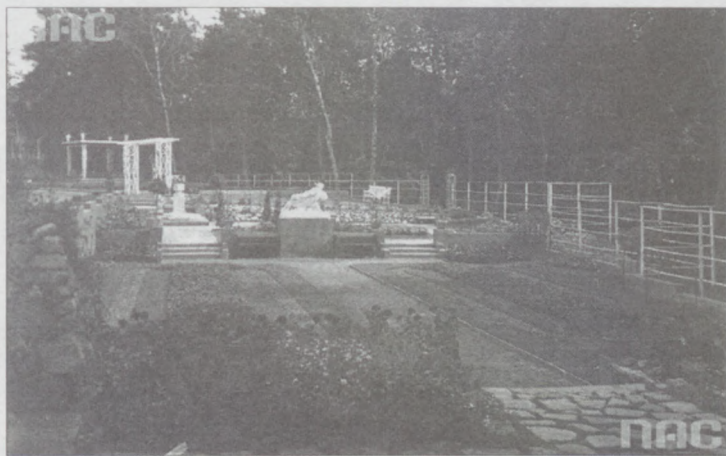
Na pierwszym planie w lewym rogu widać willę „Spokój Henryka” oraz przynależny doń budynek gospodarczy z kurnikiem w stylu arabskim.

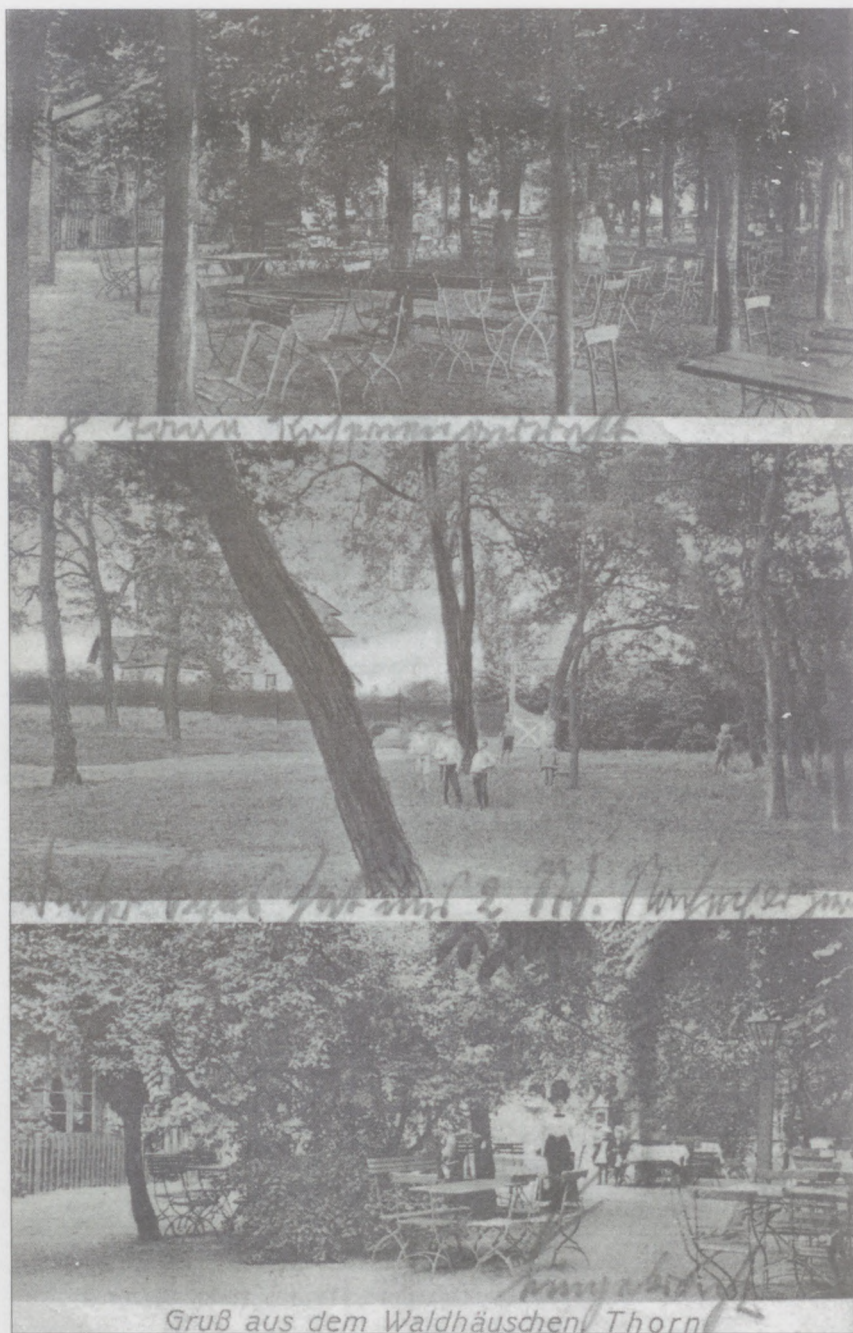
Ilustracja 160: Ogród francuski i pawilon wystawienniczy w trakcie Pomorskiej Wystawy Ogrodniczo-Przemysłowej (1928 rok) – widok w kierunku wschodnim

Źródło: NAC, sygn. 1-G-1063-1.

Ilustracja 161: Fragment ogrodu francuskiego w trakcie Pomorskiej Wystawy Ogrodniczo-Przemysłowej (1928 rok)

Źródło: NAC, sygn. 1-G-1063-2.

Ilustracja 162: Restauracja „Domek Leśny” w okresie pruskim

Źródło: Magdalena Niedzielska, Toruń – zbiory prywatne ©

Ilustracja 163: Restauracja „Domek Leśny” w okresie pruskim
 Źródło: Magdalena Niedzielska, Toruń – zbiory prywatne ©

Wielka zabawa letowa
tapieterów i dekoratorów Torunia
 odbędzie się (742)
 w niedzielę dnia 20 lipca r. b. w „Waldhäuschen”.
 Początek koncertu w ogrodzie o g. 4-tej po południu.
 Bogato zaopatrzone tombola.
 :: Główna wygrana: otomana z nakryciem. ::
 Wylosowane kwiatów -- kulanie w kregle o nagrody i t. d.
 Od g. 8 wieczorem na sali: Humorystyczne występy i taniec.
 Wstęp włącznie na salę 25 fen. od osoby.
 Dzieci niżej lat 14 w towarzystwie starszych mają wstęp wolny.
 O liczny udział prosi **Komitet zabawowy.**
 W razie niepogody odbędzie się zabawa na sali i w lokalach restauracyjnych.

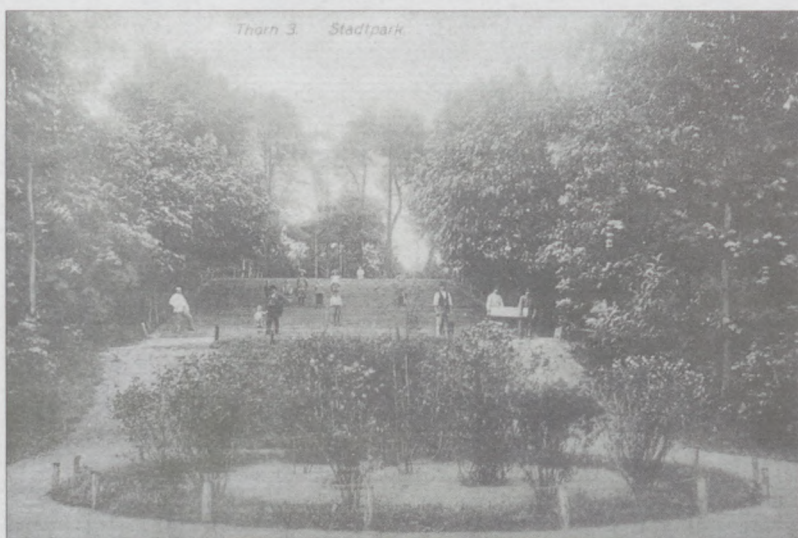
Ilustracja 164: Ogłoszenie z 1913 roku letniej imprezie branżowej tapieterów i dekoratorów toruńskich w Restauracji „Domek Leśny”

Źródło: „Gazeta Toruńska” 1913, R. 49, nr 165.

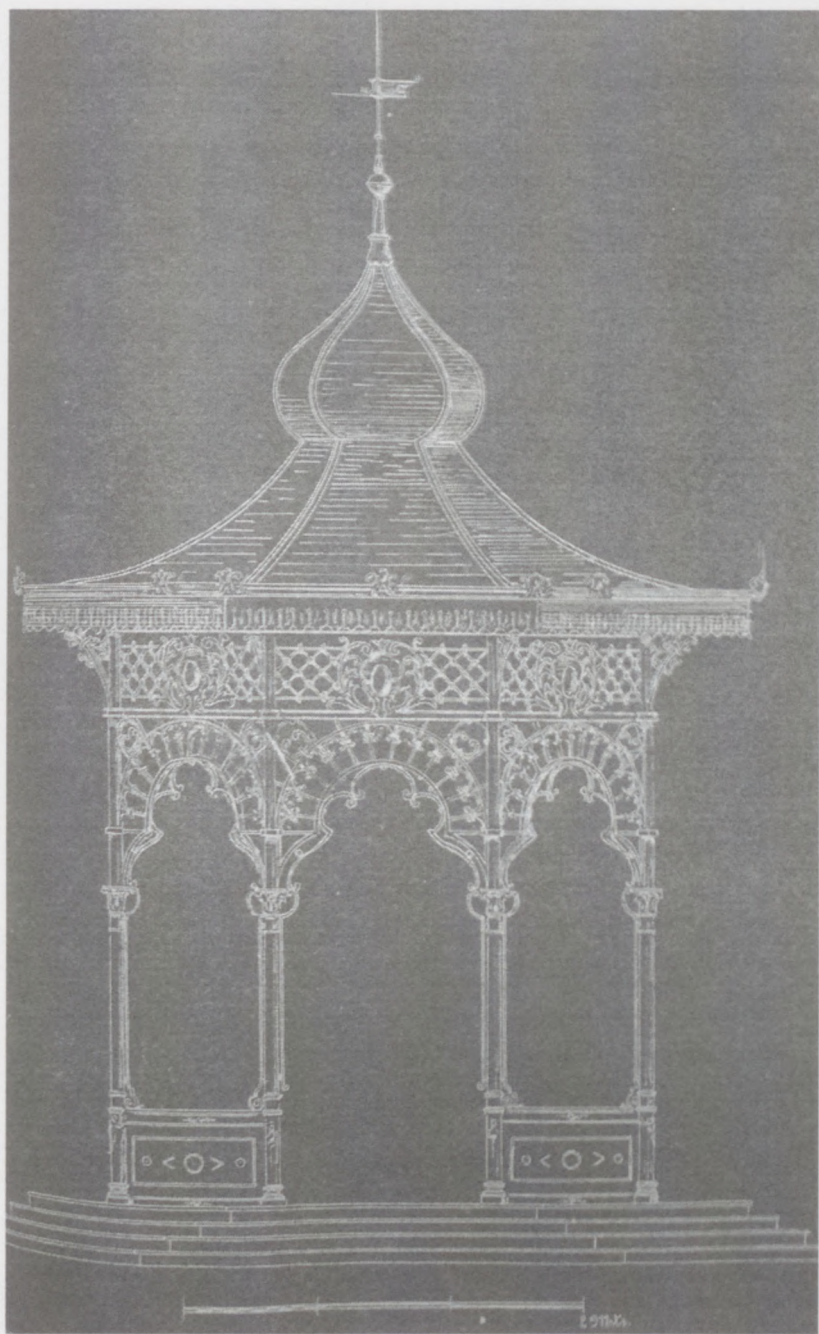
Ilustracja 165: Współczesne pozostałości po *Établissement* „Waldhäuschen” – działka budowlana przy ul. S. Klonowica 1

Źródło: www.maps.google.pl

Ilustracja 166 : Altana parkowa w Lasku Cegielnia (po 1900 roku), widok od strony Martwej Wisły – bez daty obiegu i nazwy wydawcy

Źródło: Antykwariat Toruński M. Wisniewskiego © – zbiory prywatne.

Ilustracja 167: Szkic tzw. Pawilonu Tilka z 22 sierpnia 1897 roku
Źródło: APT, AmT, C7557, s. 345.

Ilustracja 168: Żelazna altana usytuowana na szczycie schodów prowadzących do Martówki (po 1900 roku)

Źródło: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=254468&page=6>

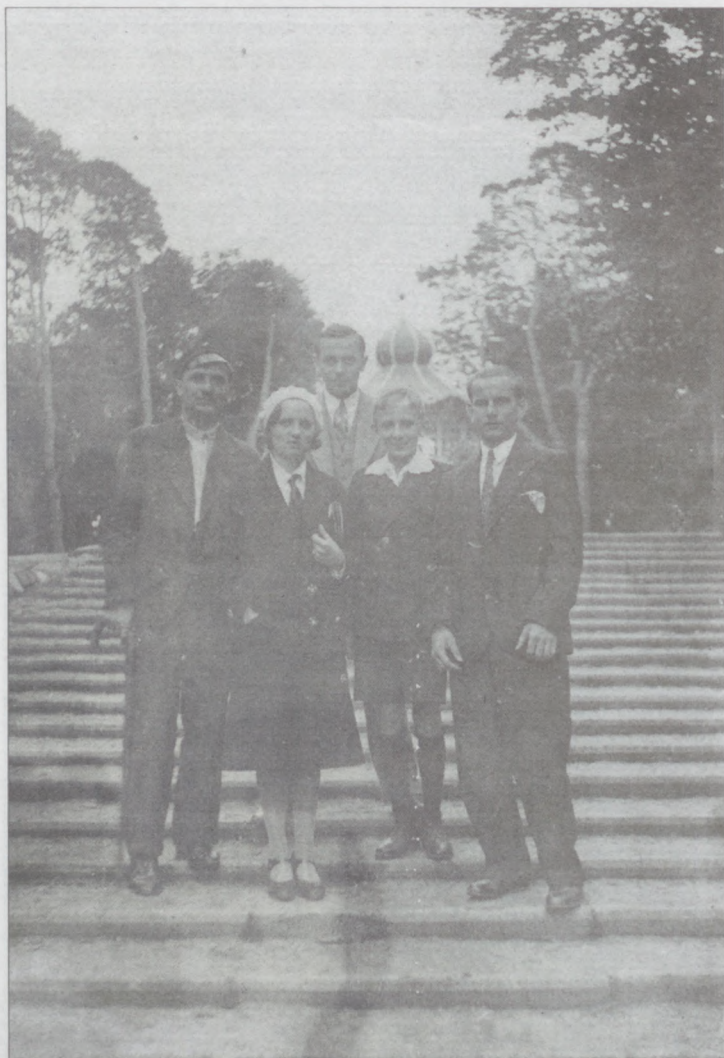
Ilustracja 169: (W głębi) żelazna altana usytuowana na szczycie skarpy ze schodami prowadzącymi do Martówki (po 1918 roku)

Źródło: Jerzy Domański, Poznań ©

Ilustracje 170: Żelazna altana usytuowana na szczycie schodów prowadzących do Martówki (1930 rok)

Źródło: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=254468&page=6>

Ilustracja 171: Pawilon Tilka w okresie międzywojennym (przed 1937 rokiem)

Źródło: Artur Dobiegała & Hanza Team, Toruń ©

Ilustracja 172: Litografia z *Album von Thorn* (ok. 1898 roku) przedstawiająca toruński pomnik Fryderyka Wielkiego

Źródło: Magdalena Niedzielska, Toruń
- zbiory prywatne ©

Ilustracje 173: Widokówka przedstawiająca pomnik konny Fryderyka Wielkiego w Parku *Cegielnia*. Na pierwszym planie z prawej strony widać fragment latarni z pergolą

Źródło: Magdalena Niedzielska, Toruń – zbiory prywatne ©

Ilustracje 174: Fragment widokówki przedstawiającej tereny należące do Restauracji „Cegielnia” z widocznym pomnikiem Fryderyka Wielkiego (po 1899 roku)

Źródło: Magdalena Niedzielska, Toruń – zbiory prywatne ©

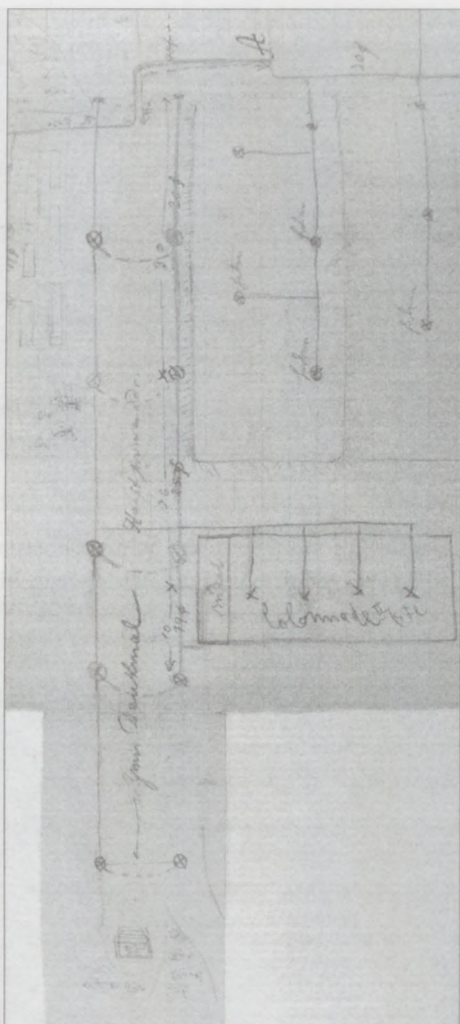
Ilustracje 175: Powiększenie fragmentu widokówki przedstawiającej w głębi alei cokół pomnika konnego Fryderyka Wielkiego. Z obu stron alei dobrze widoczne latarnie z pergolami.

Źródło: Zb. Graf. UMK, bez sygn.

Ilustracja 176: Aleja promenadowa w Parku Cegielnia zwieńczona pomnikiem Fryderyka Wielkiego (1900 rok)

Źródło: Magdalena Niedzielska, Toruń – zbiory prywatne ©

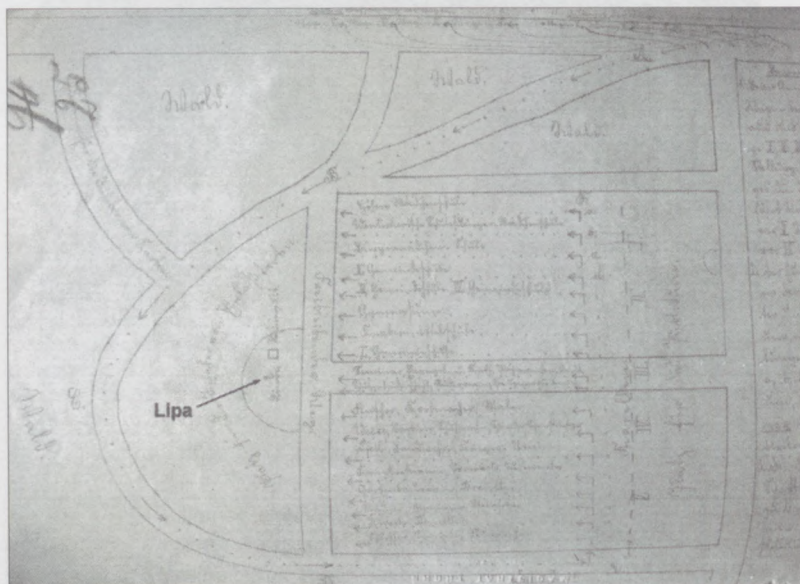
Ilustracje 177: Fragment projektu oświetlenia dla terenów Restauracji „Cegielnia” z 1899 roku

Źródło: APT, AMT C7110, k. 33.

Na planie zaznaczono pomnik (*Denkmal*) i będącą częścią promenady drogę do pomnika (*zum Denkmal*). Wzdłuż promenady zaznaczono miejsca na nowe lampy. Nowe lampy zaznaczono także w kolumnadzie, bufecie i na placu restauracyjnym.

Ilustracja 178: Lokalizacja i zarys pomnika Schmiedeberga wraz z pergolą (1915 rok); widok od strony dzisiejszego kiosku RUCH
 Źródło: Muzeum Okręgowe w Toruniu, sygn. MT/HN/I/1368/113.

Ilustracja 179: Plac Schillera w trakcie obchodów rocznicy śmierci poety w 1905 roku z zaznaczonym miejscem zasadzenia tzw. Lipy Schillera

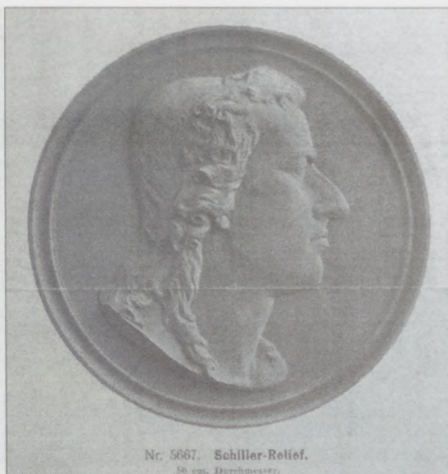
Źródło: APT, AmT, C7423, k. 25.

Ilustracja 180: Wystawiony w 1905 roku wrocławski pomnik Schillera
 Źródło: <http://wroclaw.hydral.com.pl/93024,foto.html>

Ilustracja 181: Wystawiony w 1905 roku głogowski pomnik Schillera
 Źródło: <http://dolny-slask.org.pl/614195,foto.html?idEntity=548079>

Nr. 5667. Schiller-Relief.
50 cm. Durchmesser.

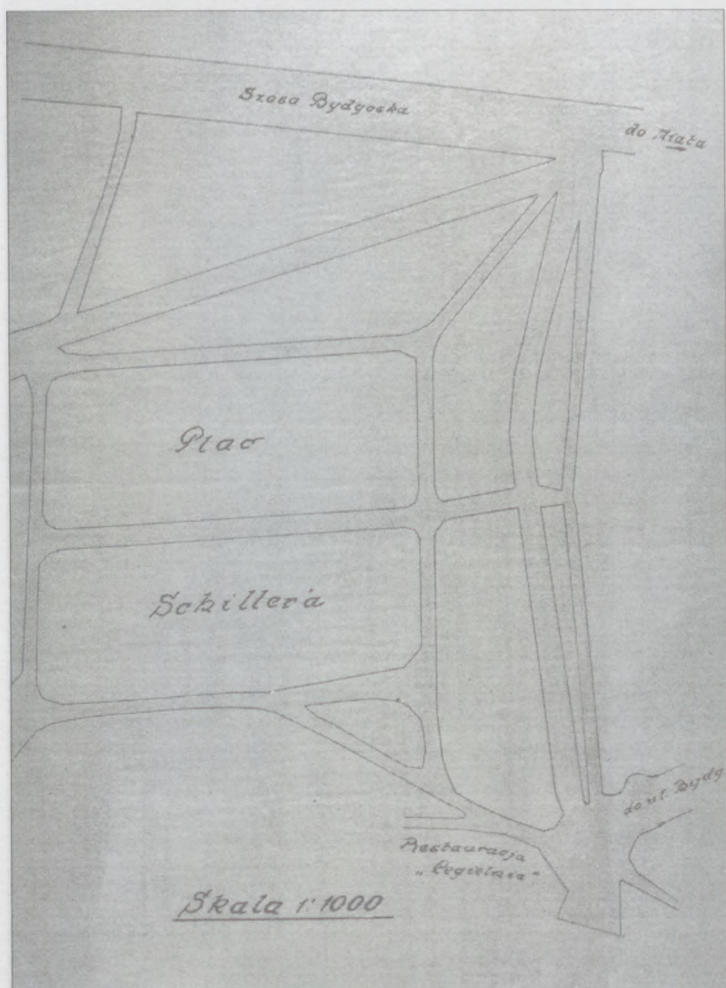
Ilustracje 182 i 183: Ryciny przedstawiające płasko-
rzeźby z popiersiem Schillera
niewiadomego pochodzenia
dołączone do akt Towarzystwa
im. F. Schillera w Toruniu

Źródło: APT, Towarzystwo im. Fryderyka
Schillera w Toruniu, t. 4.

Ilustracja 184: Ławka i lipa Schillera na Placu Schillera
Źródło: Zb. Graf. UMK – bez sygn.

Ilustracja 185: Plan sytuacyjny Placu Schiller'a z 1923 roku dołączony do wniosku o zmianę nazwy tego miejsca na „Plac Moniuszki”

Źródło: APT, AmT, D2841, k. 1 v.

Ilustracja 186: Pomnik Stanisława Moniuszki w Toruniu – projekt z 1922/1923 roku

Źródło: *Pamiętnik I. Zjazdu Pomorskiego Związku Kół Śpiewackich w Toruniu dnia 20. i 21. maja 1923 roku*, Toruń 1923, s. 35.

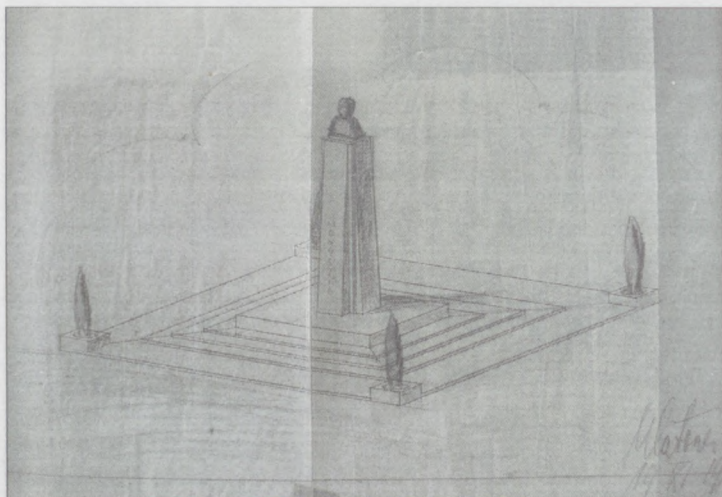
Ilustracja 187: Pomnik Stanisława Moniuszki w Toruniu (po 1923 roku)

Źródło: APT, AmT, D2841, k. 5.

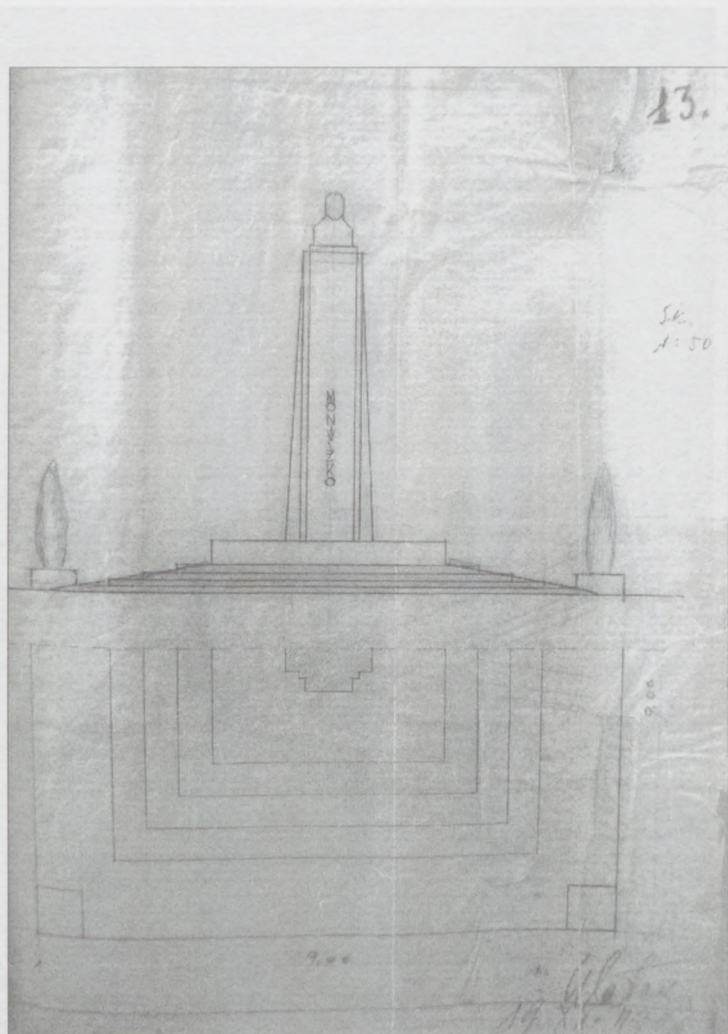
Ilustracja 188: Pomnik Stanisława Moniuszki w Toruniu (najprawdopodobniej 1923 rok)

Źródło: <http://www.turystyka.torun.pl/index.php?strona=66>

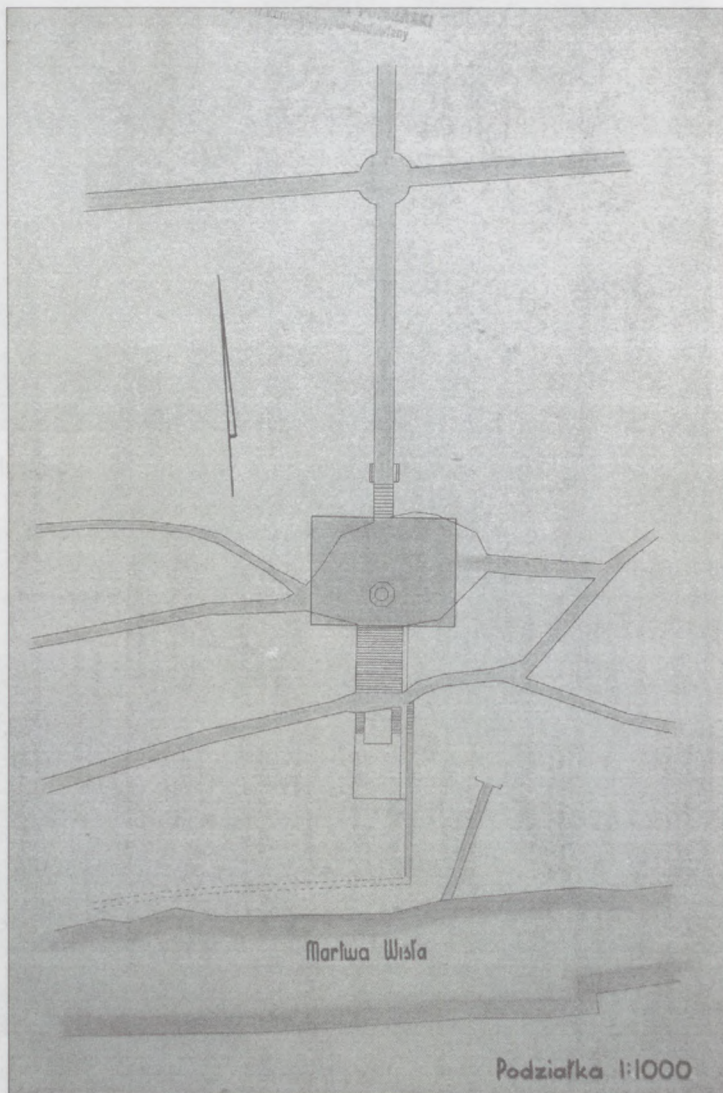
Ilustracja 189: Projekt pomnika Stanisława Moniuszki w Toruniu z 1928 roku

Źródło: APT, AmT, D2841, k. 13a.

Ilustracja 190: Projekt pomnika Stanisława Moniuszki w Toruniu z 1928 roku

Źródło: APT, AmT, D2841, k. 13.

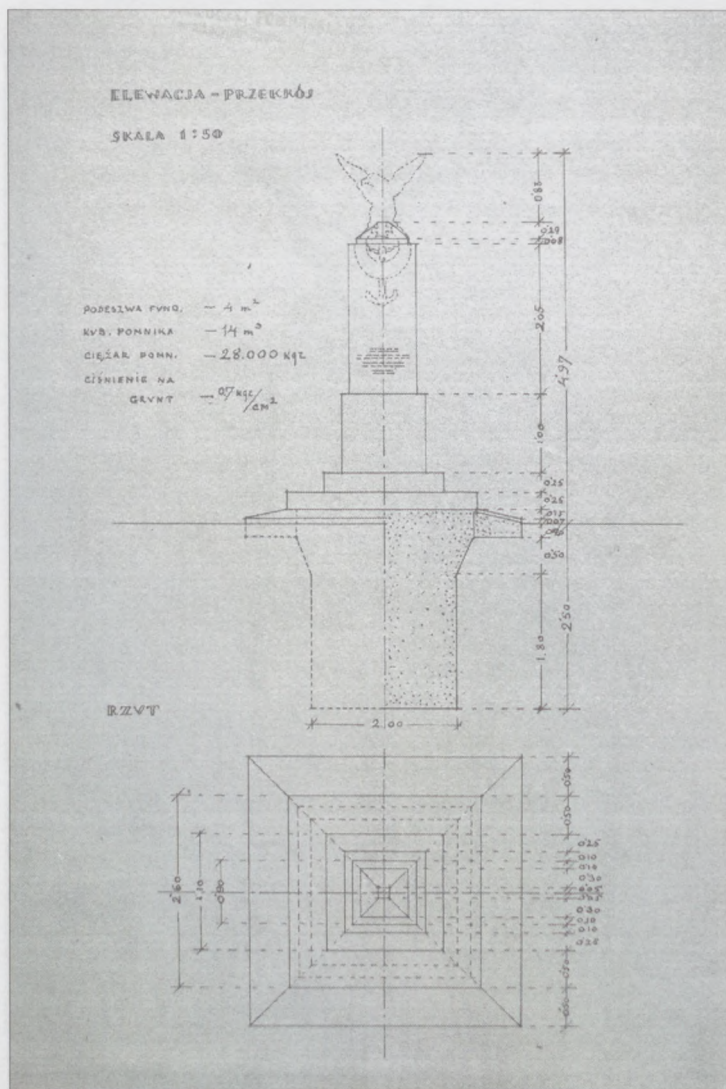
Ilustracja 191: Plan sytuacyjny pomnika ku czci Poległych Żołnierzy Wojsk Balonowych

Źródło: APT, AmT, D2851.

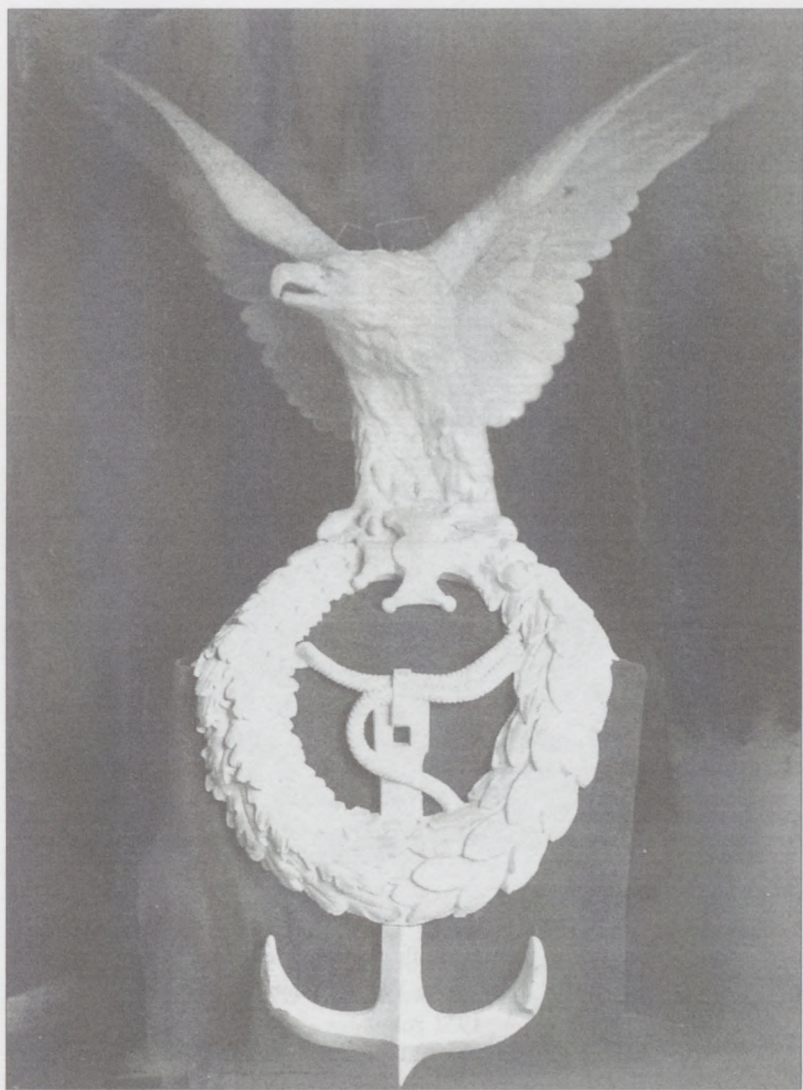
Ilustracja 192: Projekt pomnika ku czci Poległych Żołnierzy Wojsk Balonowych – wygląd elewacji

Źródło: APT, AmT, D2851.

Ilustracja 193: Projekt pomnika ku Czci Poległych Żołnierzy Wojsk
Balonowych – przekrój elewacji i rzut górny
Źródło: APT, AmT, D2851.

Ilustracja 194: Gipsowy model rzeźby orła z pomnika ku czci Poległych
Żołnierzy Wojsk Balonowych
Źródło: APT, AmT, D 2851.

Ilustracja 195: Pomnik ku czci Poległych Żołnierzy Wojsk Balonowych (po 1937 roku)

Źródło: Zb. Graf. BG UMK – bez sygn.

Ilustracja 196: Pomnik ku czci Poległych Żołnierzy Wojsk Balonowych – koniec lat 30. XX wieku

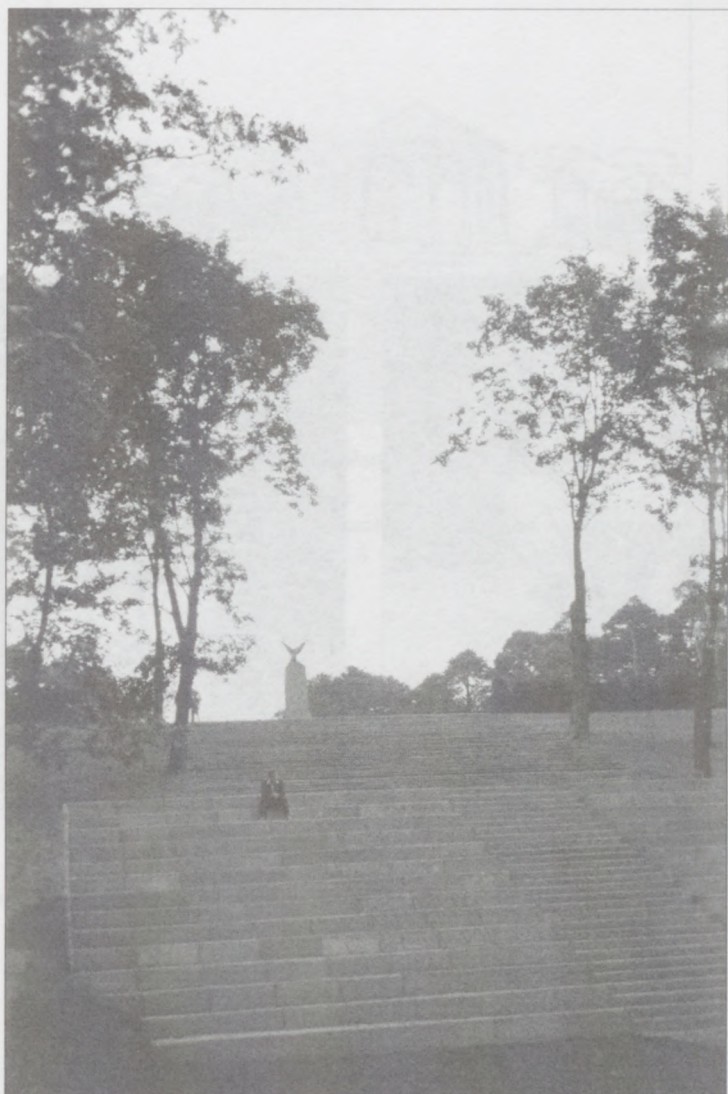
Źródło: Zbiory prywatne Jadwigi Tokarskiej (Toruń) ©

Na zdjęciu widać Bogusława Magierę, toruńskiego producenta filmowego, z rodziną.

Ilustracja 197: Pomnik ku czci Poległych Żołnierzy Wojsk Balonowych – koniec lat 30. XX wieku

Źródło: Zbiory prywatne Jadwigi Tokarskiej (Toruń) ©

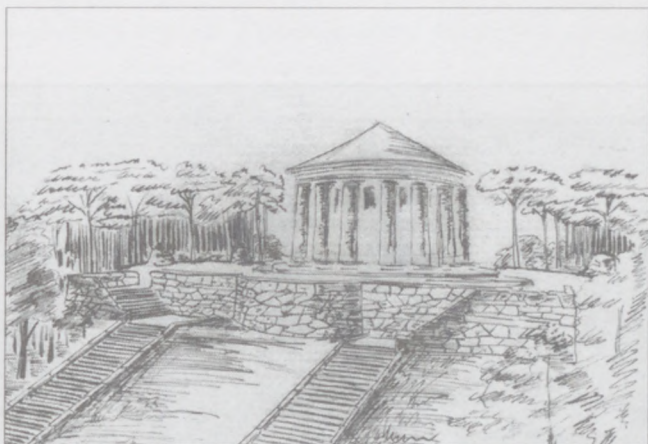
Ilustracja 198: Pomnik ku czci Poległych Żołnierzy Wojsk Bala-
nowych i duże schody prowadzące nad Martówkę
– koniec lat 30. XX wieku

Źródło: Zbiory prywatne Jadwigi Tokarskiej (Toruń) ©

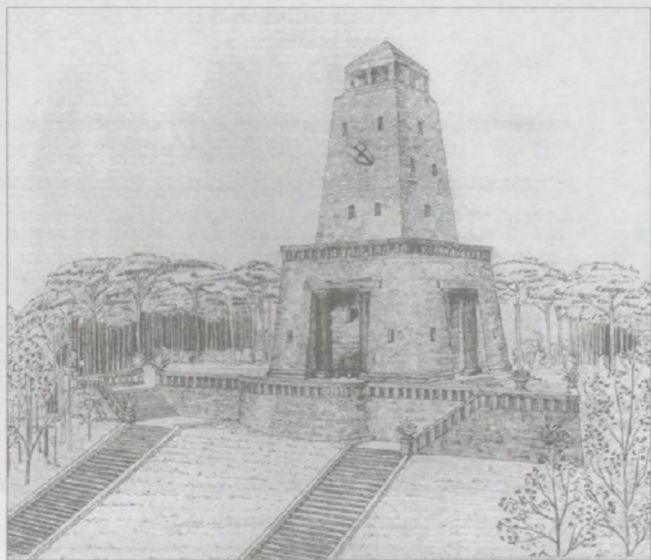
Ilustracja 199 i 200: Niedzielny spacer w parku przy pomniku ku czci Poległych Żołnierzy Wojsk Balonowych – koniec lat 30. XX wieku

Źródło: Artur Dobiegała & Hanza Team, Toruń ©

Ilustracja 201: Projekt Hali Pamięci autorstwa Karla Kleefeld-
da (1917 rok)

Źródło: [http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?
t=54468&page=6](http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=54468&page=6)

Ilustracja 202: Projekt Hali Pamięci autorstwa Karla Kleefeld-
da (1917 rok)

Źródło: [http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?
=254468&page=6](http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?&page=6)

Ilustracja 203: Projekt Hali Pamięci – 1917 rok

Źródło: APT, AmT, C7684.

14. Główna struktura Działalności „Biblioteka” – po 1500 roku historyj pro-
wano Magdalena Niedzielska.

15. Najważniejsze struktury Działalności „Biblioteka” – od 1914 roku historyj
w tymże Działalności Działalności.

16. Działalność Działalności „Biblioteka” – od 1914 roku historyj Działalności

Ilustracja 204: Projekt pomnika Fryderyka Chopina w Toruniu autor-
stwa Antoniego Polkowskiego (1928 rok)

Źródło: NAC: <http://www.audiovis.nac.gov.pl/obraz/127300/h:354/>
oraz Małopolska Biblioteka Cyfrowa.

SPIS ILUSTRACJI

1. Fragment mapy z 1816 roku z zaznaczonym terenem późniejszego Parku *Cegielnia* (APT, Zb. Kart. 331, t. 79).
2. Fragment mapy z 1818 roku z zaznaczonym terenem Restauracji „Cegielnia” i Parku *Cegielnia* oraz zabudowaniami głównymi cegielni miejskiej (APT, Zb. Kart. 330, t. 113).
3. Mapa Ogrodu *Cegielnia* z 1827 roku (APT, Zb. Kart. 335, t. 218).
4. Tzw. *mały ogród* w Parku *Cegielnia* – 1827 rok (APT, Zb. Kart. 335, t. 218).
5. Tzw. *duży ogród* w Parku *Cegielnia* – 1827 rok (APT, Zb. Kart. 335, t. 218).
6. Planowany obiekt klubowy w Parku *Cegielnia* – 1862 rok (APT, Dok. Tech. M. Tor., T. 50, 3105/4/149).
7. Projekt kolumnady w Parku *Cegielnia* – 1878 rok (APT, AmT, C7109, k. 193).
8. Fragment mapy z 1886 roku z zaznaczonym terenem Restauracji „Cegielnia” i Parku *Cegielnia* (fot. 7 z dokumentacji konserwatorskiej z 1991 roku).
9. Mapa satelitarna terenu obejmującego Park *Cegielnię* z zaznaczonymi nieistniejącymi dwiema drogami do cegielni i restauracji oraz północną i zachodnią granicą terenu Ogrodów (www.maps.google.pl).
10. Projekt estrady (pawilonu koncertowego), fragment – 1898 rok (APT, Dok. Techn. M. Tor., T. 50, 3105/4/236).
11. Fragment pocztówki przedstawiający fontannę w Parku *Cegielnia* (Zb. Graf. UMK, sygn. K. 40/05).
12. Plan sytuacyjny planowanych trawiastych kortów tenisowych na Placu Schillera (1912 rok) z dokładną lokalizacją Ławki Schillera (APT, AmT, C7112, k. 5).
13. Plan sytuacyjny obiektów budowlanych należących do Restauracji „Cegielnia” oraz planowanej rozbudowy *Établissement* – 1914 rok (APT, Dok. Tech. M. Tor., T. 50, 3105/4/126).

14. Główne atrakcje *Établissement „Cegielnia”* – po 1900 roku (zbiory prywatne Magdaleny Niedzielskiej).
15. Najważniejsze atrakcje *Établissement „Cegielnia”* – obieg: 1904 rok (zbiory prywatne Jerzego Domasłowskiego).
16. Projekt obiektu restauracyjnego w Parku *Cegielnia* – 1915 rok (APT, Dok. Techn. M. Tor., T. 50, 3105/4/127).
17. Pocztówka przedstawiająca główne atrakcje parkowe i ogrodowe w Parku *Cegielnia* (Muzeum Okręgowe w Toruniu, sygn. MT/HN/I/1367/146).
18. Mapa satelitarna z zaznaczonym kolorem czerwonym budynkiem firmy Bruksystem oraz kolorem niebieskim przybliżonym obszarem, na którym mieściła się Restauracja „Kępa Wiesego” (www.maps.google.pl).
19. Mapa Torunia przedstawiająca obszar *Ziegelei Wäldchen* (fragment) – 1862 rok (Archiwum Berlin-Dahlem, G70 254).
20. Mapa Torunia przedstawiająca obszar *Ziegelei Wäldchen* (fragment) – 1863 rok (APT, Zb. Kart. 313, T. 378).
21. Mapa Torunia przedstawiająca obszar *Ziegelei Wäldchen* (fragment) – 1877 rok (Archiwum Berlin-Dahlem, B70 072).
22. Mapa Torunia przedstawiająca obszar *Ziegelei Wäldchen* (fragment) – 1888 rok (Archiwum Berlin-Dahlem, E70 585).
23. Fragment mapy z 1890 roku z planowanymi zmianami sieci drożnej (APT, AmT, C7328, k. 122).
24. Fragment mapy z 1882 roku z planowanymi zmianami sieci drożnej (APT, AmT, C7328, k. 92).
25. Fragment mapy przedstawiającej Lasek *Cegielnia* wraz z planami zmiany sieci drożnej z 1892 roku (Archiwum Berlin-Dahlem, A70 400).
26. Mapa Torunia przedstawiająca obszar *Ziegelei Wäldchen* (fragment) – 1893 rok (Archiwum Berlin-Dahlem, B70 071).
27. Mapa Torunia przedstawiająca obszar *Ziegelei Wäldchen* (fragment) – 1916 rok (http://www.mapywig.org/m/City_plans/THORN_1916.jpg).
28. Fragment mapy Torunia przedstawiający obszar parku miejskiego z zaznaczonym tzw. kioskiem przy łabędziach – 1921 rok (www.mapywig.org/m/City_plans/PLAN_MIASTA_TORUNIA_10K_1921.jpg).
29. Plan sytuacyjny pod budowę Pomnika Zwycięstwa – 1876 rok (APT, AmT, C7403, k. 112).
30. Plan sytuacyjny pod budowę pomnika Szopena – styczeń 1928 roku (APT, AmT, D2843, k. 2).
31. Plany zagospodarowania piaszczystych nieużytków wokół miasta – prace prowadzone w I poł. XIX wieku (APT, AmT, C7242).

32. Mapa terenów należących do cegielni miejskiej – 1816 rok (APT, Zb. Kart. 331, t. 79).
33. Mapa terenów dzierżawnych tzw. Folwarku Roesnera – 1817 rok (APT, AmT, C6357).
34. Plan sytuacyjny obiektów budowlanych należących do Restauracji „Cegielnia” – sierpień 1888 rok (APT, AmT, C7109, k. 391).
35. Widok elewacji budynku restauracyjnego (1888 rok) – fragment (APT, Dok. Techn. M. Tor., T. 50, 3105/4/183).
36. Plan lokalizacyjny nowego pieca w cegielni miejskiej z 1896/1897 roku z zaznaczonym terenem Parku *Cegielnia*, budynkiem Restauracji „Cegielnia” i kręgielnią (APT, AmT, C6357).
37. Jedyiny wciąż istniejący fragment drogi w kierunku restauracji i Parku *Cegielnia* (widok od strony ul. Bydgoskiej) (http://www.mojeprzedmiescie.pl/index.php?album=stare_pocztowki_1).
38. Jedyiny zachowany fragment drogi do restauracji i Parku *Cegielnia* (droga wewnętrzna na terenie Wojewódzkiego Ośrodka Terapii Uzależnień i Współuzależnienia), widok od strony ul. Bydgoskiej – luty 2013 roku.
39. Jedyiny zachowany do dziś fragment drogi do restauracji i Parku *Cegielnia* (obecnie droga wewnętrzna na terenie Wojewódzkiego Ośrodka Terapii Uzależnień i Współuzależnienia), widok w stronę Hali Targowej – ok. 1905 roku (Antykwarjat Toruński M. Wiśniewskiego).
40. Plan sytuacyjny obiektów budowlanych należących do Restauracji „Cegielnia” – 1898 rok (APT, Dok. Techn. M. Tor., T. 50, 3105/4/234).
41. Plan sytuacyjny najważniejszych obiektów budowlanych należących do Restauracji „Cegielnia” (1899 rok) wraz z planowanym oświetleniem – stan budynków sprzed rozbudowy (APT, AmT, C7109, k. 626).
42. *Établissement* „Cegielnia”: widok w stronę północną, po 1899 roku (zbiory prywatne Jerzego Domaśłowskiego).
43. Pocztówka przedstawiająca zrealizowany pawilon muzyczny – po 1899 roku (http://www.mojeprzedmiescie.pl/index.php?album=stare_pocztowki_1).
44. Jeden z placów restauracyjnych (J. Kucharzewska, *Architektura i urbanistyka Torunia w latach 1871-1920*, Neriton, Warszawa 2004, s. 171).
45. Główny plac restauracyjny *Établissement* „Cegielnia” – 1900 rok (zbiory prywatne Magdaleny Niedzielskiej).
46. Plan sytuacyjny nowych obiektów restauracyjnych w Parku *Cegielnia* (APT, AmT, G3728).
47. Projekt domku piernikowego w Parku *Cegielnia* (APT, AmT, G3728).

48. Projekt bramy wjazdowej na tereny Parku *Cegielnia* – tzw. portal albo łuk triumfalny (APT, AmT, G3728).
49. Brama wjazdowa do *Établissement „Cegielnia”* – po 1899 roku (zbiory prywatne Magdaleny Niedzielskiej).
50. Fontanna typu europejskiego w *Établissement „Cegielnia”*: widok w stronę południową, po 1899 roku (zbiory prywatne Jerzego Domasłowskiego).
51. Plan sytuacyjny najważniejszych obiektów budowlanych należących do Restauracji „Cegielnia” (1899 rok) – stan budynków po rozbudowie (APT, AmT, C7110, k. 33).
52. Wejście na główną aleję parkową (promenadę), prowadzącą w kierunku Zielenca – fragment pocztówki (Zb. Graf. UMK – sygn. K. 40/05).
53. Główna aleja parkowa, tzw. promenada, ok. 1910 roku (Zb. Graf. UMK – bez sygn.).
54. Główna alejka parkowa vis-à-vis Restauracji „Cegielnia” prowadząca w kierunku pn.-zach. z widokiem fragmentu jednej z altanek ogrodowych (altanka z konarów brzozy) oraz „ogrodu restauracyjnego” (zbiory prywatne Jerzego Domasłowskiego).
55. Jeden z placów restauracyjnych (Zb. Graf. UMK – bez sygn.).
56. Jeden z placów restauracyjnych – po 1899 roku (zbiory prywatne Jerzego Domasłowskiego).
57. Główny plac restauracyjny w *Établissement „Cegielnia”* – po 1899 roku (zbiory prywatne Magdaleny Niedzielskiej).
58. Pawilon w Parku *Cegielnia* przeznaczony do sprzedaży kwiatów – projekt z 6 maja 1902 roku (APT, AmT, C7600, s. 22).
59. Niezrealizowany projekt toalet z czterema ustępami – 1905 rok (APT, Dok. Techn. M. Tor., T. 50, 3105/4/245).
60. Projekt bramy wjazdowej do Parku *Cegielnia* – 1909 rok (APT, AmT, C7110, k. 257).
61. Brama wjazdowa na tereny restauracji i Parku *Cegielnia* – fragment widokówki, obieg: 31 września 1916 roku (Zb. Graf. UMK, sygn. K. 40/05).
62. Brama wjazdowa na tereny restauracji i Parku *Cegielnia* – widokówka (Zb. Graf. UMK – bez sygn.).
63. Plan sytuacyjny obiektów budowlanych należących do Restauracji „Cegielnia” oraz planowanych kortów tenisowych – 1912 rok (APT, Dok. Techn. M. Tor., T. 50, 3105/4/103).
64. Trawiaste korty tenisowe w Parku *Cegielnia* przed przebudową w 1912 roku – 1909 rok (<http://www.thorn-wpr.de/AK/414001sbog.htm>, Volker J. Krüger).

65. Jeden z projektów nowej restauracji – 1912 rok (APT, Dok. Tech. M. Tor., T. 50, 3105/4/146).
66. Plan sytuacyjny obiektów budowlanych należących do Restauracji „Cegielnia” – 1915 rok (APT, Dok. Tech. M. Tor., T. 50, 3105/4/101).
67. Fragment widokówki przedstawiający altankę z konarów brzoźowych (http://www.mojeprzedmiescie.pl/index.php?album=stare_pocztowki_1).
68. Okrągły staw ze sztuczną wyspą na terenach nieistniejącego dziś Parku Cegielnia – widok współczesny – grudzień 2010 roku.
69. Plan sytuacyjny obiektów budowlanych należących do Restauracji „Cegielnia” – 1915 rok (APT, Dok. Tech. M. Tor., T. 50, 3105/4/102).
70. Budynek Restauracji „Cegielnia”, ok. 1912 roku (zbiory prywatne Magdaleny Niedzielskiej).
71. Zielone tereny parkowe (Zb. Graf. UMK, bez sygn.).
72. Plan sytuacyjny obiektów budowlanych należących do Restauracji „Cegielnia” – 1922 rok (APT, Dok. Tech. M. Tor., T. 50, 3105/4/104).
73. Rodzinna feta w ogrodzie nowej Restauracji „Cegielnia” na Placu Moinuszki – koniec lat 30. XX wieku (zbiory Artura Dobiegały i Stowarzyszenia Hanza Team).
74. Plan sytuacyjny planowanej oranżerii – 1935 rok (APT, Dok. Tech. M. Tor., T. 50, 3105/4/1).
75. Elewacja frontowa planowanej oranżerii – fragment, 1935 rok (APT, Dok. Techn. M. Tor., T. 50, 3105/4/8).
- 76–77. Nowo zbudowana oranżeria miejskich zakładów ogrodnich na terenie byłego *Établissement* „Cegielnia” – II poł. lat 30. XX wieku (zbiory Artura Dobiegały i Stowarzyszenia Hanza Team).
78. Elewacja budynku administracyjnego Schroniska dla Zwierząt na ul. S. Przybyszewskiego (www.obserwatortorunski.pl/2011/11/schronisko-dla-bezdomnych-zwierzat-w.html).
79. Zdjęcie przed pawilonem – ok. 1930 roku (zbiory Artura Dobiegały i Stowarzyszenia Hanza Team).
80. Odręczna mapa ukazująca lokalizację pawilonu (APT, AmT, C7108, k. 529).
81. Fragment mapy z 1940 roku z zaznaczonym wyniesieniem, na którym najprawdopodobniej znajdował się pawilon (http://amzpbig.com/maps/2977_Thorn_1940.jpg).
82. Wieża widokowa w Parku Cegielnia (po 1900 roku) – bez obiegu i nazwy wydawcy (Zb. Graf UMK – bez sygn.).
83. Wieża widokowa w Parku Cegielnia – ok. 1913 roku (<http://www.ebay.pl/itm/AK-Thorn-Toru-Polen-Ziegeleipark-Pavillon-gelaufen-1913-/180964653936>).

84. Plan rozbudowy willi „Spokój Henryka” (1917 rok) – fragment (APT, AmT, C7111, k. 37).
85. Projekt pawilonu dla ptactwa/kurnika na tyłach willi „Spokój Henryka” (APT, AmT, G3729).
86. Projekt przebudowy willi „Spokój Henryka” na budynek przedszkolny – lata 30. XX wieku (APT, AmT, G342, k. 7).
87. Willa „Spokój Henryka” w Parku Cegielnia – ok. 1910 roku (www.nobis24.com/auktionsdetails.cfm).
88. Willa „Spokój Henryka” – widok współczesny, grudzień 2010 roku.
89. Lokalizacja willi „Spokój Henryka” (www.maps.google.pl).
90. Restauracja „Kępa Wiesego” w okresie pruskim (zbiory prywatne Magdaleny Niedzielskiej).
91. Fragment mapy z 1909 roku z zaznaczonym budynkiem, w którym obecnie mieści się siedziba firmy Bruksystem; na wschód od budynku szrafowaniem zaznaczono teren należący do Restauracji „Kępa Wiesego” (Archiwum Map Zachodniej Polski: http://amzpbig.com/maps/2977_Thorn_1909.jpg).
92. Mapa Torunia przedstawiająca obszar *Ziegelei Wäldchen* (fragment) – 1878 rok (Archiwum Berlin-Dahlem, A70 530).
93. Projekt zagospodarowania terenów Lasku Cegielnia z 1880 roku (Fot. 6 z dokumentacji konserwatorskiej z 1991 r.).
94. Fragment sieci drożnej dzisiejszego Parku Miejskiego z zaznaczonymi fragmentami alei, które pokrywają się z siecią drożną planu Rehberga (oprac. własne na podstawie www.maps.google.pl).
95. Klomb w zachodniej części Parku Miejskiego w Toruniu przy głównej alei – lata 30. XX wieku – obecnie rabatka kwiatowa (www.allegro.pl).
96. Fragment mapy Torunia przedstawiający *Ziegelei Wäldchen* i *Ziegelei Park* – 1883 rok (Archiwum Berlin-Dahlem, B70 073).
97. Fragment mapy Torunia przedstawiający *Ziegelei Wäldchen* – 1884 rok (<http://kpbc.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=50344&dirids=1&tab=1>).
98. Fragment mapy Torunia przedstawiający *Ziegelei Wäldchen* i *Ziegelei Park* – 1909 rok (Archiwum Map Zachodniej Polski, http://amzpbig.com/maps/2977_Thorn_1909.jpg).
99. Projekt wodociągów z 1911 roku (APT, AmT, C7684, k. 169).
100. Projekt wodociągów z 1911 roku (APT, AmT, C7684, k. 173).
101. Projekt przepompowni z 1911 roku (APT, AmT, C7684, k. 196).
102. Projekt przepompowni z 1911 roku (APT, AmT, C7684, k. 196).
103. Fragment mapy z 1882 roku, przedstawiający wschodnią część Lasku Cegielnia (Archiwum Berlin-Dahlem, A70 400).

104. Fragment mapy z 1884 roku, przedstawiający wschodnią część Lasku Cegielnia (<http://kpbc.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=50344&dirids=1&tab=1>).
105. Fragment mapy z 1918 roku, przedstawiający wschodnią część Lasku Cegielnia (www.mapywig.org/m/City_plans/THORN_1916.jpg).
106. Fragment mapy z 1911 roku z zaznaczonym pomnikiem (<http://otoruniu.net/tajemniczypomnik-w-parku-na-bydgoskimprzedmiesciu>).
107. Północno-wschodnia część Lasku Cegielnia (wejście do dzisiejszego Parku Miejskiego od ul. M. Konopnickiej i ul. Bydgoskiej), tzw. *Schmiedeberg* – 1915 rok (<http://cgi.ebay.de>).
108. Plany toalet parkowych w Lasku Cegielnia (APT, AmT, G340, k. 24).
109. Bar „Park”, czyli dawne toalety parkowe (luty 2013 roku).
110. Martówka i błonia (widok w kierunku Wisły) – lata 50./60. XX wieku (Zb. Graf. UMK – bez sygn.).
111. Fragment mapy Torunia z 1916 roku (<http://kpbc.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=50331&dirids=1&tab=1>).
112. Fragment mapy terenów zielonych Torunia z 1934 roku, przedstawiający między innymi Park Miejski (APT, AmT, D1694, k. 68).
113. Fragment planu sytuacyjnego Parku Miejskiego (wcześniejszego *ZiegeleiWäldchen*) z 1928 roku z zaznaczoną altaną parkową – jedynym obiektem małej architektury (APT, AmT, D 2843, k. 3).
114. Plan sytuacyjny Parku Miejskiego z 1934 roku (<http://kpbc.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=50328&dirids=1&tab=1>).
115. Plan sytuacyjny Lasku Cegielnia z 1934 roku – mapa sporządzona na wzorze wcześniejszym (<http://kpbc.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=50333&dirids=1&tab=1>).
116. Wygląd ławek w parku w okresie pruskim (www.allegro.pl).
117. Wygląd ławek w parku w 1939 roku (kadr z filmu B. Magiery).
118. Główna aleja parkowa – zima 1934 roku (NAC, sygn. 1-U-6407).
119. Jedna z bocznych alejek parkowych – przed 1939 rokiem (NAC, sygn. 1-U-6408-1).
120. Duże schody prowadzące nad Martówkę – koniec lat 30. XX wieku (zbiory prywatne Jadwigi Tokarskiej).
121. Północny brzeg Martówki vis-a-vis dużych schodów – koniec lat 30. XX wieku (zbiory prywatne Jadwigi Tokarskiej).
122. Północny brzeg Martówki – koniec lat 30. XX wieku (zbiory prywatne Jadwigi Tokarskiej).
123. Park Miejski w Toruniu – koniec lat 30. XX wieku (zbiory prywatne Jadwigi Tokarskiej).

124. Park Miejski w Toruniu – koniec lat 30. XX wieku (zbiory prywatne Jądwigi Tokarskiej).
125. Widokówka przedstawiająca tzw. staw z łabędziami – przed 1905 rokiem (www.ebay.de).
126. Staw z łabędziami – 27 marca 1905 roku (<http://cgi.ebay.de>).
127. Staw z łabędziami (przed 1914 rokiem) – widok w stronę zachodnią (<http://www.thorn-wpr.de/AK/412003cbbg.htm>, Volker J. Krüger).
128. Fragment widokówki przedstawiającej staw z łabędziami i staw ze złotymi rybkami. Wydawca: Photographie und Verlag Conrad Junga, Bromberg (Zb. Graf. UMK, K. 7/95).
129. Fragment widokówki przedstawiającej staw z łabędziami – widok w stronę zachodnią (Zb. Graf. UMK – bez sygn.).
130. Kaskada i tzw. staw z łabędziami (<http://allegro.pl>).
131. Staw z łabędziami – domek dla ptaków, lata. 30. XX wieku (Zb. Graf. UMK, bez. sygn.).
132. Domek dla łabędzi na tzw. stawie z łabędziami w okresie międzywojennym (zbiory Artura Dobiegały i Stowarzyszenia Hanza Team).
133. Niedzielny spacer przy stawie z łabędziami – koniec lat 30. XX wieku (zbiory Artura Dobiegały i Stowarzyszenia Hanza Team).
134. Niedzielny spacer przy stawie z łabędziami – koniec lat 30. XX wieku (zbiory Artura Dobiegały i Stowarzyszenia Hanza Team).
135. Staw z łabędziami w dwudziestoleciu międzywojennym (Zb. Graf. UMK – bez sygn.).
136. Kaskada i tzw. staw ze złotymi rybkami (Zb. Graf. UMK – bez sygn.).
137. Kaskada i tzw. staw ze złotymi rybkami (J. Kucharzewska, *Architektura i urbanistyka Torunia w latach 1871–1920*, Warszawa 2004, s. 170).
138. Kaskada i tzw. staw ze złotymi rybkami – bez wydawcy i obiegu (Zb. Graf. UMK, bez. sygn.).
139. Kaskada w Lasku Cegielnia i tzw. staw ze złotymi rybkami – 1906 rok (zbiory prywatne Magdaleny Niedzielskiej).
140. Plac cegielni miejskiej w Toruniu – koniec XIX wieku (Zb. Graf. UMK, sygn. K. 7/95).
141. Plan lokalizacyjny estrady na Placu Schillera (1910 rok) z zaznaczoną Lipą Schillera (AmT, G340, k. 15).
142. Projekt estrady i widowni na Placu Schillera – 1910 rok (AmT, G340, k. 15).
143. Projekty estrady na Placu Schillera – 1910 rok (AmT, G340, k. 15).
144. Fragment mapy z 1916 roku przedstawiający teren Placu Schillera i *Établissement „Cegielnia”* (www.mapywig.org/m/City_plans/THORN_1916.jpg).

145. Widok satelitarny na tereny Placu Schillera (PS), parcelę Restauracji „Zieleniec” (R) i leśniczówkę przy byłej szkółce leśnej (L) (www.maps.google.pl).
146. Plany przebudowy leśniczówki z 1890 roku (APT, AmT, G346).
147. Plany przebudowy leśniczówki z 1890 roku – elewacja boczna (APT, AmT, G346).
148. Plany przebudowy leśniczówki z 1890 roku – elewacja frontowa (APT, AmT, G346).
149. Plany ogrodów Zieleńca z końca XIX wieku z zaznaczoną drogą do Parku Cegielnia (AmT, G352, k. 4).
150. Plany ogrodów Zieleńca (1905 rok) z zaznaczoną drogą do Parku Cegielnia (AmT, G349, k. 12).
151. Widok elewacji frontowej Restauracji „Zieleniec” – 1905 rok (APT, AmT, G349, k. 128).
152. Widok elewacji frontowej Restauracji „Zieleniec” – plany rozbudowy – 1910 rok (APT, AmT, G349, k. 146).
153. Wejście do Restauracji „Zieleniec” – 1913 rok (<http://www.thorn-wpr.de/AK/412004cbog.htm>, Volker J. Krüger).
154. Ogród Restauracji „Zieleniec” – 1912 rok (<http://www.thorn-wpr.de/AK/412005cbog.htm>, Volker J. Krüger).
155. Fragment projektu pawilonu wystawowego przedstawiający bramę wjazdową na tereny wystawowe (APT, AmT, G341, k. 29).
156. Ogród francuski i pawilon wystawienniczy w trakcie Pomorskiej Wystawy Ogrodniczo-Przemysłowej (1928 rok) – widok w kierunku północno-wschodnim (NAC, sygn. 1-G-1063-3).
157. Plan sytuacyjny hali wystawowej z 1928 roku (APT, AmT, G 341, k. 2).
158. Ogród francuski i pawilon wystawienniczy w trakcie Pomorskiej Wystawy Ogrodniczo-Przemysłowej (1928 rok) – widok w kierunku wschodnim (NAC, sygn. 1-G-1062-2).
159. Ogród francuski i pawilon wystawienniczy w trakcie Pomorskiej Wystawy Ogrodniczo-Przemysłowej (1928 rok) – widok w kierunku zachodnim (NAC, sygn. 1-G-1062-1).
160. Ogród francuski i pawilon wystawienniczy w trakcie Pomorskiej Wystawy Ogrodniczo-Przemysłowej (1928 rok) – widok w kierunku wschodnim (NAC, sygn. 1-G-1063-1).
161. Fragment ogrodu francuskiego w trakcie Pomorskiej Wystawy Ogrodniczo-Przemysłowej – 1928 rok (NAC, sygn. 1-G-1063-2).
162. Restauracja „Domek Leśny” w okresie pruskim (zbiory prywatne Magdaleny Niedzielskiej).

163. Restauracja „Domek Leśny” w okresie pruskim (zbiory prywatne Magdaleny Niedzielskiej).
164. Ogłoszenie z 1913 roku letniej imprezie branżowej tapicerów i dekoratorów toruńskich w Restauracji „Domek Leśny” (*Gazeta Toruńska* 1913, R. 49, nr 165).
165. Współczesne pozostałości po *Établissement* „Waldhäuschen” – działka budowlana przy ul. S. Klonowica 1 (www.maps.google.pl).
166. Altana parkowa w Lasku *Cegielnia* (po 1900 roku), widok od strony Martwej Wisły – bez daty obieg i nazwy wydawcy (*Antykwariat Toruński* M. Wisniewskiego).
167. Szkic tzw. Pawilonu Tilka z 22 sierpnia 1897 roku (APT, AmT, C7557, s. 345).
168. Żelazna altana usytuowana na szczycie schodów prowadzących do Martówki – po 1900 roku (www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=254468&page=6).
169. Żelazna altana usytuowana na szczycie skarpy ze schodami prowadzącymi do Martówki – po 1918 roku (zbiory prywatne Jerzego Domasłowskiego).
170. Żelazna altana usytuowana na szczycie schodów prowadzących do Martówki – 1930 rok (www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=254468&page=6).
171. Pawilon Tilka w okresie międzywojennym – przed 1937 rokiem (zbiory Artura Dobiegały i Stowarzyszenia Hanza Team).
172. Litografia z *Album von Thorn* (ok. 1898 roku) przedstawiająca toruński pomnik Fryderyka Wielkiego (zbiory prywatne Magdaleny Niedzielskiej).
173. Widokówka przedstawiająca pomnik konny Fryderyka Wielkiego w Parku *Cegielnia*. Na pierwszym planie z prawej strony widać fragment latarni z pergolą (zbiory prywatne Magdaleny Niedzielskiej).
174. Fragment widokówki przedstawiającej tereny należące do Restauracji „Cegielnia” z widocznym pomnikiem Fryderyka Wielkiego – po 1899 roku (zbiory prywatne Magdaleny Niedzielskiej).
175. Powiększenie fragmentu widokówki przedstawiającej w głębi alei cokół pomnika konnego Fryderyka Wielkiego. Z obu stron alei dobrze widoczne latarnie z pergolami (Zb. Graf. UMK, bez sygn.).
176. Aleja promenadowa w Parku *Cegielnia* zwieńczona pomnikiem Fryderyka Wielkiego (zbiory prywatne Magdaleny Niedzielskiej).
177. Fragment projektu oświetlenia dla terenów Restauracji „Cegielnia” z 1899 roku (APT, AMT C7110, k. 33).

178. Lokalizacja i zarys pomnika Schmiedeberga wraz z pergolą (1915 rok); widok od strony dzisiejszego kiosku RUCH (Muzeum Okręgowe w Toruniu, sygn. MT/HN/I/1368/113).
179. Plac Schillera w trakcie obchodów rocznicy śmierci poety w 1905 roku z zaznaczonym miejscem zasadzenia tzw. Lipy Schillera (APT, AmT, C7423, k. 25).
180. Wystawiony w 1905 roku wrocławski pomnik Schillera (<http://wroclaw.hydral.com.pl/93024,foto.html>).
181. Wystawiony w 1905 roku głogowski pomnik Schillera (<http://dolny-slask.org.pl/614195,foto.html?idEntity=548079>).
- 182–183. Ryciny przedstawiające płaskorzeźby z popiersiem Schillera niewiadomego pochodzenia dołączone do akt Towarzystwa im. F. Schillera w Toruniu (APT, Towarzystwo im. Fryderyka Schillera w Toruniu, t. 4).
184. Ławka i lipa Schillera na Placu Schillera (Zb. Graf. UMK – bez sygn.).
185. Plan sytuacyjny Placu Schillera z 1923 roku dołączony do wniosku o zmianę nazwy tego miejsca na „Plac Moniuszki” (APT, AmT, D2841, k. 1v).
186. Pomnik Stanisława Moniuszki w Toruniu – projekt z 1922/1923 roku (*Pamiętnik I. Zjazdu Pomorskiego Związku Kół Śpiewackich w Toruniu dnia 20. i 21. maja 1923 roku*, Toruń 1923, s. 35).
187. Pomnik Stanisława Moniuszki w Toruniu – po 1923 r. (APT, AmT, D2841, k. 5).
188. Pomnik Stanisława Moniuszki w Toruniu – najprawdopodobniej 1923 rok (www.turystyka.torun.pl/index.php?strona=66).
189. Projekt pomnika Stanisława Moniuszki w Toruniu z 1928 roku (APT, AmT, D2841, k. 13a).
190. Projekt pomnika Stanisława Moniuszki w Toruniu z 1928 roku (APT, AmT, D2841, k. 13).
191. Plan sytuacyjny pomnika ku czci Poległych Żołnierzy Wojsk Balonowych (APT, AmT, D2851).
192. Projekt pomnika ku czci Poległych Żołnierzy Wojsk Balonowych – wygląd elewacji (APT, AmT, D2851).
193. Projekt pomnika ku czci Poległych Żołnierzy Wojsk Balonowych – przekrój elewacji i rzut górny (APT, AmT, D2851).
194. Gipsowy model rzeźby orła z pomnika ku czci Poległych Żołnierzy Wojsk Balonowych (APT, AmT, D2851).
195. Pomnik ku czci Poległych Żołnierzy Wojsk Balonowych – po 1937 roku (Zb. Graf. BG UMK – bez sygn.).

196. Pomnik ku czci Poległych Żołnierzy Wojsk Balonowych – koniec lat 30. XX wieku (zbiory prywatne Jadwigi Tokarskiej).
197. Pomnik ku czci Poległych Żołnierzy Wojsk Balonowych – koniec lat 30. XX wieku (zbiory prywatne Jadwigi Tokarskiej).
198. Pomnik ku czci Poległych Żołnierzy Wojsk Balonowych i duże schody prowadzące nad Martówkę – koniec lat 30. XX wieku (zbiory prywatne Jadwigi Tokarskiej).
- 199–200. Niedzielny spacer w parku przy pomniku ku czci Poległych Żołnierzy Wojsk Balonowych – koniec lat 30. XX wieku (zbiory Artura Dobiegaly i Stowarzyszenia Hanza Team).
201. Projekt Hali Pamięci autorstwa Karla Kleefeldy – 1917 rok (www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=54468&page=6).
202. Projekt Hali Pamięci autorstwa Karla Kleefeldy – 1917 rok (www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=54468&page=6).
203. Projekt Hali Pamięci – 1917 rok (APT, AmT, C7684).
204. Projekt pomnika Fryderyka Chopina w Toruniu autorstwa Antoniego Polkowskiego – 1928 rok (NAC: <http://www.audiovis.nac.gov.pl/obraz/127300/h:354>).

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Państwowe w Toruniu

Akta miasta Torunia

- C6357: Die Verpachtung des Rösnerschen Vorwerks (1820–1835)
- C7105: Die Garten Anlage auf der Kämmerey Ziegeley, deren Verpachtung und was dem anhängig ist (1818–1825)
- C7106: Die Garten Anlage auf der Kämmerey Ziegeley, deren Verpachtung und was dem anhängig ist (1826–1827)
- C7107: Die Vererbpachtung der Gestwirthschaft der Hiesigen Kämmerei Ziegelei und des Forst und Acker Landes bey Krowieniec (1825–1844)
- C7108: Betreffend den Rückkauf der Gastwirthschaft in der Kämmerei Ziegelei und die Verpachtung derselben (1844–1865)
- C7109–C7111: Die Ziegelei Gastwirthschaft (1865–1920)
- C7112: Bau eines Gasthauses im Ziegeleipark (1911–1913)
- C7242: Die Bepflanzung der Sandschellen um die hiesige Stadt und deren umgebungen betreffend. Generalia (1816–1830)
- C7248: Die Sandbepflanzung in der oberen Niederung so wie die Anstellung und Besoldung eines Schonungs-Wärters und Errichtung der nöthigen Gebäude für denselben. Generalia (1825–1827)
- C7328: Feststellung der Bebauungspläne für die Bromberger, Culmer u. Jacobs Vorstadt (1887–1918)
- C7403: Kunstdenkmäler und Erhaltung derselben. Denkmäler (1857–1910)
- C7404: Kunstdenkmäler und Erhaltung derselben (1907–1920)
- C7405: Denkmalspflege (1905–1920)
- C7423: Schillerdenkmal (1905–1920)

- C7553: Strassen pp. Erleuchtung (1909–1920)
C7557: Gesichteinrichtung im Mocker und den Vorstädten (1912–1919)
C7558: Die Gasbeleuchtungseinrichtung und Einziehung der Kosten auf der Bromberger Vorstadt (1884–1917)
C7559: Gasbeleuchtungseinrichtung und Einziehung der Kosten auf der Bromberger Vorstadt (1912–1917)
C7563: Naprawa mostu na Wiśle i mostków na strumykach w Toruniu (1800–1847)
C7600: Berechnung des Prises, welche das Rammen der Pfahle zu der Land und Stromjochen, Ensbrecher etc. kostet (1866)
C7630: Statistik des Verkehrs auf der Uferbahn und am Ufer (1897–1919)
C7684–C7685: Verwaltung der städtischen Gartenanlagen (1911–1923)
C7688: Haushaltsplan der städtischen Gartenverwaltung (1912–1920)
C15395: Rechnung über die Kosten zur Umschaffung des Terrains auf der rechten Seite des Weichsel Krug-Gebäudes, welches aus Sandhöhan und Brücher bestand in ein englischen Natur-Garten im Spät Herbst 1817 und Frühjahr 1818 (1817–1818)
D1438: Księga uchwał Deputacji Leśno-Ziemskiej Magistratu M. Torunia (1928–1939)
D1646: Dobra i Lasy Miejskie (1931–1939)
D1694: Projekty urzędzeń miejskich (1931–1937)
D2808: Przebudowa leśniczówki przy ul. Bydgoskiej (1926–1928)
D2841: Pomnik Moniuszki (1923–1934)
D2843: Pomnik Szopena (1928–1930)
D2851: Pomnik Poległych Żołnierzy Wojsk Balonowych (1937)
D2846: Pomnik Bismarcka (1923–1927)
D6379: Budżet ogrodów miejskich (1925–1929)
D6449: Lasy Miejskie – sprawy ogólne (1936–1939)
G340–G342: Hala Wystawowa
G346: ul. Bydgoska 5a (leśniczówka)
G349–G352: Bractwo Kurkowe
G1549: ul. Klonowica
G3716: ul. Przybyszewskiego
G3721–G3722: ul. Przybyszewskiego
G3728–G3730: ul. Przy Cegielni
G3935: ul. Rybaki
G3937: ul. Rybaki
G3940: ul. Rybaki
G3944–G3945: ul. Rybaki

Dokumentacja techniczna miasta Torunia

- T. 50: 3105/4/1
3105/4/8–3105/4/9
3105/4/51
3105/4/101–3105/4/104
3105/4/126–3105/4/131
3105/4/133
3105/4/136
3105/4/141–3105/4/143
3105/4/146
3105/4/148–3105/4/150
3105/4/152
3105/4/177
3105/4/182–3105/4/183
3105/4/186–3105/4/187
3105/4/201
3105/4/232–3105/4/236
3105/4/239
3105/4/241–3105/4/242
3105/4/245

Towarzystwo Miłośników Torunia

- 1–2: Akta organizacyjne (1842–1860)
3: Verzeichniss der zu den Zwecken des Verschönerungs-Vereins in Thorn eingegangenen Beiträge pro 1859

Towarzystwo im. Fryderyka Schillera w Toruniu

[Schiller Ausschuss]

- t. 3: Organizacja obchodów ku czci Fryderyka Schillera w setną rocznicę jego śmierci (1905–1910)
t. 4: Sprawa budowy pomnika ku czci Fryderyka Schillera (1908–1910)

Zbiory kartograficzne

- 313, t. 378
330, t. 113
331, t. 79

Biblioteka Główna UMK w Toruniu
– sekcja zbiorów graficznych

Kolekcja historycznych pocztówek toruńskich – pocztówki bez sygnatur lub sygnatury robocze

Das Geheime Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz
(archiwum w Berlin-Dahlem)

A70 400
A70 530
B70 071–B70 073
E70 539
E70 585
G70 254

Muzeum Okręgowe w Toruniu

Pocztówki:
MT/HN/I/1367/146
MT/HN/I/1368/113

Narodowe archiwum cyfrowe
[www.nac.gov.pl]

1-G-1062-1
1-G-1062-2
1-G-1063-1
1-G-1063-2
1-G-1063-3
1-U-6407
1-U-6408-1

Antykwariat Toruński M. Wiśniewskiego

Kolekcja pocztówek toruńskich do wglądu u właściciela ©:

1. Pocztówka przedstawiająca obrośnięty rzędowo odcinek drogi do Restauracji „Cegielnia” (Weg nach Ziegelei) od strony ul. Bydgoskiej.

2. Pocztówka przedstawiająca teren restauracyjny w Parku „Cegielnia”.
3. Thorn 3. Stadtpark. Pocztówka przedstawiająca duże schody nad Martówką. Na na szczycie schodów żelazna altana.

Zbiory A. Dobiegały i Stowarzyszenia Hanza Team

Kolekcja pocztówek i fotografii do wglądu u właścicieli ©:

1. Rodzinna feta w ogrodzie nowej Restauracji „Cegielnia” na Placu Mornuski – koniec lat 30. XX wieku.
- 2-3. Nowo zbudowana oranżeria miejskich zakładów ogrodniczych na terenie byłego *Établissement* „Cegielnia” – II poł. lat 30. XX wieku.
4. Domek dla łabędzi na tzw. stawie z łabędziami w okresie międzywojennych (przed 1937 rokiem).
- 5-6. Niedzielny spacer przy stawie z łabędziami – koniec lat 30. XX wieku.
7. Pawilon Tilka w okresie międzywojennych (przed 1937 rokiem).
8. Niedzielny spacer w parku przy pomniku ku czci Poległych Żołnierzy Wojsk Balonowych – koniec lat 30. XX wieku.

Zbiory prywatne J. Domasłowskiego, Poznań

Kolekcja pocztówek toruńskich do wglądu u właściciela ©:

1. *Établissement* „Cegielnia”: widok w stronę północną, po 1899 roku.
2. Fontanna typu europejskiego w *Établissement* „Cegielnia”: widok w stronę południową, po 1899 roku.
3. Główna alejka parkowa vis-à-vis Restauracji „Cegielnia” prowadząca w kierunku pn.-zach. z widokiem fragmentu jednej z altanek ogrodowych (altanka z konarów brzozy) oraz „ogrodu restauracyjnego”.
4. Jeden z placów restauracyjnych (po 1899 roku).
5. Najważniejsze atrakcje *Établissement* „Cegielnia” (obieg: 1904 rok).
6. Żelazna altana usytuowana na szczycie skarpy ze schodami prowadzącymi do Martówki, po 1918 roku.

Zbiory prywatne M. Niedzielskiej, Toruń

Kolekcja pocztówek toruńskich do wglądu u właścicielki ©:

1. Główny plac restauracyjny *Établissement* „Cegielnia” (1900 rok).
2. Główne atrakcje *Établissement* „Cegielnia” (po 1900 roku).
3. Kaskada w Lasku Cegielnia i tzw. staw ze złotymi rybkami (1906 rok).
4. Brama wjazdowa do *Établissement* „Cegielnia” (po 1899 roku).

5. Główny plac restauracyjny w *Établissement „Cegielnia”* (po 1899 roku).
6. Restauracja parkowa „Domek Leśny”.
7. Restauracja „Kępa Wiesego” w okresie pruskim.
8. Restauracja „Domek Leśny” w okresie pruskim.
9. Litografia z „Album von Thorn” (około 1898 roku) przedstawiająca toruński pomnik Fryderyka Wielkiego.
10. Budynek Restauracji „Cegielnia”, ok. 1912 roku.
11. Widokówka przedstawiająca konny pomnik Fryderyka Wielkiego w Parku *Cegielnia*. Na pierwszym planie z prawej strony widać fragment latarni z pergolą.
12. Pocztaówka przedstawiająca główną aleję parkową w Parku „Cegielnia” zakończoną pomnikiem konnym Fryderyka II.

Zbiory prywatne J. Tokarskiej

Kolekcja fotografii toruńskich do wglądu u właścicielki ©:

1. Duże schody prowadzące nad Martówkę – koniec lat 30. XX wieku.
2. Północny brzeg Martówki vis-à-vis dużych schodów – koniec lat 30. XX wieku.
3. Północny brzeg Martówki – koniec lat 30. XX wieku.
- 4–5. Park Miejski w Toruniu – koniec lat 30. XX wieku.
6. Pomnik ku czci Poległych Żołnierzy Wojsk Balonowych – koniec lat 30. XX wiek.
7. Pomnik ku czci Poległych Żołnierzy Wojsk Balonowych i duże schody prowadzące nad Martówkę – koniec lat 30. XX wieku.

Film

Czarno-biały film „Toruń Lato '39” autorstwa B. Magiery z 1939 roku.

Źródła dostępne przez www (pocztaówki, zdjęcia, mapy, dokumenty)

Archiwum Map Zachodniej Polski (www.amzpbig.com/maps/)

www.bip.torun.pl/files/doc/zp_wiir_17-08-2012_ogl_01.pdf.pdf

www.bip.bydgoszcz.uw.gov.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=592&Itemid=

www.bip.torun.pl/files/doc/zp_wiir_17-08-2012_ogl_01.pdf.pdf
www.dolny-slask.org.pl
www.hanzateam.pl
www.kpbc.umk.pl/dlibra/doccontent?id=1016&dirids=1
www.kpbc.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=50328&dirids=1&tab=1
www.kpbc.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=50331&dirids=1&tab=1
www.kpbc.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=50333&dirids=1&tab=1
www.kpbc.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=50344&dirids=1&tab=1
www.mapywig.org/m/City_plans/THORN_1916.jpg
www.mojeprzedmiescie.pl/index.php?album=stare_pocztowki_1
http://www.obserwatortorunski.pl/2011/11/schronisko-dla-bezdomnych-zwierzat-w.html
www.otoruniu.net/tajemniczy-pomnik-w-parku-na-bydgoskim-przedmiesciu
www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=254468&page=6
www.thorn-wpr.de, © Volker J. Krüger
www.tomito.cba.pl/kwiaty.htm
www.torunogrodem.pl
www.turystyka.torun.pl/index.php?strona=66
www.uran.um.torun.pl/~gzm/GM59_11.html
Internetowy portal aukcyjny: www.ebay.de
Internetowy portal aukcyjny: www.allegro.pl

Czasopisma

- „Beitraege zur Marienwerderschen Intelligenzblatt” 1821, Nr. 27 (2 kwietnia).
„Das Ordenskreuz. Thorner Heimat-Zeitung” 1930, Jg. 6, Nr. 8; 1931, Jg. 7, Nr. 6;
1935/1936, Jg. 12, Nr. 12.
„Dziennik Urzędowy” 1821 (Bydgoszcz), nr 14 (6 kwietnia).
„Gazeta Toruńska” 1914, nr 48, nr 851 (12 maja); 1917, nr 124 (2 czerwca).
„Słowo Pomorskie” 1927, (listopad); 1928, nr 36 (14 lutego); nr 52 (3 marca); nr 122
(27 maja); nr 139 (19 czerwca); nr 174 (31 lipca).
„Thorner Wochen-Blatt” 1818, Nr. 20 (14 maja); 1821, Nr. 14 (5 kwietnia); 1831;
1832; 1847–1851.
„Thorner Zeitung” 1846; 1909, Nr. 199 (12 maja); 1914, Nr. 83 (31 marca).

Opracowania

Adressbuch für Thorn: Stadt und Land 1912, herausgegeben aufgrund amtlicher Quellen und eigener Feststellungen, Dombrowski, Thorn 1912, s. 361: reklama restauracji Gustava Behrenda; księga dostępna także jako dokument

- elektroniczny: <http://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/2243?tab=1> (data dostępu: 12 grudnia 2011).
- Arszyński M., Zakrzewski T., *Toruń. Miasto i ludzie na dawnej fotografii (do 1939 roku)*, Wydawnictwo TNT, Toruń 1998.
- Chrostowscy J. i B., Jarosz S., *Dokumentacja historyczno-konserwatorska Parku na Bydgoskim Przedmieściu*, mps, Toruń 1991 [maszynopis dostępny w Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu].
- Führer durch Thorn und seine Umgebung: mit 1 Plane und 31 Abbildungen*, hrsg. vom Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst, Buchdruckerei „Thorner Ostdeutschen Zeitung”, Thorn 1917.
- Gimińska K., *Park Miejski na Bydgoskim Przedmieściu w Toruniu*, Wyd.: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska w Toruniu, Toruń 1997.
- Grzęska-Janiak A., Walczak A., *Zabudowa Bydgoskiego Przedmieścia. Studium urbanistyczno-konserwatorskie*, mps, Toruń 1979 [maszynopis dostępny w Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu].
- Heuer R., *Thorn zu Biedermeierzeit*, „Jahrbuch. Thorner Heimatsbund” 1933.
- K. P., *Die Ziegelei. Sommerliche Abgesang*, „Das Ordenskreuz. Thorner Heimat-Zeitung” 1935/1936, Jg. 12, Nr. 12.
- Kalinowski K., *Tajemniczy pomnik w Parku na Bydgoskim Przedmieściu*, dokument elektroniczny: <http://otoruniu.net/tajemniczy-pomnik-w-parku-na-bydgoskim-przedmiesciu/> (data dostępu: 11 grudnia 2011).
- Kłosowski R., Kłosowska-Plewicka H., *Koncepcji rewitalizacji zabytkowego Parku Miejskiego na Bydgoskim Przedmieściu wraz z przyległymi Błoniami i zbiornikiem wodnym zwanym «Martówka» w Toruniu*, mps, Toruń 2005; dokument elektroniczny: http://bydgoskie.org/images/4/44/Koncepcja_rewitalizacji_Parku_.cz%C4%99%C5%9B%C4%87_opisowa.pdf (data dostępu: 3 listopada 2011 roku).
- Kotłowski J., *Toruń w dawnej pocztówce. Katalog pocztówki toruńskiej z lat 1880–1945 z Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*, Wydawnictwo UMK, Toruń 1991.
- Kortas A., *«Befestigte Kneipe». Toruńskie lokale gastronomiczne i hotele w XIX i na początku XX wieku w świetle ksiąg adresowych i lokalnej prasy*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2010.
- Krause H., *Thorn und Friedrich der Große. Warum der Preußenkönig in der Weichselstadt kein Denkmal bekam*, „Der Westpreusse” 1988, Nr. 1; tekst opublikowano także jako dokument elektroniczny: <http://www.thorn-wpr.de/fqHKTuFdG.htm> (data dostępu: 12 grudnia 2011).
- Kucharzewska J., *Architektura i urbanistyka Torunia w latach 1871–1920*, Neriton, Warszawa 2004.

- Lipski, *Thorner Gartenlokale*, „Das Ordenskreuz. Thorner Heimat-Zeitung” 1930, Jg. 6, Nr. 8 (maj).
- Markanicz T., *Park na Bydgoskim Przedmieściu w Toruniu. Historia i przemiany formy w latach 1818–1928*, mps, Toruń 2005 [praca magisterska dostępna w Bibliotece Katedry Historii Sztuki i Kultury UMK].
- Pamiętnik I. Zjazdu Pomorskiego Związku Kół Śpiewackich w Toruniu dnia 20. i 21. maja 1923 roku, S. Buszczyński, Toruń 1923; dokument dostępny także w formie elektronicznej: <http://kpsc.umk.pl/dlibra/doccontent?id=20307&dirids=1> (data dostępu: 12 grudnia 2011).
- Pomorska Wystawa Ogrodniczo-Przemysłowa, [w:] Toruń. Królowa Wisły, „Ajenca Wschodnia”, październik 1928, s. 2.
- Praetorius C.G., Wernicke J., *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung der Stadt Thorn und ihres Gebietes der Vorzeit und Gegenwart umfassend. Bogen 1–31*, bearb. u. hrsg. von Julius Emil Wernicke, W.T. Lohde, Thorn–Culm, 1832.
- Rozmarynowska Katarzyna, *Ogrody odchodzące...? Z dziejów gdańskiej zieleni publicznej 1708–1945*, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2011.
- S.n., *Sprechsaal. Die Ziegelei*, „Die Ordenskreuz. Thorner Heimat-Zeitung” 1936, Jg. 6, Nr. 12 (wrzesień).
- Sienicka A., Kownas S., *Drzewa i krzewy parku w Toruniu*, Polskie Towarzystwo Botaniczne, Warszawa 1952.
- Uebrick R., *Thorn: illustrierter Führer*, Kafemann, Danzig 1903; zob. także źródło internetowe: <http://kpsc.umk.pl/dlibra/doccontent?id=1016&dirids=1> (data dostępu: 11 listopada 2011).
- Wallis P.J., *Das Thorn der 70er und 80er Jahre. Ein Lang-, Breit-, Quer- und Zickzackschnitt durch das Leben und Treiben der damaligen Zeit. Aus der Erinnerungen der Zeitgenossen*, „Ordenskreuz. Thorner Heimat-Zeitung” 1934, Jg. 10, Nr. 10 (Juli).
- Weichsel, F. von der (wł. Johannes Wentzel), *Wie sieht's in Thorn aus?*, „Jahrbuch. Thorner Heimatsbund”, 1932, Jg. 9.
- Wernicke J.E., *Wegweiser durch Thorn und seine Umgebungen*, E. Lambeck, Thorn 1846.
- Zakrzewski T., *Wałdowski Julian (1854–1912)*, [w:] *Toruński Słownik Biograficzny*, red. K. Mikulski, t. I, Wydawnictwo ToMiTo, Toruń 1998.
- Ziółkiewicz A., Paczuski A., *Pomniki Torunia*, Wyd.: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska w Toruniu, Toruń 2002.

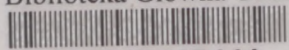

Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.

1914
1000
1000
1000

Biblioteka Główna UMK

300048517441

Biblioteka
Główna
UMK Toruń

1203760

*Situations Plan
von der
Festung Toruń
Anlagen*

*Der Plan zeigt nach einer
des planmässigen Skizzen
vergrössert, und nachher
die innern Anlagen in
Schritten und dem Lage
speziell aufgenommen
genau durch den
Benedikten
König
Thorn im October 1840*

Biblioteka Uniwersytecka UMK

300048517441

1203760

